

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Львівська політехніка”

На правах рукопису

Морушко Олександр Олександрович

УДК 355.48.091:329.73:438

**ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ
ПАРТІЙ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО І ГАЛИЧИНИ
НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник – кандидат
історичних наук, доцент
Зінкевич Роман Дмитрович

Львів – 2009

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Ендеки – Національно-демократична партія Польщі

Корпорація – Корпорація польських студентів і студенток вищих навчальних закладів Києва

КССН – тимчасова комісія конфедерованих партій – прибічників незалежності

ПСДП – Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії

ППС – Польська партія соціалістична

ППС-“фракція” – Польська партія соціалістична – “Фракція революційна”

САБ – Спілка активної боротьби

СДКПіЛ – Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви

ЦРК – Центральний революційний комітет

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	с. 2
Вступ	с. 4-12
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	с. 13-26
Розділ II. Поляки в Російській імперії напередодні Першої світової війни	с. 27-63
Розділ III. Ставлення польських партій до війни і політики царського уряду в польському питанні	с. 64-98
Розділ IV. Проавстрійська позиція ППС – “Фракції революційної” напередодні та на початку війни	с. 99-138
Розділ V. Антивоєнна позиція СДКПіЛ та ППС – лівиці	с. 139-164
Висновки	с. 165-173
Використані джерела та література	с. 174-189
Додатки	с. 190-200

ВСТУП

Початок ХХ ст. ознаменував собою новий етап у розвитку світового суспільства. Зростання обсягів промислового виробництва, нові науково-технічні відкриття спричинилися до того, що високорозвинені європейські країни виробляли значно більше продукції, ніж її могло спожити населення цих країн. Це, у свою чергу, збільшувало конкуренцію між виробниками, спонукало їх вступати у монополістичні об'єднання – картелі, синдикати, трести, – для спільного регулювання цін на ринку, розподілу доходів, а також змушувало шукати нові ринки збуту за межами своїх країн. Жорстка економічна конкуренція між найрозвинутішими країнами неминуче вела до політичної конфронтації. Світ був поділений на сфери економічного і політичного впливу, і зміни в цей розподіл можна було внести лише з допомогою зброї.

Бурхливий розвиток промисловості й науки відбувався на фоні загального пробудження національної свідомості народів Європи. Утворення на карті Європи незалежних Італії, Болгарії та Балканських держав стало серйозним каталізатором активізації дій поневолених народів. Цісарські трони під Габсбургами в Австро-Угорщині та під Романовими у Російській імперії захитались.

Єдиний вихід із цієї ситуації обидва імператори та їх найближче оточення вбачали у розв'язанні війни, щоб скерувати загальне народне невдоволення у вигідному для себе руслі – проти військового противника. Окрім того, для царської Росії переможна війна була єдиним засобом реабілітуватись за ганебну поразку у війні 1904 р. проти Японії і розплатитися кров'ю своїх громадян за борговими зобов'язаннями перед союзниками – Англією та Францією.

До світової війни готувались усі без винятку розвинуті європейські країни. Проте ініціатором її розв'язання виступила кайзерівська Німеччина, темпи економічного розвитку якої на початку ХХ ст. значно

перевищували темпи економічного розвитку Англії, Франції та Російської імперії. Німецька держава запізнилася на процес розподілу колоній та ринків збуту, і тому правлячі кола Німеччини не бачили для себе іншого виходу, аніж зі зброєю в руках спробувати відвоювати собі ласий шматок світового пирога.

Складовими військового успіху Німеччини мали стати: мілітаризована економіка країни, найбільша у світі густина залізничних та шосейних шляхів сполучення, передове озброєння і знаменитий німецький вишкіл війська. Окрім того, Німеччина першою з розвинутих європейських держав завершила технічне переоснащення своєї армії і єдиною була повною мірою готова до початку воєнних дій у 1914 році й лише шукала зручного приводу, щоб подати себе в очах світової спільноти не агресором, а “ображеною” стороною. Таким приводом стало вбивство в Сараєві ерцгерцога Франца-Фердинанда, правонаступника Австро-Угорського престолу.

Основний союзник Німеччини в Європі – Австро-Угорщина – значно поступалась Німеччині і економічним, і військовим потенціалом, хоча й розраховувала в разі перемоги в збройному конфлікті на захоплення нових земель на Сході.

Отже, Перша світова війна була неминучою з огляду на глибокі суперечності між провідними капіталістичними країнами Європи і світу загалом. Ця війна, уперше з часу трьох поділів Польщі, ставила по різні сторони барикади країни – учасниці цього поділу. Кордон, що розділяв Австро-Угорську монархію, Німеччину та царську Росію, був кордоном, що розділив на три частини Польщу. Отож польське питання неминуче мало стати одним з основних у цій війні – з огляду на геополітичне розміщення земель колишньої Речі Посполитої, чисельність польського населення і можливе ставлення поляків до участі у збройному конфлікті на боці однієї з воюючих сторін. Окрім того, війна між державами-

поневолювачами, які з часу трьох поділів Польщі й аж до початку Першої світової війни виступали єдиним фронтом у польському питанні, давала польському народові історичний шанс на покращення умов свого існування і розвитку.

Тому вивчення питання польської присутності на теренах Російської імперії, програми дій основних польських партій напередодні Першої світової війни, їх ставлення до питань війни і миру становить значний інтерес як з погляду історичного дослідження цієї проблеми, так і з точки зору вивчення досвіду визвольних змагань польського народу за свою незалежність, історична доля якого впродовж століть була нерозривно пов'язана з українським народом.

Актуальність дисертації полягає насамперед у тому, що це перша спроба в українській історіографії проаналізувати польське суспільство напередодні та на початку Першої світової війни як політично структурований історичний суб'єкт, висвітлити його ставлення до актуальних питань війни, миру й передумов, що спричинили здобуття незалежності. Окрім того, було поставлено завдання детально проаналізувати діяльність у цьому контексті найвпливовіших на той час польських партій, що діяли на теренах Австро-Угорщини і Російської імперії, а також дослідити аспекти польської політичної думки, висвітлити основні рушійні сили, які врешті-решт примусили поляків до участі у тривалій кровопролитній війні по різні боки лінії фронту.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дисертацію виконано в рамках наукової проблематики кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету "Львівська політехніка".

Об'єктом наукової роботи є найвпливовіші польські партії, що діяли на теренах Австро-Угорщини та царської Росії в період між першою російською революцією 1905 – 1907 рр. і початком Першої світової війни.

Предметом дисертаційного дослідження є вивчення польської громадсько-політичної думки вищезазначеного періоду історії польського народу, ставлення його різних соціальних верств до питань війни, миру й розв'язання польського питання.

Хронологічні рамки роботи охоплюють головним чином 1905 – 1914 рр. – період між Першою російською революцією і початком Першої світової війни. Саме в цей короткий історичний проміжок сталися суттєві зрушення у польському суспільстві в напрямку його різкої поляризації. Польська народно-демократична партія (ендеки), вустами свого ідеолога і лідера Р. Дмовського, проголосила курс на беззастережну підтримку царської Росії у війні, що наближалась.

Діаметрально протилежну позицію в цьому питанні зайняла інша провідна права польська партія – Польська партія соціалістична – “Фракція революційна”, яку очолював Ю. Пілсудський. Одразу ж після поразки революції 1905 – 1907 рр. вона перенесла свою основну діяльність на терени Галичини і зосередила її на підготовці й вишколі польських воєнізованих формувань, які в разі війни повинні були виступити на боці Австро-Угорщини – проти Російської імперії.

Рішучу антивоєнну позицію зайняли лише дві партії, що орієнтувалися на незаможні верстви польського населення, – Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та ліве крило Польської партії соціалістичної, що розкололась у 1906 р. на ППС – “Фракцію революційну” та ППС-лівицю. Навіть після початку Першої світової війни, після розпаду II Міжнародного соціалістичного Інтернаціоналу і переходу міжнародного соціалістичного руху на позиції підтримки у війні урядів власних воюючих держав, що за цим настав, СДКПіЛ та ППС-лівиця рішуче виступили за якнайшвидше припинення міжнародної бойні.

Метою дисертаційного дослідження є вивчення ставлення провідних польських партій до питань війни, миру і розв'язання польського питання, виходячи з конкретного історичного моменту.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- Аналіз польської присутності на теренах Російської імперії: соціальне становище, майнове та класове розшарування, умови проживання, економічний і політичний розвиток польської спільноти в рамках царського самодержавства.
- Висвітлення причин переходу польської феодалної знаті та буржуазії і впливової польської партії – ендеків – на позиції беззастережної підтримки політики Російської імперії.
- Розкриття підґрунтя дій ППС-“фракції” на теренах Галичини з розгортання там воєнізованих польських формувань, політичних чинників, що сприяли виникненню проавстрійської орієнтації частини польського суспільства.
- Показати антивоєнну позицію СДКПіЛ та ППС-лівиці, їх зусилля з відвернення загрози світової війни в умовах тотального переслідування з боку царських властей і масового воєнного психозу в тогочасному суспільстві.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в комплексному дослідженні польського питання напередодні Першої світової війни, вивченні тогочасного польського суспільства передусім через призму найвпливовіших польських партій, що діяли в той час. На основі багатого фактичного матеріалу документально стверджено, що напередодні та на початку Першої світової війни жодна політична сила тогочасної польської спільноти до початку воєнних дій у 1914 р., попри існування деяких декларативних заяв про відновлення Польщі, не ставила на порядок денний польського питання у площині відновлення державного суверенітету Польщі, пов'язуючи її подальшу долю або з царською Росією, або з країнами Центрального блоку. Жодна політична партія, ні лівого, ні

правого спрямування, насправді не вірила в можливість відновлення в результаті війни польської держави в її межах станом на 1772 р. Саме цей факт є ключовим для правильної інтерпретації проросійської або проавстрійської орієнтації тих чи інших польських верств населення, а також поясненням деяких стратегічних та тактичних помилок з боку польських партій лівого крила.

На захист винесено такі положення дисертаційного дослідження:

1. Польська присутність на теренах Російської імперії, зокрема, на західноукраїнських і західнобілоруських землях та території Литви, стала вагомим політичним чинником, оскільки поляки тут стали найвпливовішою національною меншиною. Вростання панівних елементів польського суспільства в державну систему Російської імперії стало основною причиною беззастережної підтримки царизму польською верхівкою.
2. Початок Першої світової війни і проголошення відозви Верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича до польського народу дало реальне підґрунтя всім проросійськи налаштованим верствам польського суспільства для широкої і відкритої підтримки царської Росії у війні проти країн Центрального блоку.
3. Мілітаристська діяльність ППС – “Фракції революційної” на теренах Галичини напередодні вибуху Першої світової війни призвела до того, що польський народ опинився по різні боки фронту, фактично став приреченим на участь у братовбивчій війні.
4. Єдиними політичними структурами тогочасного польського суспільства, що виступили проти братовбивчої війни, були найвпливовіші партії лівого крила, що рішуче й послідовно проводили свою антивоєнну діяльність, відстоюючи інтереси широких верств польського населення.

Особистий внесок здобувача: на основі об’єктивного, неупередженого аналізу історіографії та джерел здобувач зробив спробу

охарактеризувати, дати оцінку діям найвпливовіших партій польського суспільства 1905 – 1914 рр., простежити їх ставлення до питань війни і миру, дослідити їхню стратегію та тактику стосовно досягнення поставлених перед собою політичних завдань поточного моменту.

В опублікованих працях здобувач самостійно розробляв проблему вирішення польського питання напередодні та на початку Першої світової війни й аналізував дії найвпливовіших політичних партій польського суспільства у зв'язку з їх позицією стосовно можливої участі польського населення у збройному конфлікті між блоком Центральних держав та країнами Антанти на боці однієї з воюючих сторін.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що поданий у ньому конкретно-історичний матеріал, теоретичні положення і висновки можуть бути використані під час написання узагальнюючих робіт з новітньої історії Польщі, розробки навчальних посібників, хрестоматій і методичних розробок. Матеріали дисертації можуть бути корисними для сучасних політологів, дослідників історії Польщі та для широкого кола читачів, що цікавляться історією.

Окрім того, враховуючи певну схожість процесів, що відбувались у польському та в українському суспільстві на початку ХХ ст., ці матеріали можуть бути використані для порівняльного аналізу цих процесів, особливо стосовно подій, що розгорталися на етнічних українських землях.

Методологічною підставою дисертації стали принципи об'єктивності та історизму. Для розв'язання дослідницьких завдань використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження, зокрема, аналіз, синтез, порівняння, а також описовий і системно-структурний методи. Використані в дослідженні джерела, матеріали та наукові узагальнення дозволяють відтворити важливий етап у новітній історії Польщі.

В основу **структури дисертації** покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків.

Основні положення дисертації **апробовані** на засіданнях кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету “Львівська політехніка”, науково-методичних семінарах та на конференціях: “800-річчя Галицько-Волинського князівства: історія та сучасність” (Львів, 1999), “Збройні сили незалежної України: політичні, соціально-економічні та військові проблеми розвитку” (Львів, 2001).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані в таких працях:

1. Морушко О. О. Польське питання на початку Першої світової війни. // Вісник НУ “ЛП” “Держава та армія”. – Львів, 2000. – № 408. – С. 183-187.
2. Морушко О. О. Діяльність ППС – “Фракції революційної” в Галичині напередодні Першої світової війни. // Військово-науковий вісник. – Випуск 2. – Львів: Військовий інститут, 2000. – С. 63-72.
3. Морушко О. О. Антивоєнна позиція польських робітничих партій – Соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви та Польської партії соціалістичної – лівіці напередодні та на початку Першої світової війни. // Вісник НУ “ЛП” “Держава та армія”. – Львів, 2001. – № 431 (додаток). – С. 12-20.
4. Морушко О. О. Польське студентство Російської імперії в політичних планах Польської партії соціалістичної – “Фракції революційної” напередодні Першої світової війни. // Військово-науковий вісник. – Випуск 3. – Львів: Військовий інститут, 2001. – С. 86-92.

5. Морушко О. О. Польські воєнізовані формування на теренах Галичини напередодні Першої світової війни. // Вісник НУ “ЛП” “Держава та армія”. – Львів, 2002. – № 451 (додаток). – С. 8-14.
6. Морушко О. О. Чисельність поляків та їх розміщення в Російській імперії напередодні Першої світової війни. // Військово-науковий вісник. – Випуск 4. – Львів: Військовий інститут, 2002. – С. 131-141.
7. Морушко О. О. Відозва великого князя Миколи Миколайовича до поляків і її військово-політичний резонанс. // Вісник НУ “ЛП” “Держава та армія”. – Львів, 2007. – № 584 . – С. 58-64.

РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження

Протягом багатьох століть історична доля українського народу була нерозривно пов'язана з долею своїх східних та західних сусідів: Росії та Польщі відповідно. Це було зумовлено як географічним, так і етнічним факторами, адже всі три народи мають слов'янські корені.

Проте Росія, на відміну від України та Польщі, ніколи не втрачала власної державності. Тому для нас становить значний інтерес вивчення історичного досвіду наших західних сусідів, адже, перебуваючи практично в однакових умовах з українцями напередодні Першої світової війни (відсутність власної держави), поляки, на відміну від українців, зуміли використати сприятливі для себе її наслідки і домогтися відновлення державності. Отже, дослідження цієї проблеми не лише становить історичний інтерес, а й дає змогу в подальших дослідженнях застосування порівняльного аналізу визвольних змагань українського і польського народів.

Сама тематика дисертаційного дослідження обумовила роботу передусім із польськими джерелами. Це пов'язано з тим, що в українській історіографії цю проблему висвітлено недостатньо, а паралельного аналізу діяльності провідних польських партій досліджуваного періоду не проводили взагалі.

Слід зазначити, що, по-перше, протягом 123 років, які відділяли Польщу від третього поділу до відновлення державності, польський народ ніколи не полишав думки про відновлення Речі Посполитої. Цим національним духом були просякнуті усі верстви польського суспільства, певною мірою носіями цих настроїв були навіть партії лівого спрямування.

По-друге, як це не парадоксально звучить, саме сукупна діяльність провідних польських партій, як проросійських, так і проавстрійських й антивоєнно налаштованих, стала однією з основних причин досягнення головного результату цієї війни для польського народу – повного

виснаження, поразки і зникнення з карти світу трьох імперій, які розділили Польщу, що врешті-решт дозволило польській державі відновити своє існування. Тому було б помилковим приписувати цю заслугу лише одній з політичних сил, що діяли в той час.

Напередодні Першої світової війни в польському суспільстві не було єдиної думки щодо можливої участі поляків у збройному конфлікті на боці тієї чи іншої воюючої сторони. Польську політичну еліту роздирали внутрішні суперечності, видавалось, що вони не здатні між собою домовитись, і саме це стане основною перешкодою для вироблення спільної суспільної думки та єдиної позиції щодо участі поляків у Першій світовій війні і, відповідно, отримання для Польщі від цього певних преференцій (зокрема – вирішення польського питання).

Політична мапа передвоєнної Польщі мала доволі строкатий характер. На її території діяло чимало політичних сил різного спрямування, проте реального впливу серед населення абсолютна більшість з них не мала. Тому, на нашу думку, в цьому дослідженні логічним було основну увагу зосередити на діяльності провідних партій – носіїв трьох різних ідеологій щодо участі поляків у збройному конфлікті.

Слід зазначити, що поляки, позбавлені власної державності, тією чи іншою мірою були змушені пристосовуватися до політичного існування, нав'язаного правлячими режимами держав-поневолювачів. Оскільки німецький абсолютизм, з притаманною йому політикою тотального онімечення, придушував майже будь-який прояв чи навіть натяк на польський національно-визвольний рух, основна діяльність польських партій розгорталася на теренах Російської імперії, до складу якої входило квазидержавне утворення під назвою Королівство Польське, і на теренах Австро-Угорської монархії, до складу якої входила Галичина.

Виразником ідеології значної частини польської аристократії, буржуазних верств та поміщцтва Королівства Польського, що були налаштовані на підтримку царської Росії в разі виникнення війни, стала

Народно-демократична партія Польщі, або скорочено – ендеки, на чолі з Романом Дмовським. Польські аристократичні та буржуазно-поміщицькі кола царської Росії були тісно пов'язані економічно і політично з правлячими імперськими колами і тому не бачили для себе іншого виходу, як підтримати царський уряд у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. Окрім того, у разі перемоги над ворогом вони сподівалися на розширення своїх територіальних володінь та економічних сфер впливу за рахунок Галичини, Сілезії і Помор'я.

Ідейним натхненником і проповідником ідеї підтримки поляками Австро-Угорщини у воєнних діях проти Росії виступила Польська партія соціалістична – “Фракція революційна”, або ж просто “фраки”, на чолі зі своїм лідером Юзефом Пілсудським. Ідеологічною платформою їх діяльності стало розгортання діяльності парамілітарних польських формувань на теренах Галичини, їх участь у збройному конфлікті проти царської Росії на боці Австро-Угорщини, відірвання від Росії у разі перемоги Королівства Польського і приєднання до нього Галичини. Це територіальне новоутворення, на думку пілсудчиків, мало ввійти до складу Австро-Угорщини на правах автономії, з польським самоврядуванням.

І нарешті, третю ідеологію і точку зору представляли дві партії лівого спрямування – Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та Польська партія соціалістична – Лівиця (ППС-лівиця). Напередодні і на початку Першої світової війни ці партії займали яскраво виражену антивоєнну позицію.

Саме діяльність цих чотирьох польських партій стала визначальною у радикалізації та поляризації польського суспільства і, врешті-решт, призвела до участі поляків у Першій світовій війні по різні боки фронту.

Основними джерелами до написання роботи послужили традиційні види історичних документів: а) неопубліковані документи архівів; б) опубліковані документи і матеріали; в) преса; г) мемуарна література, д) монографії; е) статті.

Для об'єктивного розкриття теми важливу роль мало висвітлення окремих її аспектів, зокрема, присутності поляків на теренах Російської імперії напередодні Першої світової війни, їх кількості, розташування, а також позиції найвпливовіших польських партій Австро-Угорщини та царської Росії щодо питань війни і миру.

Питання польської присутності на теренах Російської імперії досліджувало багато польських та радянських вчених. Зокрема, слід відзначити роботу А. Закржевського [100], за статистичними даними якого складено таблицю № 1. Ґрунтовними науковими дослідженнями щодо проблеми перебування поляків у Сибіру і на Далекому Сході, із солідною джерельною базою та значною кількістю фактичних даних, наведених у них, є монографії М. Яніка [131; 132]. Також заслуговують на увагу дослідження С. Гельтмана [125], Я. Околовіча [147], В. Тенгоборського [162]. Їхні праці значною мірою дають змогу відтворити картину кількісної та якісної присутності поляків у Російській імперії, зокрема, на землях України, Білорусі, Литви та Росії. Органічно доповнюють їх дані Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії, опубліковані в 1912 р. [175].

У праці С. Крушевського і М. Здзярського [105], крім статистичних даних про польське народонаселення царської Росії, наведено також дані про їх економічний стан. Органічно доповнюють ці факти дані, наведені в монографії А. Вуйціцького [167].

Підтримка царської Росії у Першій світовій війні з боку провідних буржуазно-поміщицьких партій Королівства Польського і передусім націонал-демократами на чолі з Романом Дмовським виникла не на порожньому місці. Застосована царським урядом політика протекціонізму щодо польських промислових та продовольчих товарів, розпочата ще наприкінці 70-х років XIX ст., дала свої наслідки – до початку Першої світової війни Королівство Польське являло собою високорозвинений капіталістичний регіон Російської імперії. Окрім того, польська

аристократія і буржуазія на той час вже глибоко проникли у всі сфери суспільства Російської імперії і відігравали важливу роль в його існуванні. Цей союз базувався на глибокій економічній зацікавленості у збереженні та розширенні своїх ринків збуту в Російській імперії та за її межами. Адже ці польські верстви населення контролювали значний відсоток економіки царської Росії.

Вивченню проблеми розвитку економічних відносин у Королівстві Польському, відстеженню динаміки росту, взаємопроникнення і зрощування польського та російського капіталу присвячені наукові дослідження К. Воблого [97], А. Цукерника [112], Я. Петжак-Павловської [150], Я. Рутковського [154]. Зокрема, дослідження К. Воблого присвячено вивченню польського текстильного ринку, динаміці його розвитку і географії ринків збуту в 1903 – 1913 рр. Діяльність одного з найбільших польсько-російських синдикатів “Продамета” розкрито в монографії А. Цукерника. Історія виникнення і розвитку економічних відносин у Королівстві Польському, порівняльний її аналіз стосовно економіки Російської імперії в цілому проведено в роботі Я. Петжак-Павловської. Окремі дані про польське народонаселення у великих містах Російської імперії, а також про просування польських товарів на російський ринок можна знайти в наукових працях Я. Рутковського [153], та І. Спустек [157].

У роботі Б. Гудя [98] можна знайти опис характеру взаємин між українським селом і польською землевласницькою елітою Правобережжя України.

Польський народ протягом 123 років після третього поділу Польщі, що стався у 1795 р., не припиняв своєї боротьби за відновлення державності. Царський уряд жорстоко розправлявся з активістами визвольного руху. Тисячі представників трудового польського люду й інтелігенції зазнали репресій – були страчені, засуджені до каторжних робіт, заслани на поселення в Сибір, Туркестан, Далекий Схід. Дані про них можна знайти в біографічному довіднику Товариства політкаторжан і

засланців-поселенців [14], у Книзі поляків – учасників Жовтневої революції [141], монографіях К. Грюнберга і Ч. Козловського [124], О. Манусевича [144], спогадах Я. Квапінського [83], статтях Я. Домбського [183], З. Доробіша [187], Б. Конечняка [206]. Досить ґрунтовним і солідним дослідженням на цю тематику також можна вважати статтю І. Белякевича [171].

Дані про діяльність Польської національно-демократичної партії (ендеків), її підходи щодо вирішення польського питання та позиції щодо можливого початку і розвитку воєнних подій можна знайти в роботах М. Сейди [16], Ф. Фігової [118], Л. Гросфельда [123], С. Калябінського [135], Я. Жепецького [155]. Зокрема, в книзі М. Сейди значну увагу присвячено аналізу причин публікації німецьким та австро-угорським військовим командуванням звернень до народу Польщі (відповідно 4 і 9 серпня 1914 р.) та громадсько-політичному резонансу, який вони викликали в польських колах. Як оцінило українське населення Галичини такі звернення царської Росії спочатку до поляків, а потім і до всіх народів, що населяли Австро-Угорську монархію, можна оцінити з невеличкої за обсягом публікації М. Михайленка [108]. Ставлення військового командування царської Росії до формування в армії окремих польських формувань, історія їх виникнення під час Першої світової війни проаналізовані в статті І. Белякевича [170].

Без перебільшення програмною можна вважати книгу Р. Дмовського “Niemcy, Rosja i kwestia polska” [116], в якій лідер ендеків виклав і обґрунтував свою угодовницьку позицію щодо царської Росії як єдиного гаранта (на його думку) вирішення польського питання. По суті, тези, викладені в цій книзі, ендеки перетворили на свій прапор і програму передвоєнних дій партії.

Важливою подією в розгортанні русофільських настроїв серед населення Королівства Польського стало опублікування звернення Верховного головнокомандуючого російськими військами великого князя

Миколи Миколайовича до поляків. Хоча цей документ не мав ніякого стосунку до відновлення незалежності Польщі, ані бодай до надання їй автономії в межах Російської імперії, це не завадило ендекам та їхнім політичним союзникам перетворити відозву на свій політичний прапор. Вони розгорнули масовану пропаганду серед населення краю на підтримку поляками царської Росії в Першій світовій війні. Висвітленню цієї відозви, аналізу її історичного значення, громадсько-політичного резонансу присвячено низку опублікованих документів, зокрема: Война и Польша: Польский вопрос в русской и польской печати [11], документи з архівів царського і Тимчасового урядів [12], російсько-польські відносини в період світової війни [16], роботи Б. Ольшамовського [13] та М. Сейди [25].

Початку військових дій, розгорненню театру подій Першої світової війни з точки зору військово-політичного керівництва царської Росії та її союзників присвячені спогади французького посла в Петербурзі М. Лемке [67] і російського міністра закордонних справ М. Палеолога [68]. Досить широко в цих спогадах також висвітлено питання підготовки й опублікування відозви Верховного головнокомандуючого російськими військами великого князя Миколи Миколайовича до поляків.

Значна кількість наукових досліджень та мемуарної літератури присвячена діяльності Польської партії соціалістичної і її лідера Ю. Пілсудського. У такому непересічному перманентному інтересі до його особи немає нічого дивного. Саме Ю. Пілсудський та його найближче оточення відіграли значну історичну роль як у передвоєнних подіях, так і в міжвоєнний період розвитку Польщі, незалежно від того, як ми з позицій сьогодення оцінюємо їх діяльність. Зокрема, про японську місію Ю. Пілсудського, зв'язок ППС – “Фракції революційної” з австрійською розвідкою, суть повстанської ідеї її духовного наставника, зародження і розвиток Спілки активної боротьби, перипетії у відносинах між Ю. Пілсудським і офіційним Віднем йдеться в роботі С. Арського [114]. Про

розгортання стрілецького руху на теренах Галичини пише у своїх роботах Г. Багінський [115; 177; 178; 179]. Досить ґрунтовно розглянуто і проаналізовано причинно-наслідковий зв'язок угодовницької політики основних польських партій, що діяли на теренах Російської імперії, щодо царського уряду, а також проавстрійської позиції ППС – “Фракції революційної” у монографії Г. Яблоньського [129]. Про справжні причини виходу в світ відозв німецького та австро-угорського військового командування до польського народу і їх вплив на населення Королівства Польського йдеться в монографії В. Сікорського [156]. Питання фінансування польських воєнізованих формувань, створення для цього Польського військового скарбу, пропаганди ідеологічної платформи пілсудчиків, причини афери з утворенням так званого “Національного уряду” у Варшаві на початку Першої світової війни розглянуто в роботі К. Сроковського [159]. Діяльність ППС – “Фракції революційної” напередодні і під час Першої світової війни розкрито також у працях А. Гарліцького [119], Л. Гросфельда [123], Я. Гользера і Я. Моленди [127], С. Мігдала [145], В. Сулеї [161], Л. Василевського [165].

З мемуарної літератури заслуговують на увагу спогади І. Дашиньського [75], С. Гломбінського [76], Л. Василевського [93], В. Вітоса [94], С. Войцеховського [95]. Окремо слід відзначити спогади генерала Рибака [85], в яких міститься багато конкретних фактів співпраці особисто Ю. Пілсудського та його найближчого оточення з ППС – “Фракції революційної” з японською, австро-угорською, німецькою, французькою, англійською розвідками. Стверджують, що вся військова діяльність пілсудчиків на теренах Галичини проводилась з благословення і дозволу військової розвідки Австро-Угорщини та крайових властей Галичини. Підтвердження цієї інформації можна знайти в спогадах безпосередніх учасників описуваних подій – колишнього губернатора Галичини М. Бобжиньського [71, 72], майбутнього генерала війська

польського, а на момент початку війни – капітана австро-угорських військ Ю. Галлера [77].

Багато фактичного матеріалу та документів про військову діяльність ППС – “Фракції революційної” і Ю. Пілсудського опубліковано в книзі польських дослідників під керівництвом С. Арського [17]. Деякі факти з історії співпраці “фраків” та імперіалістичних кіл Німеччини й Австро-Угорщини наведені в книзі, що опублікована у Варшаві 1922 р. [24].

Дані про польське народонаселення у Російській імперії, його економічне, політичне становище, духовність і культуру містяться в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у м. Києві, у фонді Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, м. Харків, 1924-1932 [ф. 413].

Під час роботи над дисертацією авторіві вдалося виявити і залучити до наукового обігу не відомі раніше архівні документи. Зокрема, в Центральному державному історичному архіві у м. Києві у фонді Київського губернського жандармського управління [ф. 274] та Київському державному обласному архіві у фонді Канцелярії Київського губернатора [ф. 2] містяться документи, які стосуються арешту в м. Дзюнькові Бердичівського повіту Російської імперії Георгія (Єжи) Олдаковського – одного із засновників Спілки активної боротьби (САБ). Під час особистого обшуку в Г. Олдаковського було знайдено талонну книжечку для збору пожертвувань для польського військового скарбу, занотовані записи про знаходження таких книжечок ще в 10 осіб, нотатки про необхідність налагодити зв'язки з Кам'янцем, Одесою, Кам'янець-Подільським; нотатки географічно-топографічного характеру місцевості, де він встиг побувати (броди, ліси і т. п.). При ньому також був рукопис звернення до студентської молоді із закликом брати приклад з львівської і краківської груп молоді ППС – “Фракції революційної”. Ці документи переконливо доводять про існування зв'язку між польськими студентами

Австро-Угорщини і царської Росії та про намагання пілсудчиків використати ці зв'язки для шпигування на користь Австро-Угорщини.

Крім того, в Київському державному обласному архіві у фонді Канцелярії Київського губернатора [ф. 2] виявлено і залучено до наукового обігу документи про діяльність нелегальних організацій польського студентства – Корпорації студентів і студенток ВУЗів Києва, “Полонії” і “Братерської допомоги студентів-поляків”. Вони діяли у вищих навчальних закладах Києва – університеті, Політехнічному інституті, Комерційному інституті та серед слухачок Вищих жіночих курсів. Найвизначнішими діячами Корпорації були: Олександр-Станіслав Графф, Владіслав Татеуш, Богдан і Франтішек Комарницькі, Луціан Квек і Ян Стрембоусь. Серед найперших членів Корпорації був і Станіслав Нарутович – рідний брат майбутнього президента Польщі Габрієля Нарутовича. До “Полонії”, зокрема, належали Станіслав Зелінський – майбутній польський консул у Берліні, відомий київський адвокат Станіслав Єзерський, майбутній сенатор Польщі Белецький та ін. Основний напрям діяльності польських студентських організацій був науково-просвітнім і проходив у гуртках за інтересами, проте вони уважно стежили і за політичним життям.

У Державному історичному архіві в м. Львові у фонді Галицьке намісництво в м. Львові [ф. 146] знайдено документи, що стосуються діяльності польських воєнізованих формувань, які проводили свою роботу на теренах Галичини. На їх підставі складено таблицю № 2, яка відображає дані про назву, розташування, кількісний склад та озброєння цих дружин. Окрім того, в тому ж фонді знайдено документи, які дозволяють встановити персональний склад КССН та політичні сили, які він представляв при заснуванні.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в м. Києві у фонді Центральна комісія національних

меншин при ВУЦВК, м. Харків [ф. 413], містяться дані про розміщення та чисельність польського населення на теренах Російської імперії.

Дані про створення організації польських студентів “Філареція” є в Державному архіві Львівської області у фонді Дирекція поліції у Львові. Президія [ф. 350]. У березні 1910 р. в м. Леодіум у Бельгії відбувся з’їзд молоді, організований 5-ма секціями “Філареції”, що представляли Краків, Париж, Брюссель, Леодіум та Верв’єр. Серед ухвал, прийнятих на з’їзді, зокрема, було рішення створити “Філарецію” у Львові. Невдовзі після з’їзду чисельність членів “Філареції” у Львові нараховувала понад 100 осіб.

У Державному архіві м. Перемишля (Республіка Польща) у фондах Товариство польської молоді “Зніч” у Перемишлі [ф. 412] та Польське гімнастичне товариство “Сокіл” у Перемишлі [ф. 838] містяться дані про зв’язки польської студентської молоді Перемишля зі студентськими організаціями Галичини та про її співпрацю із “Соколом”.

Під час написання цієї праці авторові довелося зіткнутися з певними труднощами. Зокрема, архів ППС-лівиці, який зберігався під час Першої світової війни у Відні під охороною австрійських соціал-демократів, безслідно зник [136, S. 9]. Тому для висвітлення позиції польських соціалістів лівого крила стосовно питань війни і миру довелося використовувати наукові праці польських та радянських дослідників, а також пресу, яка дійшла до наших часів.

Антивоєнна позиція польських партій лівого крила – Соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та Польської партії соціалістичної – Лівиці (ППС-лівиці) знайшли своє відображення в опублікованих документах про їх діяльність [18; 23], а також у роботах Б. Шмідта [26], В. Тжціньського [91], Я. Каспжакової [136], Я. Ковалевського [138], Ч. Козловського [139], Б. Радляка [152], Ф. Тиха [163; 164].

Окрему групу джерел для цього дослідження становлять періодичні видання, серед яких передусім слід виокремити польський часопис “*Niepodległość*”, що його видавали у Варшаві з моменту виникнення II Речі Посполитої до початку Другої світової війни. Попри певну тенденційність викладу історичного матеріалу в статтях, які публікували в цьому часописі (головним редактором його був Леон Василевський, а редакційним секретарем – Вацлав Ліпінський, – відомі ідеологи пілсудчини), вони мають велике науково-пізнавальне значення. Зокрема, польським студентським організаціям, що діяли в Києві, та їх зв’язкам зі студентами-поляками Австро-Угорщини присвячено статті Я. Хмелевського [181] і В. Вежейського [234; 235]. Зв’язки пілсудчиків з японською розвідкою розкриті в публікації Я. Доугласа [188]. Створенню Польського військового скарбу та військовій роботі Спілки активної боротьби (САБ) присвячені статті В. Кеджинської [202; 203]. Дії САБ у Варшаві в 1912 – 1914 рр. розглянуто в статті Г. Крок-Пашковського [207]. Також розгляду дій САБ присвячено роботи Б. Кунца (Кордіяна) [209], В. Ліпінського [212], Я. Стахевича [225]. Діяльність польських парамілітарних організацій розглянута в статтях В. Граба-Ленцького [192], Я. Ольшини-Вільчинського [216], Т. Равич-Ліпінського [222], Я. Стахевича [226], З. Завішанки [237], Т. Зеготи-Мюнніха [240].

Варто також відзначити низку публікацій в іншому, повоєнному польському часописі – “*Z pola walki*”. Вони значною мірою сприяли розкриттю антивоєнної позиції і діяльності напередодні та на початку Першої світової війни польських партій лівого крила – СДКПіЛ і ППС – Лівиці, а також їх провідних діячів. Зокрема, це статті В. Домбровського [182], Т. Федера [191], Я. Канцевича [200, 201], С. Клоновича [204], В. Кондерського [205], С. Леблянга [210], А. Леновича [211], В. Ожеховського [217], Е. Прушняка [220], Б. Радляка [221], Я. Собчака [224], Ф. Светлікової [229]. Діяльності визначного політичного діяча ППС –

“Фракції революційної” Я. Чинарського-Кжеславського присвячена стаття А. Пахольчикової [218].

У роботі над дисертаційним дослідженням автор опрацював низку газетних видань. Передусім це стосувалося друкованих органів, близьких до ендеків та їх політичних союзників. У цих часописах є виклад оцінки політичної ситуації з їх точки зору, що виникла з початком бойових дій. Зокрема, це газети “Gazeta Poranna dwa grosze” [38-41], “Gazeta Warszawska” [43-47], “Kurier Litewski” [52-58]. У статтях, надрукованих у цих виданнях, чітко простежується процарська, угодовницька позиція ендеків та їх найближчих політичних союзників, відсутність якихось серйозних вимог до царського уряду щодо вирішення польського питання.

У статтях, опублікованих в угорському періодичному виданні греко-католиків “Gorog katolikus szemle” [48-49], розкрито позицію Ватикану стосовно початку воєнних дій.

Різний підхід до розуміння питань війни і миру між представниками ППС-лівиці та політичними однодумцями Ю. Пілсудського розкрито в публікації в газеті “Robotnik” за квітень 1913 р. – “Фраки” в Галичині” [63]. Даючи загалом глибокий аналіз військової діяльності пілсудчиків на теренах Галичини, розгортання там широкої мережі воєнізованих формувань, газета засуджує зрадницьку стосовно польського народу позицію “фраків”, слушно зауважуючи, що ні Австро-Угорщина, ні тим паче кайзерівська Німеччина не зацікавлені у відновленні польської державності.

У лютому 1915 р. в органі Крайового правління СДКПіЛ “Gazeta Robotnicza” [42] була опублікована стаття, присвячена краху II Інтернаціоналу. В ній автор слушно зазначає, що орієнтація польського пролетаріату на той чи інший імперіалістичний табір не принесе польському народу жаданої свободи. Шлях до неї лежить через збройну боротьбу всіх поневолених народів проти своїх поневолювачів.

Наявність великої кількості маловідомих джерел та різнопланової літератури дозволяє розглянути військовий аспект політики провідних польських партій на теренах Російської імперії і Галичини напередодні та на початку Першої світової війни, зробити порівняльний аналіз їх позицій стосовно питань війни і миру та вирішення польського питання.

РОЗДІЛ II. Поляки в Російській імперії напередодні Першої світової війни

Напередодні Першої світової війни в межах колишньої Російської імперії, за винятком Королівства Польського, проживало чимало поляків. Дані про їх чисельність досить суперечливі. Однією з причин цього є недосконалість царської статистики, яка враховувала населення не за національною, а за релігійною ознакою. Так, за вирахуваннями В. Серошевського, чисельність польських емігрантів у Росії (без Туркестану) становила близько 600 тис. чоловік [223]. Проте В. Серошевський не наводить даних про польських мешканців у Білорусії, Литві та Україні, де проживало особливо багато поляків.

Цю ж цифру наводять у своїх дослідженнях С. Крушевський та М. Здзярський [105, С. 127]. Занижено ці дані, на нашу думку, в роботі С. Гельтмана. Він вважає, що безпосередньо в Росії 1910 р. проживало 300 тис. поляків, до того ж ця кількість, за його даними, не змінилася і до початку війни [194, S. 50]. Проте в цих відомостях також відсутні повідомлення про польське населення України, Білорусії та Литви. Однак у наступній своїй праці С. Гельтман зазначив, що в Росії, Україні і Білорусії, але без Литви, постійно проживало 1300 тис. поляків [125, S. 5]. А. Закржевський, спираючись на дані обчислення населення дев'яти губерній так званих Північно-Західного і Південно-Західного країв, тобто на теренах України, Білорусії та Литви, станом на 1 січня 1909 р. визначає польське населення тільки в цих губерніях у кількості близько 1067 тис. чоловік [100, С. 107]. Наближаються до цієї кількості й дані, що наводить В. Тенгоборський [162, S. 39-40]. Як встановив А. Коханський, а за ним і С. Левлянг, автором цієї публікації був колишній польський революційний діяч, співробітник Комінтерну, один із засновників і заступник голови Селянського комінтерну, учасник організації Аграрного інституту в Москві, перший віце-президент Білоруської академії наук Т. Домбаль [210,

S. 161, 165, 166, 168, 171]. За даними Я. Рутковського, в Росії, за межами польських кордонів 1772 р., перебувало близько 600 тис. поляків. Це було переважно міське населення [154, S. 237]. А за даними С. Цівінського, напередодні війни проживало поляків: в Україні – 1 млн. чоловік, тобто 8 відсотків населення, у Литві та Білорусії – 1,5 млн. чоловік, або 12 відсотків населення, і в самій Росії - 500 тис. чоловік [11, С. 93].

На нашу думку, кількість польського населення, що проживало в Литві, Білорусії та Україні (2,5 млн. чоловік), С. Цівінський завищив. Більш імовірними є дані, що їх наводять А. Закржевський та М. Домбаль (В. Тенгоборський) – 1 млн. чоловік, оскільки вони ґрунтуються на статистичних обчисленнях. До них наближаються відомості про чисельність поляків, що проживали напередодні війни в Україні, Росії та в Білорусії, що наведені в роботі С. Гельтмана, яка присвячена участі поляків у жовтневих подіях у Білорусії [125, S. 5]. Що ж стосується поляків, які проживали на інших теренах колишньої Російської імперії (тобто без України, Білорусії і Литви), то їх число (500-600 тис. чол.), наведене в дослідженнях майже всіх вищезгаданих авторів, збігається. Тому можна припустити, що на території колишньої Російської імперії, за винятком Королівства Польського, напередодні війни проживало близько 1500-1600 тис. поляків, не враховуючи десятків тисяч солдатів, що служили в російській армії, і декількох тисяч політв'язнів та засланих польської національності.

Після початку війни число поляків у Російській імперії різко зросло за рахунок біженців з Королівства Польського, солдатів, мобілізованих у російську армію в Королівстві Польському, а також солдатів-поляків, що служили під час війни в німецькій та австро-угорській арміях і потрапили в полон. Ю. Мархлевський вважав, що в 1923 р. на теренах колишньої Російської імперії проживало близько 3 млн. поляків. [174, С. 230]. На нашу думку, ці дані є перебільшеними.

Основну масу польського населення, яке перебувало напередодні війни в межах Російської імперії, представляли дві групи: ті, що постійно проживали на теренах Литви, Білорусії та Правобережної України, які до розділів Польщі входили до її складу, і ті, що добровільно виїхали туди і в Росію з Польщі пізніше в пошуках заробітку. Так, наприклад, на Волині поряд з польськими селянами та численною шляхтою проживали польські робітники, яких польські поміщики вивезли для роботи на невеликих скляних заводах, що належали їм, на заводах з перепалювання поташу, фабриках з виробництва паперу, на рудникових промислах. Для закріплення цих робітників за своїми підприємствами поміщики наділяли їх невеликими ділянками землі [1, оп. 1, арк. 20, 21, 37].

Кількість польських селян, що постійно проживала на території України, Білорусії та Литви, зростала за рахунок селян-батраків, що прибували з Королівства Польського і були зайняті переважно в маєтках польських поміщиків на сезонній або постійній роботі.

Польська присутність у Росії збільшувалась також завдяки припливу кваліфікованих польських робітників та ремісників, що приїжджали з Польщі на постійну чи тимчасову роботу в промислові центри. В пошуках роботи в Росію переселялась і велика кількість інтелігенції, що не знаходила застосування своїм знанням на батьківщині. За словами Ю. Околовича, польська еміграція в Росію на початок ХХ ст. була “переселенням інтелігентів, ремісників і кваліфікованих робітників” [147, S. 367]. Підтверджуючи цей стан, Я. Рутковський зазначає, що більшість польських емігрантів становила інтелігенція: лікарі, інженери, чиновники. Робітників було близько 25 відсотків [154, S. 237].

Окрім цих основних груп поляків, у Російській імперії були ще дві специфічні групи. Одну з них представляли солдати-поляки, що відбували військову службу в частинах, розташованих у різних містах Росії. Другу – примусово вислані до Росії учасники польського національно-визвольного руху ХІХ ст. і їхні нащадки. Так, після повстання 1863 – 1864 рр. тільки в

Сибір було заслано 4252 поляків [162, S. 30]. На рубежі XIX-XX століть і особливо після першої Російської революції 1905 – 1907 рр. ця група польського населення, переважно в Сибіру, значно зросла за рахунок політичних в'язнів та засланих учасників польського революційного руху.

Крім польського незаможного населення, яке представляли вищезгадані групи, напередодні війни в Росії постійно проживала і менш чисельна група поляків, до складу якої входили поміщики, буржуазія, службовці, інтелігенція, католицький клір і кадрові офіцери польської національності, які служили в російській армії.

Польське населення було розкидане більш-менш значними групами на великій території Російської імперії і в ряді районів становило досить суттєвий відсоток від загальної кількості населення. Так, тільки в дев'яти губерніях Північно-Західного та Південно-Західного країв поляки сягали 4,7 відсотка загальної кількості мешканців [100, С. 107]. Чисельність поляків, що проживала в цих районах, наведено згідно з даними 1909 року у такому вигляді:

Таблиця 1

№ п/п	Назва губернії	Кількість поляків	% поляків щодо загальної кількості населення
1.	Волинська	227807	6,7
2.	Віленська	199570	12,4
3.	Мінська	91255	4,0
4.	Київська	83853	2,7
5.	Гродненська	77336	4,4
6.	Подільська	68483	2,0
7.	Вітебська	60052	3,5
8.	Ковенська	57037	3,5
9.	Могилівська	57455	2,7

За даними обчислення на 1912 р. в Херсонській та Харківській губерніях проживало по 38,5 тис. поляків, в Орловській 5 тис. і т.п. [175, С. 33-68].

На Кавказі, за даними С. Гельтмана, в 1910 р. проживало 36112 поляків, у Середній Азії – 10108, у Сибірі – 43596 [193, S. 50], причому тільки в Єнісейській губернії ще в 1902 р. проживало 13692 поляки [162, S. 49]. До війни в Томську було 3 тис. поляків, які здавна там осіли [61, S. 6]. В Іркутську до початку ХХ ст. проживало 2200 поляків [131, S. 425]. А в Челябінську до прибуття біженців постійно проживало близько 2400 поляків [60, S. 6]. У 1908 р. у Єкатеринбурзі проживало 400 поляків, в Тюмені – 450, в Тобольську – близько 400, Красноярську – близько 2000, в Читі – близько 600, у Владивостоці – 3600 поляків [131, S. 427-428], що осіли там головним чином через побудову Уссурійської залізниці та після російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. [132, S. 175-176].

Таким чином, найбільша кількість поляків проживала на теренах Правобережної України, Білорусії та Литви, з них у Вільно, за даними 1909 р., їх було 77500 чоловік, або 37,8 відсотків населення міста, в Мінську – 11177 чоловік, що становило 11,4 % мешканців, а в Києві – 44409 чоловік, або відповідно 9,8 відсотків його мешканців [100, С. 107]. У Жмеринці проживало більш як 3 тис. поляків, або понад 10 відсотків населення і т. п. [186, S. 125].

Крім того, поляки осідали головним чином у містах з розвинутою промисловістю. Так, 1910 р. в Петербурзі, де була найбільша група міського польського населення в Росії, проживало близько 60 тис. поляків, в Одесі – близько 24 тис., у Ризі – приблизно така ж кількість. Далі йшла Москва – 20 тис. поляків, Каменське – 8 тис., Смоленськ – 7,4 тис., Харків – 7 тис. [147, S. 368; 150, S. 267]. В Миколаєві та його околицях – 5,5 тис. [162, S. 48].

У тридцяти інших містах Росії проживало від 2 до 3 тис. поляків у кожному. В 60 менших містах, містечках та поселеннях польське

населення становило від 1 до 2 тис. чоловік. В інших населених пунктах поляків було по декілька сотень, десятків або по кілька чоловік [147, S. 369].

Чисельність поляків, що проживали в містах Росії, безперервно збільшувалася. Так, у Москві напередодні війни мешкало 22 тис. поляків [59, S. 10]. Ще швидше зростало польське представництво в Петербурзі. Зокрема, з 1897 по 1914 р. польське населення Петербурга зросло з 30729 до 70000 осіб, тобто більше ніж удвічі. Це становило 3,1% загального населення міста. За відносною кількістю населення поляки в Петербурзі були третьою общиною (після росіян та німців) і групою населення, що найбільш динамічно зростала. [158, S. 26].

Наведені дані не є вичерпними. Однак вони все ж створюють загальну картину розташування поляків по території Російської імперії і зосередження в її районах та населених пунктах.

Значну частину поляків, що проживали в Росії напередодні війни, представляли робітники, які, в різний час покинувши Польщу, переселялися в пошуках заробітку до Росії. Багато з них працювали на підприємствах Петербурга, особливо на Путиловському заводі, а також Москви, Донецького басейну [146, S. 3] та інших промислових центрів.

Окрім Петербурга, в російській промисловості в губерніях Московській, Ярославській, Катеринославській, у Донецькому басейні, на Уралі, Кавказі, як зазначає О. Вуйцицький, працювали тисячі польських робітників [167, S. 259]. Поява в цих місцях великих груп польських робітників, як, наприклад, у Каменському або на Путиловському заводі у Петербурзі, була зумовлена тим, що поляки були там потрібні як кваліфіковані та здібні робітники-металурги [147, S. 367].

Уже наприкінці XIX ст. у Петербурзі перебувала велика кількість польських робітників – металургів, залізничників, кравців та ін. Робітники-поляки, що проживали в Москві, працювали головним чином на залізниці й у металургійній промисловості [162, S. 42, 45]. Значна кількість

польських робітників була також у Краматорську, на металургійному заводі, який контролювала варшавська фірма “Фіцнер і Гампер”, де працювало понад 600 поляків [190, S. 44; 65, S. 7]. Досить чисельна група польських робітників (налічувала кілька сотень чоловік) була зайнята на великому металургійному заводі в Каменському Катеринославської губернії, який у 80-х рр. XIX ст. збудувало Товариство Варшавського сталеплавильного і рейкового заводу – ближче до джерел сировини і палива. Невдовзі він став одним із великих підприємств Півдня [38, С. 17-18].

Кілька сотень поляків, переважно робітників, проживало напередодні війни в Константинівці Катеринославської губернії [61, S. 4]. Велика кількість робітників зі складу польського населення була і в Харкові [186, S. 121-122]. Також багато польських робітників було на заводах і фабриках Одеси [186, S. 133], Миколаєва [162, S. 48] та ін.

Окрім великих промислових центрів, польські робітники були і в інших місцях, зокрема, на дрібних підприємствах Білорусії, працюючи на лісопильнях, сірникових та фанерних фабриках [162, S. 38]. Аналогічне становище було і в Україні, зокрема на Житомирщині. Так, у містечку Романівка Миропольської волості на скляному заводі, що належав Стецькій, більшість робітників були поляки, яких привезли сюди з Польщі як кваліфіковану робочу силу [1, оп. 1, спр. 35, арк. 39]. Чимало поляків було завербовано з Польщі й на завод з виробництва поташу, що був розташований у селі Биківка Чуднівської волості. На поташний і скляний заводи в селі Мар’янівці Баранівської волості залучали робітників із Королівства Польського та Галичини. На скляні заводи князя Яблоневського, розташовані в селах Чернецька Слобідка та Дзинунас Новоград-Волинської волості, вербували польських робітників у Литві, Любліні та інших місцях. Таке ж становище було на копальнях поміщика Богуша в селі Рудня-Мошна. Робітники-поляки, що прибули з Литви, були зайняті й на скляному заводі Тишкевича в селі Гута-Зелениця Баранівської

волості. Цікавим є тут факт: щоб “прив’язати” поляків до заводу, Тишкевич наділив їх невеличкими ділянками землі [1, оп. 1, спр. 35, арк. 41-48].

Подібна картина була і в інших районах України та Білорусії. Судячи з даних, що їх наводить польський історик Х. Яблоньський, 7,9 відсотка польського населення, що проживало лише в Україні, або 79 тис. чоловік, становили робітники [130, S. 18, 68].

Наплив польських робітників на територію Російської імперії особливо зріс в останнє п’ятиріччя перед Першою світовою війною. 1910 р. в Королівстві Польському налічувалося 401 тис. робітників [167, S. 258]. Частина з них, не знаходячи застосування на батьківщині, а також уникаючи переслідування царських властей за участь у революційному русі, шукала заробітку в Росії [190, S. 43-44]. Тому якщо раніше до Росії виїжджала з Польщі головним чином інтелігенція, то напередодні війни зросла робітнича еміграція за рахунок польських робітників – спеціалістів ряду галузей промисловості, особливо металургійної. Чимало з них мало високу кваліфікацію [147, S. 369]. Одночасно з робітниками в пошуках заробітку емігрували до Росії й польські ремісники, що збанкрутували. На нових місцях праці їх охоче ставили на посаду майстрів [105, С. 127].

Польські селяни проживали відносно великими групами на території Правобережної України, Білорусії та Литви і розподілялися на постійних мешканців цих територій, і на селян-сезонників, що прибули з Королівства Польського для роботи на маєтках польських поміщиків.

В Україні польські селяни проживали переважно на Волинському Поліссі. Поляки, селяни Полісся, становили майже 60 відсотків польського населення України і жили головним чином на хуторах, що утворилися в результаті заселення лісів Полісся й частково під впливом столипінської політики. Лише 30 відсотків польського населення в Україні проживало в польських селах, а решта була розкидана по українських селах. Заможна частина польських селян у чисельному відношенні була невеликою. До

бідноти належало більше половини польських селян [1, оп. 1, спр. 473, арк. 85].

На Поліссі частина польських селян була пов'язана з місцевою скляною та фарфоро-фаянсовою промисловістю. З давніх-давен польські поселенці – селяни Полісся займалися також лісовими промислами та металургією. Це сталося тому, що, на відміну від решти частини мешканців Полісся, вони займали болотисті, піщані та підзолисті землі.

Урожайність у польських селах Полісся була завжди меншою, а на заболочених землях вони взагалі не могли займатися землеробством, і це спричиняло постійне важке економічне становище польських селян [1, оп. 1, спр. 473, арк. 85].

Особливою різновидністю польської еміграції в Російську імперію були польські поселення в Сибіру. Слід зазначити, що спроби переселення поляків у Сибір царський уряд робив неодноразово.

Перша спроба сягає приблизно 1890 р., коли під натиском економічних умов, що створилися в Королівстві Польському, в Сибір добровільно переселилося багато поляків у пошуках заробітку. Сприяло цьому переселенню і розпочате будівництво Сибірської залізниці від Уралу до Владивостока, до якого було залучено кілька тисяч польських робітників [131, S. 429; 132, S. 164]. Одночасно, ще наприкінці XIX ст., царська адміністрація робила неодноразові спроби викликати еміграцію з Королівства Польського для створення в Сибіру польських сільськогосподарських поселень.

Земельний голод, який був досить відчутним для польського селянства на батьківщині, був однією з причин добровільного переселення польських селян у Сибір [131, S. 429; 132, S. 164]. Подібні спроби були і на початку XX ст. Так, у 1909 р., за відомчими даними, лише з Люблінщини в Сибір емігрувало 1667 чоловік. Правда, через рік 348 переселенців повернулося на батьківщину [147, S. 375].

Факти повернення переселенців із Сибіру в Королівство Польське не були поодинокими. За статистичними даними Переселенського управління, у 1900 р. з Сибіру повернулося 22,2% переселенців, а у 1901 р. – 33%. В наступні роки цей відсоток лише незначно зменшувався [101, С. 211].

Гігантська хвиля зворотного переселення вказувала на важкі умови праці, розорення і злидні селян, які, розпродавши все вдома, щоб поїхати до Сибіру, знову змушені були повернутися назад, остаточно розорені й зuboжілі. В 1910 р. була зроблена нова спроба переселення в Сибір частини польського населення з Домбровського басейну, однак і вона не дала бажаних результатів [147, S. 376].

Зацікавлений в переселенні частини поляків у Сибір, царський уряд створив для них пільгові умови. Найперше, що привертало увагу переселенців, це те, що їм безплатно роздавали казенні землі по 15 десятин на кожного поселенця чоловічої статі. Перевезення переселенців здійснювалося на пільгових умовах – за четверту частину вартості залізничного квитка. Переселенці отримували безпроцентну грошову допомогу в розмірі 100 карбованців, безкоштовний ліс на будівництво житла і т. п. Землю передавали переселенцям у безстрокове користування без права продажу і дарування. Поляки-переселенці, що не володіли раніше землею, могли поселятися тільки в межах Іркутської та Єнісейської губерній, а також на Далекому Сході [147, S. 376].

У Сибір переселялися головним чином зовсім збіднілі польські селяни. Тому всі ці пільгові умови були далеко недостатніми для їх господарського закріплення на нових місцях. Тим паче, що, як зазначає Я. Околович, значна частина переселенців складалася з промислових робітників, які раніше ніколи не займалися землеробством, до польових робіт не мали необхідної підготовки і не виявляли до цього ніякої зацікавленості [147, S. 376]. Тому землеробська колонізація зривалася, а

поляки-переселенці розпорозувалися по містах і містечках Сибіру в пошуках заробітку.

За два роки до початку війни була знову здійснена спроба переселення в Сибір мешканців з Домбровського басейну, яка, як і попередня, не дала бажаних результатів [105, С. 127]. А загалом, у 1910 – 1913 рр. серед постійних робітників і службовців у Сибіру було 4% поляків [109, С. 146].

Таким чином, польські поселення в Сибіру не набули великого розвитку. Компактною масою поляки поселилися в Балаганському повіті Іркутської губернії [154, S. 237; 145, S. 377]. За даними Агітпропа у лютому 1927 р., з 58 тис. поляків, що проживали в Сибіру, сільське населення становило 31 тис. чоловік. Проживали вони головним чином в Омському, Іркутському, Томському, Красноярському та Новосибірському округах. В окремих селах Сибіру поляки становили значну частину населення. Так, у Новосибірському окрузі, в селі Калуське Гровського району, з 51 двору 23 були польські. В селах Дяжлова, Іванівська, Соснівка, Улідинський хутір з 93 дворів польських було 30 [1, оп. 1, спр. 389, арк. 9-11].

Окрім вищезгаданих груп трудового польського населення, в російській армії перед війною несло службу 88270 поляків, або 7 відсотків всього складу армії [98, С. 112]. Лише в Петербурзі перебували 6000 солдатів польської національності і входили до складу міського гарнізону [147, S. 368]. В Харківському гарнізоні налічувалося 1300 солдатів-поляків [186, S. 121-122], в Московському – близько 3000, у Владивостоці – 3000 [131, S. 428], в Тулі – 1000, у Твері – 500 солдатів [162, S. 43, 48, 49].

Солдати-поляки становили значну групу польського населення Сибіру. Царський уряд не хотів, щоб поляки відбували військову службу в Польщі, Україні, Білорусії чи Литві. Тому тисячі польських рекрутів щорічно прибували в глибинку Росії, на Кавказ, в Туркестан і особливо в Сибір, для поповнення полків сибірських стрільців, що прославилися в час

російсько-японської війни, а потім і Першої світової. За даними М. Яніка, у складах деяких сибірських стрілецьких полків було близько 90 відсотків поляків. Чимало з них після закінчення строкової військової служби, звикнувши до місцевого оточення, умов побуту, заводили сім'ї й залишалися на постійне проживання в місцях проходження служби в армії, збільшуючи таким чином там польську присутність [131, S. 429; 132, S. 164].

Економічне становище польських незаможних верств населення в Російській імперії було важким. Польські робітники, що були зайняті на фабриках і заводах в промислових містах імперії, особливо ті, що недавно прибули в Росію, через незнання російської мови та місцевих умов часто були поставлені у важчі умови, ніж росіяни. У сприятливіших умовах перебували лише польські робітники високої кваліфікації, що раніше прибули до Росії і призвичаїлися до місцевої обстановки.

Польські селяни проживали переважно в найбільш відсталих і економічно слаборозвинутих районах Російської імперії. Крім того, вони зазнавали значних правових і господарських утисків, національного переслідування і посиленої русифікації. Зокрема, дискримінація за національним принципом виявлялася під час вступу на державну службу, купівлі землі і т. п. [1, оп. 1, спр. 473, арк. 46 зв., 80 зв.].

Пригнічене в національному і соціальному відношенні польське незаможне населення в Російській імперії зберігало національну замкнутість і недовіру. Це становище погіршувалося утисками царського режиму і релігійним переслідуванням. Воно призводило до того, що інколи, щоб здобути право на купівлю землі, поляки навіть приймали православ'я. Особливо це спостерігалось на Волині [1, оп. 1, спр. 473, арк. 50, 80 зв., 85].

Як уже зазначено, поляки, що проживали в Російській імперії, зазнавали з боку царських властей нещадної русифікації. Польські школи були заборонені. Аналогічне становище було і з польською пресою. Деякі

послаблення в цьому плані царат зробив лише під впливом першої російської революції в 1905 р. і особливо під час Першої світової війни. Поляки, позбавлені легальних форм навчання, здійснювали це шляхом існування нелегальних національних шкіл. Зокрема, це було досить поширено в окремих районах України аж до жовтневого перевороту в Росії [1, оп. 1, спр. 35, арк. 43].

Особливу групу поляків, примусово переселених у Росію, становили польські робітники, що перебували в ув'язненні в царських в'язницях, на каторзі, а також політичні висланці, заслані на поселення у віддалені губернії Росії. В європейській та азійській частині Росії, переважно в Сибіру, були тисячі політичних висланців-поляків [147, S. 366].

Упродовж багатьох десятків років упертої боротьби з царизмом десятки тисяч польських повстанців та революціонерів після арешту в Польщі було направлено у в'язниці, на каторгу або заслання в далекий Сибір. Перші висланці-поляки з'явилися в Сибіру ще в XVII ст. Ними були військовополонені-поляки, вивезені туди на поселення. Масове вислання поляків у Сибір починається 1771 р., після першого поділу Польщі. А після придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшки в 1774 р. та третього поділу Польщі в Сибіру з'являється друга хвиля поляків-висланців. Нова хвиля висланців-поляків була направлена в Сибір після війни 1812 р. Здебільшого це були солдати-військовополонені, які брали участь у війні на боці наполеонівської армії. Подальша поява нових, чисельних груп політичних висланців з числа поляків була пов'язана з придушенням польських повстань у 1830 – 1831 рр., 1863 – 1864 рр. та поразкою першої російської революції 1905 – 1907 рр. [132, S. 161-164].

Напередодні Першої світової війни в багатьох містах Сибіру були вже великі групи політичних висланців-поляків, учасників національно-визвольної боротьби XIX ст., особливо повстання 1863 – 1864 рр. та їх нащадків. Були вони, зокрема, в Тобольську, Омську, Красноярську, Томську, Іркутську та ін. [131, S. 427].

Після революції 1905 – 1907 рр. число поляків-політичних в'язнів і висланців у Сибіру значно зростає. Вони були поселені головним чином у Томській, Тобольській, Єнісейській, Якутській, Іркутській та інших губерніях. Всі вони були засуджені до каторги та політичного заслання за участь у революційному русі проти царизму і національного гніту [131, S. 429; 132, S. 164].

На той час у в'язницях, на каторзі та засланні в Росії були тисячі польських революціонерів, що належали до двох польських партій лівого крила: СДКПіЛ, ППС-лівиці, а також до правоцентристської партії – ППС – “Фракції революційної”.

Особливо велику чисельність серед політичних в'язнів і висланців становили члени СДКПіЛ. Пов'язана з боротьбою народів Російської імперії проти царизму, польська соціал-демократія була найнебезпечнішим ворогом царату. Вона виховала серед робітників сотні борців-професіоналів, які стали авангардною силою польського робітничого люду. Послідовна боротьба та непримиримість до царського режиму, зв'язки з іншими трудящими Російської імперії викликали гостру ненависть царату до СДКПіЛ. Тому члени СДКПіЛ зазнавали з боку царської охоранки та поліції суворого переслідування. Навіть після відбуття тюремного ув'язнення та заслання царські власті часто затримували звільнення польських соціал-демократів.

Як вже зазначалося, напередодні Першої світової війни в Сибіру перебувало багато поляків, членів СДКПіЛ, що відбували тут ув'язнення та заслання за участь у першій російській революції. Серед них, зокрема, був Броніслав Веселовський – “Смутний”, за професією інженер-електрик, один із засновників Соціал-демократії Королівства Польського (СДКП). У боротьбу проти царизму він вступив ще студентом політехнічного інституту, в 1892 р. А 1894 р. Б. Веселовський вже був одним з організаторів і учасників I з'їзду СДКП, на якому він увійшов до складу керівництва партії. Однак 1895 р. він був заарештований і відбував

тюремне ув'язнення та заслання в Якутії до 1904 р. Після звільнення в 1905 р. Б. Веселовський повертається до революційної роботи в Польщі як член і секретар Варшавського виконавчого комітету СДКПіЛ. З 1906 до лютого 1908 р. він концентрує у своїх руках керівництво роботою СДКПіЛ в Польщі. У лютому 1908 р. Б. Веселовський був заарештований на міжрайонній Варшавській конференції і 2 грудня 1908 р. разом з іншими учасниками конференції постав перед військовим судом у Варшаві. За боротьбу проти царату військовий суд засудив Б. Веселовського до 6 років каторжних робіт і вічного поселення. Він відбував каторгу до лютого 1914 р. у Варшавській, Ломжинській та Орловській каторжних в'язницях. Всього Б. Веселовський перебував у каторжних в'язницях і на засланні близько 20 років [141, S. 902-903].

Після відбуття каторги Б. Веселовський у лютому 1914 р. був висланий на вічне поселення в Сибір, в село Пойминське Шелавської волості Канського повіту Єнісейської губернії, а потім у село Шалаєво [198, S. 49]. Тут він перебував до лютого 1917 р.

Політичне заслання відбував і Вінценти Матушевський – “Марцін”, кравець за професією, член Соціал-демократії Польщі з 1898 р., член Варшавського комітету і Головного правління СДКПіЛ. Він був активним учасником революційних подій 1905 – 1907 рр. у Варшаві й Лодзі. Після недовготривалої еміграції повернувся до Польщі на нелегальну роботу. В 1910 – 1912 рр. В. Матушевський був одним із керівників опозиції в СДКПіЛ – т. зв. “розломівців” [170, С. 402]. В 1912 р. В. Матушевського заарештували. До березня 1914 р. Він сидів у в'язниці Варшави, а потім був висланий на вічне поселення в Сибір, у село Знаменка Верхньоленського повіту Іркутської губернії [124, S. 569-570].

У числі засланих був і варшавський робітник-металург, член СДКП, а потім СДКПіЛ Ян Тарвацький – “Питлас”. Заслання відбував у Єнісейській губернії. Тут же на вічному поселенні був робітник-коваль Ян Гжеляк – “Світлий”. Після відбуття тривалих каторжних робіт у

Варшавській, Ломжинській, Смоленській та Александрійській в'язницях, разом зі своїми товаришами – Л. Зельцманом, С. Яньом, С. Пестковським, на вічне поселення в Петропавловськ Киренського повіту Іркутської губернії був засланий Владислав Ожеховський – “Даніель” [217, S. 282].

У засланні в Нижньослімську Іркутської губернії був Леопольд Добрачинський, з 1885 по 1891 р. член партії “Пролетаріат” (гуртки якої в 1893 р. увійшли до складу Соціал-демократії Королівства Польського), з 1893 р. – член СДКП, а потім СДКПіЛ. У Киренську цієї ж губернії в засланні перебували члени СДКПіЛ Вітольд Фальковський, Ян Таракановський – “Альбрехт” – у Красноярську, Юліан Кендзерський – на поселенні на р. Лена, Ян Клоновський – у Петропавловському повіті Іркутської губернії, Ян Леснієвський – в Єнісейську [141, S. 186-187; 213, S. 297], Петро Шефер – в Усолі Іркутської губернії [171, С. 403], Ігнаці Грушковський – “Груша” – в Знаменці цієї ж губернії. Його заслали туди разом з дружиною та сином [141, S. 290, 394, 416, 494, 820]. Тут же перебував Юзель Соболев – “Вінклер” [220, S. 220]. В Киренську відбував довічне заслання Кароль Сковронек [171, С. 403]. Такою ж була доля і Адама Ягодзинського [141, S. 325-326, 370, 278], Францишека Калішевського, Ігнаці Добродзея – “Кароля”, Францишека Гурського [220, S. 230].

В Іркутській групі СДКПіЛ була також Бальбіна Матушевська, член СДКПіЛ з 1904 р., Леопольд Добровичинський, А. Ридзінський, член СДКПіЛ з 1906 р., Олександр Боровінський, Ганна Бартник. Там же перебували член “Пролетаріату” Олександр Ремишевський, член СДКПіЛ Болеслав Фальковський, Риковський та багато інших [170, С. 402].

Також у засланні були члени СДКПіЛ Болеслав Конечняк [206, S. 61-63], Юзеф Пекаж, Яніна Пекаж, Мечислав Кравчинський, Фелікс Отарковський, Станіслав Беганський та інші [141, S. 659-660, 455, 632, 73].

Серед засланих були представники різних вікових категорій, навіть малолітні. До них належав Болеслав Корфельд. У 1908 р., будучи учнем шостого класу, він брав участь в організації замаху на начальника Келецької губернської жандармерії. Того ж року разом зі своєю сестрою він був заарештований і, як неповнолітній, у 1909 р. засуджений на вічне поселення. З 1909 по 1912 р. він був у Варшавській в'язниці, а в 1912 р. його вислали на поселення в Нижньоільїнськ Іркутської губернії [96, S. 197; 194, S. 60].

Серед поляків – політичних в'язнів та засланих більшість становили робітники. Саме вони, керівники робітничих гуртків та всієї соціал-демократичної діяльності в Польщі, заповнювали царські в'язниці і місця заслання від Архангельської губернії і до Східного Сибіру.

Окрім Сибіру, частина поляків – противників царського режиму – перебувала в засланні і в окремих губерніях європейської частини Російської імперії. Зокрема, на поселенні у Вологодській губернії жили член СДКПіЛ Станіслав Карч, член ППС-лівиці Густав Кебке та член ППС-“фракції” Марцін Глинський; у Рязанській губернії – член СДКПіЛ Станіслав Карчевський; у Казанській губернії – член ППС-лівиці Людвік Басіньський; у Смоленській губернії – член ППС-“фракції” Юзеф Гжечнаровський, в Орловській і Брянській губерніях – член ППС-“фракції” Едмунд Буш [141, S. 379, 390, 262, 380, 61, 293, 117].

Деяким полякам з числа політичних засланих вдавалося втекти з місць вислання. Так, це вдалося Олександру Вронському – “Гранасу” [141, S. 282], Юзефу Ротштадту – “Красному”, Юліану Гембореку – “Боніславу” [205, S. 77], Леонарду Вежбицькому [67, S. 6], Шепану Рибоцькому. Рибоцький, до речі, зробив це двічі. Другий раз – у 1914 р. і повернувся до Польщі, у Варшаву, під іншим іменем – Романа Тутаєвича [213, S. 430]. Двічі втівав із заслання Владислав-Антон Краєвський [211, S. 140]. Також вдалося втекти із заслання Здзіславу Доробішу [187, S. 37-38], Станіславу Пестковському [141, S. 655]. Тікали й інші поляки, заслані за політичні

погляди і вчинки в далекий Сибір та інші місця Росії, проте значна їх кількість була звільнена і змогла повернутись на батьківщину тільки після лютневої революції 1917 р.

Поряд із членами СДКПіЛ у царських в'язницях та засланні перебували й члени ППС-лівиці. Так, у Наримі на засланні був Ян Вільчинський [96, S. 191], у Канському повіті Єнісейської губернії – Віктор Маєрчак [141, S. 531]. У Сибірському засланні були також Вінценти Бочелєревич, Антон Пенкальський [141, S. 90, 657] та ін.

Як членам СДКПіЛ, так і окремим членам ППС-лівиці вдалося втекти із заслання. До тих, кому це пощастило зробити, належить Максиміліан Горвіц – “Хенріх Валецький”. Виходець із сім’ї польської інтелігенції, він, перебуваючи за кордоном, вступив у революційну боротьбу. У квітні 1895 р. встановлює контакт із Центральною організацією закордонного союзу польських соціал-демократів у Лондоні. З 1898 р. працює у Варшаві, примикаючи до лівого крила ППС. У травні 1901 р. був засуджений на 3 роки заслання в Східний Сибір, звідти втік і в липні 1902 р. емігрував за кордон. Після повернення до Варшави в серпні 1905 р. знову був заарештований, але в листопаді 1905 р. у зв’язку з амністією був звільнений. Однак вже наступного місяця його знову заарештували і в травні 1906 р. заслали у Вологодську губернію. Дорогою він знову втікає і повертається до Варшави, де до і в час Першої світової війни веде нелегальну роботу [200, S. 241-251].

Слід зауважити, що втечі із заслання вдавалися небагатьом. Велика кількість членів ППС-лівиці повернулася із заслання лише після лютневої революції.

У царських в'язницях і політичному засланні була також досить чисельна група членів ППС – “Фракції революційної”. Так, в Іркутську губернію був висланий член ППС з 1904 р. і ППС – “Фракції революційної” з 1906 р. Ігнаци Познанський [138, S. 689]. В Тобольському засланні був Генрих Барщ, у Томській губернії – Максиміліан

Єзунтовський, у В'ятській губернії – Ян Кучинський [3, оп. 1, спр. 3649, арк. 42 зв., 46, 48]. У Нижньоудінському повіті Іркутської губернії був на засланні член ППС з 1904 р. і ППС – “Фракції революційної” з 1906 р. Якуб Домбський – “Куба”, член Окружного комітету ППС у Нивці. Я. Домбського заарештували в результаті провокації в 1908 р. і після слідства, яке тривало 4 роки, в 1912 р. засудили до довічного поселення в Сибіру. З 1914 р. в Омській губернії на засланні був Тадеуш Жарський, член ППС – “Фракції революційної” з 1911 р. [183, S. 27-28; 208, S. 141].

У різних місцях Сибіру, в Томській, Тобольській, Єнісейській, Іркутській та Якутській губерніях, а також у північних губерніях європейської частини Росії: Архангельській, Оленецькій, Вологодській, В'ятській, Пермській та інших перебували на засланні чисельні групи осіб, які належали до лав організації ППС – “Фракції революційної” [3, оп. 1, спр. 3649, арк. 42 зв.-54, 102-112 зв]. В Орловській в'язниці, зокрема, відбував каторгу Ян Квапінський, засуджений до 15 років каторжних робіт в 1907 р. за участь в терористичному акті, а також ряд інших членів ППС – “Фракції революційної” [86, S. 41, 73, 77].

В ув'язненні поляки інколи об'єднувалися в національні групи, незалежно від політичних поглядів та уподобань. Так, в Александрійській каторжній в'язниці, за даними В. Ожеховського, перебувала згуртована група каторжан, головним чином з Королівства Польського. До її складу входили члени СДКПіЛ, ППС-лівиці, ППС – “Фракції революційної” і група членів партії “Пролетаріат”. Серед засланих поляків, що відбували покарання в Тулуні поблизу Іркутська, також було багато представників різних польських партій лівого крила. Одні з них працювали на вугільних шахтах, інші – на металургійному заводі в Черемхові. У січні 1913 р. в селі Петропавловське серед понад двохсот засланих були також члени СДКПіЛ, ППС – “Фракції революційної” та ін. [217, S. 296, 298].

Якщо характеризувати політичний склад ув'язнених і засланих поляків, що перебували на вищевказаних теренах, то він відзначався величезною строкатістю політичних поглядів і настроїв.

Наведені дані про ув'язнених і засланих поляків далеко не є вичерпними, вони можуть дати лише загальне уявлення про чисельну групу польської спільноти, учасників національно-визвольного і революційного руху в Польщі, які перебували напередодні Першої світової війни в ув'язненні в царських в'язницях, на каторзі й політичному засланні в різних районах Російської імперії. Скільки їх було всього – точно визначити важко. Відомо лише, як зазначає О.Я. Манусевич, що в роки Першої світової війни в Росії було 3 тисячі засланих та інших в'язнів царизму з числа поляків [144, S. 20].

Поряд з незаможними верствами, які становили основну масу польського населення в Україні, Білорусії, Литві і Росії напередодні Першої світової війни, постійно проживала менш чисельна група поляків, що належала до панівного класу царської імперії. До її складу входили поміщики, буржуазія, тісно пов'язана з ними інтелігенція, кадрові офіцери та генерали російської армії, а також католицьке духовенство польської національності. В Україні, Білорусії та Литві цьому прошарку поляків належали великі земельні володіння. Так, на території Волинської, Подільської та Київської губерній, що входили до складу так званого Південно-Західного краю, за даними земських обчислень 1909 року, у володінні польських поміщиків було понад 2306 тисяч десятин землі [162, S. 34], або 16,4 відсотка загальної площі Південно-Західного краю, що була зайнята під землекористування [100, С. 111]. Особливо великі польські поміщицькі володіння були в Подільській та Волинській губерніях. За даними, що наведені в роботі Т. Домбаля (В. Тенгоборського), в руках польських поміщиків було: в Подільській губернії 55,4 відсотка великої земельної власності, у Волинській губернії – 47,9 відсотка і на території, яка в основному збігається з кордонами Київської губернії, – 44,1 відсотка

[162, S. 34]. А за даними Т. Єндрушака, земельна власність польських поміщиків на вказаній території України сягала: у Волинській губернії – 53 відсотки, в Подільській губернії – 45,7 відсотка і в Київській губернії – 41 відсоток великого землеволодіння [197].

Однак, незважаючи на деяку розбіжність у наведених даних, вони переконливо підтверджують, що напередодні Першої світової війни в руках польських поміщиків в Україні була зосереджена велика земельна власність. Відповідно до урядової оцінки, вартість землі, яка була в руках польських поміщиків у вказаних губерніях України, становила 454 млн. золотих карбованців. А за даними польських статистиків, вартість цієї землі була оцінена вище і вагалась від 527 до 650 млн. золотих карбованців [162, S. 34].

У північно-західних губерніях, тобто на території Білорусії та Литви, розмір загальної площі земельних володінь, зосереджених у руках польських поміщиків, був ще більшим. Так, у Мінській, Вітебській та Могилівській губерніях Білорусії 1909 р. польським поміщикам належало 8 тисяч маєтків загальною площею 3029511 гектарів землі, що становило 46,4 відсотка приватної земельної власності в Білорусії. За скромними, явно заниженими підрахунками Віленського земельного банку, вартість цієї землі була 136 млн. золотих карбованців. У ряді повітів, таких як, наприклад, Мінський, Слуцький та Новогрудський, польським поміщикам належало від 75 до 80 відсотків земельної власності [162, S. 31]. У Мінській губернії були великі земельні володіння польських магнатів: князя Радзивілла – 200 тисяч десятин землі, графа В. Тишкевича – 296 тисяч десятин землі і т. п. [106, С. 13].

Ще більші земельні володіння були в руках польських поміщиків у Литві, де їх земельна власність у шести литовських губерніях сягала 6 млн. га, або 32,6 відсотків тодішньої території Литви [162, S. 31]. Крім того, польська шляхта або орендувала землю російських поміщиків, які на цих землях, як правило, самі не вели господарства, або служила в них

керівниками маєтків. Численні прикажчики, що були на службі в польських земельних магнатів, а також земельні орендарі здебільшого були також поляками [100, С. 111]. Великі польські поміщики й особливо земельні магнати були органічно пов'язані з панівним у Російській імперії царським урядовим ладом і вірно служили йому. Деякі з них, як наприклад, Зигмунт Вельопольський (голова Кола Польського), Ігнаци Шебеко та Чеслав Карпінський, були в найближчому оточенні царського двору і входили на початку війни до складу Державної ради при імператорові [158, S. 148].

Російський історик О.Я. Манусевич справедливо зазначає, що поміщицьке землеволодіння було економічною основою переплетення інтересів польської і російської аристократії та дворянства і широкого проникнення представників польських магнатських і поміщицьких земель у вищі ланки державного апарату [144, S. 15].

Наведені дані про польське поміщицьке землеволодіння є ключем до аналізу й оцінки політики польських поміщицьких кіл в Україні і Білорусії в період Першої світової війни та в подальших подіях.

Окрім польських поміщиків, в Україні, Білорусії, Литві та Росії, в тому числі в Сибіру і на Далекому Сході, була чисельна група польських фабрикантів і купців, які здійснювали економічні зв'язки між польською промисловістю і великим російським ринком. І це не дарма, адже напередодні війни Польща являла собою передову, високорозвинену капіталістичну країну.

З кінця 70-х років XIX ст. царська Росія почала застосовувати в краї політику агресивного протекціонізму, щоб ліквідувати від'ємний баланс торгівлі в Королівстві Польському. Водночас для поступової ізоляції Королівства від решти польських земель були встановлені обмеження з обміну товарами між Королівством Польським та Галичиною і Сілезією. Натомість провадили політику повного сприяння розвитку торгівлі з Російською імперією [143, S. 44].

Місцезнаходженням промислових і торговельних кіл Королівства Польського, а також польських фірм, що діяли в Королівстві Польському, був Петербург. Майже всі представництва на території Російської імперії розташовувалися в Петербурзі. Поза ним найбільше їх було в Києві, Харкові, Ростові, Одесі, Катеринославі, а також у Москві та частково в сибірських містах. У Петербурзі, між іншим, також працював філіал Варшавського торговельного банку [158, S. 32-33].

Сприятливі умови для розвитку польської промисловості були створені можливістю масового вивозу польських виробів на ринок у Росію, а також через неї в країни Азії: Китай, Туреччину, Персію, на Балкани, в Румунію та Болгарію, а потім і в Північну Африку [154, S. 245, 332]. Протекційна політика російського уряду створювала сприятливі умови для збуту польських товарів на російському і східному ринках, які мали важливе значення для польської промисловості, що працювала головним чином на експорт. Користуючись протекційною політикою російського уряду, польські капіталісти отримували експортні премії, які сприяли збільшенню їх прибутку [150, S. 160-166].

Зв'язок польської промисловості з російським ринком був тісним ще наприкінці XIX ст. Найбільше з російським ринком була пов'язана польська текстильна промисловість. У той час вивіз її продукції до Росії та за її межі становив 75-80 відсотків [1, оп. 1, спр. 35, арк. 43; 142, S 331]. Але до 1903 р. експорт виробів польської текстильної промисловості в Росію дещо знизився через конкуренцію російської промисловості, зокрема, Московського промислового округу, але все одно сягав 75 відсотків для російсько-українського ринку [97, С. 17].

Польська легка промисловість інтенсивно збувала свій товар у географічно суміжні райони (Україну, Білорусь, Литву), проходила через Україну до області Війська Донського, потім у Середньо-Волзький район і за Урал та до Сибіру. Другий товарний потік ішов від України до Передкавказзя та Закавказзя. Відносно слабкий ввіз польських товарів до

центрального хліборобського району, що лежав ближче до Польщі, ніж наприклад, Середньоволзький, пояснювався впливом конкуренції з боку текстильної промисловості Московської та Володимирської губерній [97, С. 31].

Після першої російської революції зв'язки польської промисловості з російським ринком розширюються на ряд інших предметів польської промислової продукції. Однак напередодні війни основними районами збуту польських товарів була Литва, Білорусія й особливо Правобережна Україна [102, С. 322; 151, S. 331].

Характерним тут є те, що в багатьох випадках польський промисловий і банківський капітал виступає безпосереднім власником підприємств за межами Королівства Польського. Так, механічний завод “Фіцнер-Гампер” і Варшавський комерційний банк фінансували будівництво Краматорського заводу в Донбасі, а потім керували його діяльністю [190, S. 44]. Польське акціонерне товариство Ю. Гантке побудувало заводи: механічний у Катеринославі 1890 р., а потім залізних виробів у Саратові, що були пов'язані з їхніми основними підприємствами в Королівстві Польському [102, С. 409]. Акціонерне товариство “Лільпон, Рау і Левенштейн” брало участь у будівництві підприємств Південно-Дніпровського товариства, а потім зберегло участь в їх експлуатації і місце в управлінні. Також у справах Південно-Дніпровських заводів брав участь Варшавський обліковий банк. У 90-х рр. XIX ст. Товариство “Гута банкова” в Домброві збудувало завод у Дружкові в Донбасі. Йому ж належали рудникові копальні в Кривому Розі [150, S. 133, 140].

Важливим місцем співпраці польських і російських капіталістів виступав Петербург. Він об'єднував таких фінансових і промислових тузів, як Станіслав Глемзер, Іполіт Глівіц, Ігнаци Ясюкович, Андрій Вежбицький, Адольф Вольський, Владислав Жуковський. Дехто з них так акліматизувався у місті над Невою, що російське суспільство дуже здивувалось, коли довідалось, що Вежбицький Андрій Андрійович –

поляк. Не менш красномовним фактом є обрання депутатом Державної Думи II і III скликання В. Жуковського. [158, S. 36]

Співпраця російських і польських підприємців була такою широкою, що вони створювали змішані російсько-польські картелі. Ще в 1886 р. кілька польських металургійних підприємств увійшло в загальноросійську Конвенцію залізопрокатних, дротяних і цвяхових заводів. У 1887 р. заводи Путиловський та Брянський, а також польське акціонерне товариство механічних заводів “Лільпон, Рау і Левенштейн” уклали картельну угоду. У створений 1902 р. синдикат “Продамет” увійшло два польські підприємства: товариство “Гута Банкова” і Товариство островецьких заводів. У синдикат “Цвях”, створений в 1904 р., увійшли “Гута Банкова” і сталеплавильний завод “Пушкін”. Варшавські підприємства залізних виробів увійшли 1906 р. в загальноросійський картель “Продвагон”. Текстильні підприємства Москви та Лодзі після тривалої конкуренції об’єдналися у спільний картель, метою якого була боротьба проти промисловості західних держав за ринки Європи і Малої Азії. У 1906 р. польські цукрозаводчики вступили до Київського цукрового синдикату на умовах розподілу ринку. Польські залізобудівні заводи товариств “К. Рудзький і К” та “Лільпон, Рау і Левенштейн” вступили до картелю, що поставляв снаряди артилерійському відомству. Напередодні війни в “Продаметі”, що був найбільшою монополією Росії, з 30 підприємств, які входили до неї, сім були розташовані на території Королівства Польського. Окрім того, на початок 1914 р. польські промислові товариства були також тісно пов’язані з всеросійськими фінансово-промисловими синдикатами: “Продамет”, “Продвугіль”, “Продвагон”, “Трубопродаж”, “Цвях” та ін. [112, С. 20-21; 151, S. 128, 131, 133, 144, 153].

Після створення змішаних російсько-польських синдикатів польські заводи здобули гарантовану можливість брати участь у відповідних розмірах у виконанні значних робіт. У Росію направлялося близько 30-40 відсотків заліза і сталі в різних видах [102, С. 140].

Тенденція встановлення більш тісного зв'язку польських і російських промислових та торговельних кіл поширювалася і на польські підприємства немонополізованих галузей промисловості. Польські фірми відкривали в Росії постійні торговельні контори і склади, а також вступали в договір з російськими фірмами про взаємне представництво їх у Королівстві Польському і Росії. Так, ще в 1889 р. був відкритий склад польської мануфактури в Нижньому Новгороді, а потім – в Ізбиці Пермської губернії, Сибірі, Томську, Нерчинську та Омську. Через Сибір польську мануфактуру доставляли в Китай [154, S. 331; 150, S. 140].

Таким чином, наприкінці XIX ст. і особливо на початку XX ст. явно визначилася нова риса в російсько-польських відносинах: зв'язок польської промисловості з російською промисловістю, польських торговельних і промислових підприємств з російськими. Польський та російський монополістичний капітал часто-густо виступають під єдиним прапором російського імперіалізму. Спільні економічні інтереси надзвичайно зблизили польський і російський фінансовий капітал.

Одним з виявів цього зрощення інтересів було висунення багатьох польських капіталістів на керівні посади в об'єднаннях російських капіталістів. Наприклад, протягом багатьох років головою “Російського імператорського технічного товариства”, а потім – після організації Союзу заводчиків і промисловців Петербурга – першим його головою був інженер-технолог і капіталіст польського походження Станіслав Глезмер [106, С. 11; 27, S. 43]. Одним з організаторів і першим головою “Продмета”, а потім його почесним головою був директор Південно-Дніпровських металургійних заводів Ігнаци Ясюкович. У час перебування його директором весь інженерно-технічний та адміністративний апарат складався з осіб польського походження. І. Ясюкович був переконаним прибічником тісного союзу капіталістів Королівства Польського і Південноросійського промислового району в галузі металургійної промисловості. У числі організаторів Ради з'їздів представників

промисловості і торгівлі, одного з великих об'єднань російських капіталістів, був багатолітній член правління Сосновецького акціонерного товариства Хр. Ренард, член правління Брянських і Південно-Дніпровських металургійних заводів, досвідчений інженер і капіталіст Владислав Жуковський. Організатором Ради з'їздів також був польський капіталіст Адольф Вольський та інші представники інтересів польського капіталу [150, S. 127].

До складу першого правління “Продамету” ввійшов як представник Островецьких заводів інженер Т. Поповський, правління Південно-Дніпровського товариства – польські капіталісти Е. Рау і В. Вишлянський [150, S. 133]. Ці та інші польські капіталісти сприяли ще більшому зближенню польського та російського промислового і фінансового капіталу.

Перебувала напередодні Першої світової війни на території Російської імперії й чисельна група польської буржуазії. Особливо велика присутність їх була в Україні та Білорусії, де польські поміщики активно включалися в розвиток промислового виробництва. Основними галузями, звідки вони черпали мільйонні прибутки, була цукрова, деревообробна, фаянсово-фарфорова, а частково й металургійна промисловість. На Волині, зокрема, розвинув свою промислову діяльність князь Ф.-К. Друцький-Любецький, власник фарфорового заводу з Цмелян, що під Сандомиром, та інші польські капіталісти. Для польської промисловості, яка перед війною володіла в Україні і Білорусії промисловими підприємствами, що давали великі доходи, ці терени, за образним виразом Т. Домбаля були “землями, що текли молоком і медом” [162, S. 38].

Найбільшими цукроварнями, а заразом і підприємствами, які випускали та ремонтували машини для цукрової промисловості, володіли відомі польські магнати з Київщини та Поділля: Потоцькі, Браницькі, Чарторийські та інші. Завдяки їм на теренах Південно-Західного краю постали потужні буряково-цукрові сільськогосподарські підприємства, які

сприяли значному економічному піднесенню регіону. Про обсяги зисків їхніх власників свідчить той факт, що на початку ХХ століття лише два цукрові заводи на Поділлі (в селах Соболівка та Ситківці) приносили родині графів Потоцьких щорічний прибуток від 220-230 до 260 тисяч карбованців сріблом. Загалом же цукровні, розташовані у правобережних губерніях України, виробляли 54% всього “російського” цукру, а власникам-полякам у 1910 році належало близько 43% цукровень в Україні [98, С. 198-199].

Слід також відзначити, що інженерами, керівниками та директорами цих польських промислових підприємств переважно були поляки, і на них було зайнято велике число польських робітників.

Пов’язана з промислово-торговельною російською буржуазією, польська буржуазія в Росії була дуже лояльною у ставленні до царської влади [75, S. 29]. А з часу Першої російської революції ця польська буржуазія стала сильною опорою царизму [34; 26, S. 322]. Тому не можна не погодитися з думкою Б. Гудя, що капіталістична модернізація Російської імперії, яка супроводжувалась бурхливим розвитком залізничного транспорту, аграрного товарного виробництва та переробної промисловості, була на руку польським землевласникам та торговельно-промисловим колам [98, С. 199].

Проживала в Російській імперії і пов’язана з польською та російською буржуазією чисельна польська заможна інтелігенція. Поруч з польськими службовцями, які були змушені шукати заробітку в Росії, тут безперервно збільшували свій вплив та присутність польські інтелігенти: в ролі інженерів, адвокатів, чиновників царського уряду, в тому числі й суддів і навіть начальників царських в’язниць [131, S. 67; 161, S. 38].

Особливу групу становили офіцери польського походження, в тому числі й генерали царської армії. Частина з них, як і частина поляків – великих царських чиновників, які намагалися міцно вросли в систему царського державного апарату і в царську армію, повністю

зрусифікувалася і згадала про своє польське походження лише після Лютневої революції [123, S. 13]. Досить характерним прикладом цього була заява відомого московського адвоката, члена партії кадетів, поляка за походженням Олександра Ледницького, який в інтерв'ю, що він дав у зв'язку з виправдовувальним вироком у справі М. Бейліса в жовтні 1913 р., не визнав своєї польської національності і говорив про себе як про росіянина: “Всі ми торжествуємо просто як російські люди” [32]. За образним висловом Теодора Равич-Ліпінського, він до початку війни “не міг ані на крок, навіть подумки, відірватися від Росії” [222, S. 59]. Після Лютневої революції О. Ледницький виступив як поляк, у ранзі голови Польської ліквідаційної комісії, створеної Тимчасовим урядом.

У різних вищих навчальних закладах Російської імперії навчалася багато польської молоді, переважно дітей заможних батьків. Польська молодь у великій кількості приїжджала на навчання в російські навчальні заклади. Чималу роль в цьому відіграв бойкот навчальних закладів у Польщі [81, S. 14; 185, S. 222-223]. Так, 1907 р. в Петербурзі навчалася 2 тисячі, а в Москві – близько тисячі польських студентів [147, S. 370]. Також польська молодь навчалася і в закладах Києва, Харкова, Одеси та інших міст.

Невелика частина польської студентської молоді в Російській імперії була під впливом СДКПіЛ і ППС-лівіці, які, закликаючи польську молодь до бойкоту русифікованих навчальних закладів у Королівстві Польському, одночасно рекомендували їй навчатися в царській Росії, де рівень революціонізованості у вищій школі був вищим [214, S. 437].

Судячи зі спогадів Казімежа Длузького, Варшавський університет не мав тоді позитивної репутації серед польської молоді. Міністерство освіти робило все, щоб звільнити з роботи в університеті найкращих польських викладачів, а на їх місце присилало (за рідкісним винятком) нездар, позбавлених авторитету, знань, що мали наказ зверху русифікувати польську молодь [184, S. 222]. Тому польська молодь тягнулася до вищих

закладів Петербурга, Києва, Москви та ін. Там вона зіткнулася із сильним революційним рухом і під його впливом взяла в ньому участь. З цього приводу Ф. Куропатвинський писав у своїх спогадах, що ідея боротьби з царизмом серед російських студентів завжди була актуальною, і тому вона знаходила серед польського студентства своїх прибічників [82, S. 245]. Зокрема, у Києві діяло три нелегальні студентські польські організації: Корпорація, “Полонія” і “Братерська допомога”.

Корпорація студентів і студенток ВУЗів Києва утворилась 1884 р. До її складу в період діяльності входило від 100 до 150 осіб. Переважно це були члени різних антиурядових партій. Свою роботу Корпорація проводила в різних гуртках. Зокрема, це були: гурток соціалістичних наук, гурток суспільних рухів XIX ст., економічний, польської літератури, природників, історії права. Найвизначнішими діячами Корпорації були: Олександр-Станіслав Графф, Владіслав Татеуш, Богдан і Франтішек Комарницькі, Луціан Квек і Ян Стрембоусь. Серед найперших членів Корпорації був і Станіслав Нарутович – рідний брат майбутнього президента Польщі Габріеля Нарутовича [4, оп. 226, спр. 416, арк. 12, 33; 174, S. 245].

До складу “Полонії”, утвореної у 1900 р., входила в основному студентська молодь вищих навчальних закладів – університету, Політехнічного інституту, Комерційного інституту – та слухачки Вищих жіночих курсів. Загальна кількість членів “Полонії” становила близько 200. Свою роботу ця організація польської студентської молоді теж проводила в гуртках, в яких займалось від 8 до 15 осіб. Зокрема, це були: гурток польської літератури, політичної економії, польської історії, соціальних питань та ін. До “Полонії”, серед інших, належали Станіслав Зелінський – майбутній польський консул у Берліні, відомий київський адвокат Станіслав Єзерський, майбутній сенатор Польщі Белецький та ін.

Члени організації по закінченні навчання, як правило, не поривали зв'язків із “Полонією”, а ставали почесними членами цієї організації, так

званими “патронами”. “Патрони” надавали організації всебічну підтримку, у тому числі – матеріальну, фахову, ділились своїми знаннями у гуртках та надавали свої квартири під збори [4, оп. 226, спр. 416, арк. 11; 229, S. 467].

У 1907 – 1908 рр. “Полонія” і Корпорація, щоб об’єднати польське студентство Києва, створили нову організацію – “Братерська допомога студентів-поляків”, скорочено – “Братерська допомога”. Спочатку в цю організацію входили лише студенти університету. Невдовзі до них приєдналися слухачки Вищих жіночих курсів, а у 1910 р. – Комерційний інститут [4, оп. 226, спр. 416, арк. 12].

Про характер діяльності цих організацій можна судити з того факту, що згідно з їх статутом членом організації міг стати лише той, хто представив правлінню дві письмові рекомендації від своїх поручителів – членів організації [4, оп. 226, спр. 416, арк. 21]. Крім того, основні кошти цих організацій являли собою недоторканий фонд польського повстання. Вони могли бути використані лише на військові потреби, купівлю зброї і т. п. [4, оп. 226, спр. 416, арк. 13].

Подібні студентські організації існували й на теренах Галичини. Зокрема, в Перемишлі діяло студентське товариство "Znicz", створене у 1904 р. До його складу входили студенти з Відня, Львова, Кракова, Жешува та інших міст Галичини. З 1904 по 1909 рік в організацію було прийнято 440 осіб [8, sygnatura 13, к. 3-32].

Товариство "Znicz" співпрацювало з товариством "Соколів" у Перемишлі [8, sygnatura 18, к. 33, 69a], а також із союзом студентів-архітекторів Львівської політехніки [8, sygnatura 18, к. 34, 48, 49, 61, 73, 98], Товариством польської молоді імені Т. Костюшки у Львові [8, sygnatura 18, к. 102], Академічним колом у Кракові [8, sygnatura 18, к. 87, 105, 109], товариством "Польська молодь" у Станіславі [8, sygnatura 18, к. 51, 73] та іншими студентськими організаціями. Організаційна будова товариства та напрями його діяльності були дуже схожі на студентські організації, що діяли в Києві [8, sygnatura 13, к. 137-138].

Студенти-поляки, що навчалися в Російській імперії, підтримували активні зв'язки зі своїми однолітками з Галичини. Зокрема, у березні 1910 р. в м. Леодіумі в Бельгії відбувся з'їзд молоді, організований 5-ма секціями “Філареції”, що представляли: Краків, Париж, Брюссель, Леодіум та Верв'єр. Серед ухвал, прийнятих на з'їзді, було рішення створити “Філарецію” у Львові, яке невдовзі було втілено в життя. Відомо, що невдовзі після з'їзду “Філареція” тільки у Львові нараховувала понад 100 осіб [6, оп. 1, спр. 199, арк. 5].

Цей з'їзд не оминули увагою визначні діячі ППС – “Фракції революції”. Серед тих, хто виступив на з'їзді з вітаннями до делегатів, були: Болеслав Лімановський, Вацлав Серошевський, Густав Даниловський, Анжей Немоевський, Вільгельм Фельцман, Зигмунд Мілковський та інші [6, оп. 1, спр. 199, арк. 5].

На початку 1913 р. делегат від “Унії Незалежності”, об'їжджаючи університетські міста Російської імперії, з агітаційною метою відвідав Київ, де після його від'їзду, на базі вже існуючих студентських організацій, сформувався гурток під назвою “Прогресивно-незалежна академічна організація у м. Києві – Філареція”.

20 березня 1913 р. в Петербурзі відбувся перший з'їзд представників гуртків організацій “Унії Незалежності” і було налагоджено безпосередні зв'язки між петербурзькими та київськими польськими студентськими організаціями [4, оп. 230, спр. 199, арк. 5].

Робота підсудчиків зі студентською молоддю на теренах Російської імперії тривала й далі. Про це, зокрема, свідчать архівні матеріали з особової справи студента Львівської політехніки Георгія (Єжи) Олдаковського [3, оп. 1, спр. 3149; 4, оп. 230, спр. 199; 239, S. 357], заарештованого за належність до ППС – “Фракції революційної”. До речі, Г. Олдаковський був одним із засновників Спілки активної боротьби (САБ), про що піде мова у подальшому викладі.

У листопаді 1913 р. Київське губернське жандармське управління з'ясувало, що в Києві з'явився невідомий, поляк за національністю, який увійшов в контакт зі студентськими польськими організаціями. Вдалось також з'ясувати, що він делегований “Унією незалежності” в організаційних цілях і назвав себе Мишковським. За ним було організовано стеження і після виїзду з Києва заарештовано 24.01.1914 р. у м. Дзюнькові Бердичівського повіту в багатого землегосподарника і директора-розпорядника Товариства Дзюньківський цукровий завод, поляка Юліана-Казимира Крачковича, до якого нібито він приїхав погостювати. Сам Ю. Крачкович назвав свого гостя Мишковським, однак потім з'ясувалось, що останній – дворянин Георгій Олдаковський. Під час особистого обшуку в нього було знайдено закордонний паспорт на ім'я австрійського громадянина Генріха Строека з позначкою про в'їзд до Росії 28 жовтня 1913 р., а також талонну книжечку для збору пожертвувань для польського військового скарбу, занотовані записи про знаходження таких книжечок ще в 10 осіб, нотатки про необхідність налагодити зв'язки з Кам'янцем, Одесою, Кам'янець-Подільським; нотатки географічно-топографічного характеру місцевості, де він устиг побувати (броди, ліси і т. п.). При ньому також був рукопис звернення до студентської молоді із закликом брати приклад з львівської і краківської груп молоді ППС – “Фракції революційної” [4, оп. 230, спр. 199, арк. 6-7; 237, S. 183-184].

Численні спогади поляків досить чітко висвітлюють атмосферу російських університетів періоду кінця XIX – початку XX ст., які в той час не виглядали кузнею чистої науки, а скоріше були кузнею революції. Е. Бжезінський, зокрема, писав: “Часи були буремні, це був період так званої широкої пропаганди серед народу. Нам, полякам, сприяло, що саме російське суспільство виступало проти нашого пригноблювача” [184, S. 223].

Напередодні Першої світової війни на території Російської імперії проживала також частина польського католицького духовенства, яка

залишилась тут навіть після жовтневого перевороту в Росії. Зокрема, в 1919 р. тільки в Могилівській архідієцезії, окрім верхівки на чолі з архієпископом, єпископами-суфраганамі, прелатами та іншими, значився 531 ксьондз [162, S. 50-51].

Для встановлення і зміцнення свого впливу на польську спільноту в Російській імперії католицьке духовенство використовувало свою організацію – Римо-католицьке благодійне товариство та різні “братства”. У містах, де компактно проживало польське населення, де в складі місцевих гарнізонів і військових частин служили більш-менш чисельні групи солдатів-поляків, створювали католицькі опорні пункти, завданням яких було об’єднання місцевої польської інтелігенції, польських ремісників, робітників, селян і солдатів-поляків в т. зв. “польські колонії” [132, S. 165]. Мета цих колоній – об’єднання всіх поляків, без огляду на їх соціальне становище, в одну організацію, яка мала бути підпорядкована впливу католицького духовенства, верхівці місцевої польської буржуазії та поміщиків.

Слід зазначити, що католицький клір, проводячи велику благодійну роботу, організовуючи допомогу для нужденних, виступаючи в ролі посередників у пошуках роботи для безробітних, значно полегшував долю польської спільноти за межами “Ойчизни”. Так, в Одесі католицьке духовенство розгорнуло широку посередницьку діяльність для пошуку роботи безробітним-полякам, організувало дешеву їдальню, створило секцію для опіки над нужденними робітниками та ремісниками, створило мережу різних підприємств тощо. Церковні школи, притулок для людей похилого віку та калік, товариства благодійності були організовані римо-католицьким духовенством для польської людності в Миколаєві. У місті Аккермані (Бессарабії), де проживало близько 200 поляків, католицьке духовенство організувало польську колонію, створило для неї бібліотеку і любительський театр. Бібліотека була відкрита католицьким духовенством також у Красноярську та в інших містах. Окрім того, католицьке

духовенство організувало серед польської спільноти постійну підписку на польську католицьку пресу та журнали [162, S. 46-49].

Не забувало католицьке духовенство і про підтримку культурних зв'язків із поляками, що проживали за межами Королівства Польського. Так, напередодні війни на запрошення Католицького товариства в Бердичеві побувала відома польська співачка Олімпія Баронат, яка дала кілька концертів у костелах міста. Вона наполягла на тому, щоб усі зібрані на її виступах кошти були передані в Краків, на користь польської громади. Основними збирачами коштів стали ксьондзи Зданович і Змигродський [3, оп. 1, спр. 3263, арк. 29].

Така діяльність католицького духовенства серед польського населення не може не викликати подиву, пошани і поваги. А як же до цієї діяльності католицького духовенства ставився царський уряд, який у своїй релігійній основі головним чином був православним? Як не дивно, але царат її всіяко підтримував, намагаючись підкреслити своє лояльне ставлення до католицької церкви, чимало царських урядовців навіть відвідували богослужіння в костелах.

Однак слід зазначити, що така політика царських властей аж ніяк не була продиктована гуманним ставленням до поляків. Навпаки, саме в цьому урядовці вбачали одну з можливостей відвернути польських мешканців від революційно-національної боротьби проти царату за свої права, свободу і незалежність.

Таким чином, з чисельної маси поляків, які проживали напередодні Першої світової війни на великих просторах Російської імперії, переважно в її Південно-Західних і Північно-Західних районах – Україні, Білорусії та Литві, а також у різних куточках Росії, абсолютну більшість становили незаможні верстви населення. Перш за все це були робітники, що прибули сюди з Польщі в пошуках заробітку, зайняті постійно чи тимчасово на численних промислових підприємствах. До них належать і польські селяни

та сільськогосподарські робітники, які постійно чи тимчасово мешкали на цій території.

До незаможних верств належала і досить значна кількість польських солдатів, що служили в російській армії, а також багато польських політичних в'язнів і засланих у Сибір та північні райони європейської частини Російської імперії, учасників національно-визвольного і революційного рухів у Росії та Польщі, активних діячів польських партій.

Менша за чисельністю група поляків у Російській імперії була представлена польськими земельними магнатами і поміщиками в Україні, Білорусії, Литві, де їм належали великі земельні володіння. До цієї групи входить польська промислова і торгова буржуазія, а також велика польська інтелігенція, зайнята в промисловості, вільними професіями, або та, що знаходила собі застосування в чиновницькому, державному і військовому апараті. Сюди ж належить і католицьке духовенство та значна частина польського студентства, переважно шляхетського походження.

Отже, можна зробити висновок, що напередодні Першої світової війни менш чисельна група польського населення Російської імперії – поміщики, буржуазія, царські чиновники, кадрове офіцерство та інші – була пов'язана економічними інтересами з відповідними групами царської Росії та її режимом і тому схилилася до позиції беззастережної підтримки останньої у війні й була готова взяти в ній активну участь на боці Російської імперії.

Що ж стосується підтримки у війні царської Росії ширшими верствами польського населення, то на початок воєнних дій спільної думки серед польської спільноти не було. Тому була потрібна впливова польська політична сила, яка б узяла на себе відповідальність за залучення до війни широких верств польського населення й виступила союзником та посередником між царським режимом і польським населенням Російської імперії. Цією силою стала Польська народно-демократична партія (ендеки)

на чолі з колишнім головою польського кола в Держдумі Росії Романом Дмовським, про що мова в подальшому викладі.

РОЗДІЛ III. Ставлення польських партій до війни і політики царського уряду в польському питанні

Прелюдією до Першої світової війни було вбивство в Сараєві ерцгерцога й наслідника Австро-Угорського престолу Франца-Фердинанда та наростання австро-сербського конфлікту, що настало за цим. Слід зазначити, що до цієї війни протягом тривалого часу готувалися два ворогуючі табори: блок центральних країн і держави Антанти. Німеччина, яка раніше за всіх завершила підготовку до війни, підштовхувала союзню Австро-Угорщину до рішучіших дій проти Сербії, за плечима якої стояла царська Росія. Поступаючись натиску Берліну, австро-угорський уряд 23 липня 1914 р. вручив Сербії ультиматум, завчасно складений у провокаційному тоні й розрахований на його відхилення, яке б послужило приводом до початку війни.

З цього часу події розгортаються швидкими темпами. 24 липня російський уряд оголосив мобілізацію чотирьох округів: Київського, Одеського, Московського і Казанського, а також Балтійського і Чорноморського військово-морських флотів. 25 липня було вирішено ввести в Російській імперії стан про підготовчий до війни період. Того ж дня надійшла відповідна нота Сербії на австрійський ультиматум, в якій вона, всупереч сподіванням Берліна і Відня, висловила готовність врегулювати конфлікт. Однак ні Відень, ні тим більше Берлін не були зацікавлені в урегулюванні австро-сербського конфлікту, їм необхідний був привід до війни. Нота була відхилена й австро-угорський уряд розірвав дипломатичні відносини із Сербією. 28 липня австро-угорські війська почали військові дії проти Сербії. Уночі 31 липня німецький посол у Петербурзі Ф. Пурталес вручив міністрові закордонних справ С. Сазонову ультиматум з вимогою відмінити мобілізацію. Увечері 1 серпня, діставши відмову, Ф. Пурталес вручив С. Сазонову ноту від імені німецького уряду про оголошення війни Росії. 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції,

4 серпня – Бельгії. Того ж дня Англія оголосила війну Німеччині. 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Російській імперії. Почалась Перша світова війна.

Вона була спричинена гострими політичними та економічними суперечностями і підготовлена всією попередньою політикою урядів великих європейських держав. Почавшись між європейськими країнами, що належали до двох військових блоків, – Німеччиною та Австро-Угорщиною, з одного боку, Англією, Францією і Росією – з другого, вона поступово поширилася на території інших держав Європи, Азії, Африки, Америки і перетворилася на світову війну. З обох сторін вона була несправедливою, загарбницькою, грабіжницькою.

Світова війна, вперше за тривалий час, розділила на два ворогуючі табори учасників поділів Польщі, які до того часу виступали в польському питанні більш-менш узгоджено. Польські землі стали ареною військових дій між арміями царської Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Крім того, ці землі були близькими територіальними об'єктами загарбницьких планів обох військових блоків. Тому намагання схилити на свій бік якомога більше поляків, що становили безпосередні тили російської та австро-угорської армій, знову поставило польське питання на порядок денний, хоча жодна з трьох вказаних воюючих держав зовсім не була зацікавлена у відновленні польської держави та наданні польському народу незалежності. Це аж ніяк не входило ні в близькі, ні у віддалені їх політичні та військові плани. Однак бажання використати поляків як союзників, забезпечити тили діючих армій спонукало військово-командування центральних держав і Російської імперії, у вузько військових цілях, зробити заяву щодо польського питання. Почалася досить суперечлива кампанія суцільної демагогії щодо поляків. Перш за все, як підкреслює Курський, її вели доблесні полководці, нацьковуючи поляків проти своїх противників [172, С. 305].

Ініціатива в цьому питанні належала верховному командуванню армій центральних держав. 4 серпня німецька головна квартира командування арміями “Схід” видала гучну відозву до польського народу [156, S. 75]. Її розповсюджували серед населення Королівства Польського німецькі війська, що вторглися туди. Ця відозва обіцяла полякам “свободу” і “незалежність” під скіпетром Німеччини і закликала їх до об’єднання з союзницькими військами, щоб спільними зусиллями витіснити з меж Польщі російські війська. Автори відозви, не шкодуючи обіцянок, заявляли, що німецькі армії нібито несуть полякам “свободу і незалежність”, “свободу віросповідання, повагу до релігії, яку так страшно пригноблює Росія” [28, S. 4; 25, S. 82-83].

9 серпня був опублікований текст відозви “До польського народу” верховного командування австро-угорських військ. У відозві повідомлялося, що й австро-угорські війська нібито також несуть мешканцям Королівства Польського “визволення” і закликали з довір’ям “вітати австро-угорські знамена”, бо вони, як стверджували автори відозви, забезпечать полякам “справедливість”. У відозві був навіть зроблений екскурс в історію спільної польсько-австрійської боротьби проти нашестя турків під Віднем і наголошено кількома словами про лицарство та інші визначні риси польського народу. Цинічно стверджуючи, що польський народ нібито “більш як півтора століття чудово розвивався під скіпетром Австро-Угорщини і Німеччини”, відозва рекомендувала населенню Королівства Польського “довіритися справедливості й великодушності властей” і закінчувалася закликом прийняти “охоче і з повною довірою” опіку переможних австро-угорських армій, які несуть полякам “справедливість та гуманність” і підтримати їх зусилля “від усього серця” [21, S. 25-26].

Аналізуючи ці відозви, важко зараз встановити, чого в них було більше: недалекоглядності і політичної безграмотності чи відвертого цинізму й зневажання польського народу, його розумових здібностей,

особливо якщо врахувати відверто блюзнірську заяву про процвітання поляків під владою Німеччини, які піддавалися переслідуванням і процесу онімечення. У кожному разі ці відозви жодною мірою не відповідали заповітним сподіванням поляків, які впродовж багатьох десятиліть прагнули до незалежності.

Необхідно підкреслити, що відозви викликали явне розчарування навіть серед польських заможних кіл, які орієнтувалися на центральні країни [25, S. 83]. Так, найближчий сподвижник Ю. Пілсудського В. Йодко-Наркевич писав, що відозва верховного командування австро-угорських військ, “що проголосила незалежність Польщі, не має ніякого урядового значення” [156, S. 75]. Про німецьку відозву також “ніхто в Берліні ні однієї хвилини серйозно не думав” [25, S. 83]. Як писав В. Сікорський, відозва німецького командування мало “суто диверсійний характер”, а дані в ній обіцянки населенню Королівства Польського “ніхто з німецького боку всерйоз не сприймав” [156, S. 75].

Обидві сторони мали мету “підняти в Королівстві Польському повстання проти Росії”, над підготовкою якого ще напередодні війни працювали австро-угорський та німецький генеральні штаби [25, S. 83-84]. В. Сроковський, прибічник австро-польської концепції, писав, що на велике повстання ні в пілсудчиків, ні в їх покровителів особливих надій не було. Та вони все ж таки сподівалися на виступ, який зміг би затримати мобілізацію в Королівстві Польському хоча б на тиждень [89, S. 102, 105-106].

Проте, як пізніше визнавали самі прихильники ППС-“фракції”, це частково їм вдалося лише в Куявсько-Добжинському окрузі й Ловіцках. На решті території Королівства Польського вони не змогли завадити мобілізації польських солдатів до російської армії [203, S.79].

Відозви були підкріплені низкою аналогічних за тенденцією листівок та брошур, що їх розповсюджували німецькі військові власті на окупованій в перші дні війни західній частині Королівства Польського. Активну

діяльність з видання такої пропагандистської літератури розгорнув німецький політичний діяч і лідер католицького центру Матіас Ерцбергер. Він видав у кількості 20 тисяч примірників календарів польською мовою, головною ідеєю яких був союз Польщі з Німеччиною. Він був також видавцем багато ілюстрованої так званої “ченстоховської” брошури під велемовною назвою “Воскресіння Польщі”. На титульній сторінці брошури, граючи на католицьких почуттях польського населення, була зображена Ченстоховська Богородиця в оточенні Вільгельма II і папи Леона XIII. Крім того, там же наводилися слова папи римського зі звернення до німецького імператора під час його перебування у Ватикані: “Гарантую й обіцяю Вашій імператорській величності від імені всіх католицьких громадян всіх німецьких держав і всіх національностей, що вони завжди будуть вірними підданими імператора німецького та короля прусського” [122, S. 25].

Слід зауважити, що на початок Першої світової війни папою римським був Пій X, який, на відміну від свого попередника Леона XIII, м'яко кажучи, не дуже поділяв його войовничі настрої. Коли у 1914 р. Франц-Йосиф запросив Пія X в Австро-Угорщину і звернувся до нього з проханням благословити армію, Пій X відмовився це зробити, сказавши: “Я благословляю мир” [121, S. 155].

Проте 20 серпня 1914 р. папа Пій X помер. Весь світ, як ніколи, зацікавлено спостерігав за роботою конклаву, адже від того, кого оберуть новим папою, значною мірою залежав подальший хід розвитку подій у війні, що розгорталась. 3 вересня 1914 р. новим папою конклав обрав болонського кардинала Якова Делла К'єза, італійця німецького походження, який вибрав собі ім'я Бенедикт XV [48, С. 1, 3]. Новообраний папа був ідейно близьким до Леона XIII, оскільки був його учнем і виховувався серед його найближчого оточення [49, С. 2].

Цей факт, очевидно, не пройшов повз увагу широких кіл громадськості. З приводу цієї грубої роботи німецьких військових

пропагандистів у “Кур’єрі Познанському” М. Сейда опублікував іронічну статтю, за що познанська поліція погрожувала йому роком тюремного ув’язнення, але справа закінчилася погрозою та заборонаю усього тиражу публікації цензурою [25, S. 83].

Цей титульний листок був використаний як зразок і для німецьких листівок, які розкидали в Королівстві Польському в перші місяці війни. В них, окрім вже відомих зображень і слів папи Леона XIII, були наведені слова Вільгельма II, звернені до Гнезненського капітулу 5 серпня 1905 р., в яких він обіцяв католикам поважати їх релігію й не заважати практичному здійсненню її обрядів. Також у листівках було наведено витяг з архіпастирського послання архієпископа Гнезненського і Познанського Луковського від 9 серпня 1914 р., в якому він “закликав своїх прихожан до святої боротьби проти російських схизматиків” [127, S. 72-73]. Але все ж розрахунок австро-німецького командування на повстання поляків у тилу російської армії не справдився. Відозви військових властей центральних держав до польського народу не знайшли навіть “щонайменшого відгуку в Польщі” [156, S. 75].

У цій ситуації, після відозв, проголошених урядами центральних країн, царський уряд усе-таки вже не міг стриматися від публічної заяви з приводу польського питання. Але перш ніж перейти до висвітлення цієї проблеми, необхідно розкрити ставлення до війни польських заможних верств населення в Королівстві Польському і Росії, які визначились зі своєю позицією ще до проголошення якихось заяв представниками царського уряду щодо польського питання.

До початку війни в Королівстві Польському налічувалося більш як тридцять польських партій правого крила, більшість з яких, по суті, були невеликими угрупованнями польської інтелігенції, що виникли в результаті тимчасових політичних домовленостей. За словами одного з лідерів партії прогресистів О. Свентоховського, чимало з цих партій не були організаціями окремих майнових прошарків всього Королівства

Польського, пов'язаних близькими інтересами, а були тільки “головоломними комбінаціями частини варшавської інтелігенції” [50].

З перших же днів війни абсолютна більшість партій польської правіці Королівства Польського зайняли чітко виражену позицію, спрямовану на підтримку царизму. Особливо яскравим прикладом цієї політики були дії впливової Польської народно-демократичної партії, відомої під скороченою назвою – ендеки. Члени партії здавна стояли на процарських позиціях. Це була впливова партія не тільки серед заможної частини польського суспільства, а й серед частини робітників, заможного селянства та духовенства.

Партія ендеків бере свій початок від Польської ліги, створеної 1887 р. в Женеві, яка, своєю чергою, в 1893 р. була перетворена на Національну лігу. Організаційно оформилася під назвою Народно-демократичної партії в Королівстві Польському в 1897 р., в Галичині – в 1905, і в Великій Польщі, що була під владою Німеччини – в 1909 р. З 1908 партія ендеків у Королівстві Польському діє легально. Того ж року під її контролем створено Робітничий національний союз, який невдовзі виділився в самостійну партію. Під час Російської революції 1905 – 1907 рр. ендеки відкрито співпрацювали з російським царизмом у боротьбі проти польського революційного руху [135].

Значну роль у зміцненні позицій ендеків та їх політичних партнерів також відігравала польська преса, яку видавали в Королівстві Польському, зокрема такі видання, як “Слово”, “Кур’єр Польський”, а також часопис “Край”, який щомісяця виходив у Петербурзі. Лише угодовці могли на повний голос висловлювати свої думки і політичну позицію на шпальтах цих та багатьох інших польських газет [143, S. 92].

Зокрема, для “Слова” було характерним значну увагу приділяти подіям, що відбувалися в Галичині. На шпальтах цієї газети можна було знайти докладну інформацію про літературне, культурне та науково-просвітницьке життя краю. Не оминала газета увагою і роботу галицького

сейму. Також постійно, хоч і не так широко, знаходили місце в “Слові” повідомлення про суспільне життя в Сілезії та Познані. Це мало винятково важливе значення для читачів часопису, адже обмін пресою між Королівством Польським і Галичиною відбувався лише в одному напрямку – газети з Королівства надходили в Галичину і Сілезію. Зворотний шлях преси був дуже обмеженим [143, S. 90].

Ендеки прагнули використати внутрішню кризу в Російській імперії, яка настала після програної війни з Японією, щоб досягти для Польщі автономії в межах імперії. З-поміж двох основних поневолювачів польського народу народні демократи ставили на Росію, відчуваючи велику неприязнь і перестороги щодо Німеччини. Ендеки намагались реалізувати ідею автономії шляхом легальних дій у російському парламенті. Всупереч бойкоту виборів 1907 р. польською лівицею, Народно-демократична партія та її союзники вибороли аж 34 мандати в російській Державній Думі. Польське коло в Петербурзі очолив Роман Дмовський [153, S. 9-10].

Завершився перехід ендеків на позицію відкритої підтримки царизму в 1908 р., з часу анексії Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Ідеологічним обґрунтуванням відкрито процарської політики ендеків була книга лідера цієї партії Р. Дмовського “Німеччина, Росія і польське питання” [117]. У 1912 р. преса ендеків закликала до підтримки царизму в майбутній війні за прикладом південного слов’янства [37]. Але після подій у Сараєві націонал-демократична преса все ж виражала надію, що вдасться уникнути війни. Після оголошення ультиматуму Сербії і навіть після початку австро-сербської війни ендеки, як можна міркувати зі статей у їхньому офіційному друкованому органі, сподівалися на локалізацію війни [43, 44, 45]. Ця нерішуча позиція трималася і після оголошення в Російській імперії часткової, а потім і загальної мобілізації. Друкований орган ендеків вважав за потрібне утриматися від будь-яких прогнозів майбутнього розвитку подій [46]. Навіть після початку війни Німеччиною

проти царської Росії орган ендеків закликав до цілковитого спокою і до віри у краще майбутнє [38].

Таку позицію партія ендеків можна пояснити, зокрема, тим, що її німецька та австро-угорська філії стали на захист інтересів “своїх” урядів, і, очевидно, з розгортанням подій на фронтах світової війни ендеки Королівства Польського не відкидали для себе можливості політичного торгу з урахуванням того, на чію користь складатиметься воєнна кампанія.

На той час, як справедливо зазначає польський історик Феліція Фігова, народна демократія Галичини перебувала в гострих суперечностях: проавстрійська політика, яку проводили її керівники – С. Грабський, С. Гломбінський, Я. Павліковський та ін., суперечила проросійській орієнтації тієї частини партії, що діяла в Королівстві Польському [118, S. 31].

У 1913 р. в Лізі Народовій, що перебувала під політичним впливом ендеків, настала криза. Р. Дмовський домагався припинення подальшого створення Лігою Народною в Галичині дружин “Соколів” і “Бартошових”, небезпідставно побоюючись, що вони можуть стати об’єктом ідеологічної обробки з боку пілсудчиків. Йому опонували С. Грабський, Я. Павліковський та А. Скарбек, які вважали, що це загрожуватиме ендекам Галичини втратою впливу серед польської молоді [155, S. 37].

Як би там не було, однак у справах політичного впливу ендеків та пілсудчиків на теренах Галичини чітко вимальовувався переважний вплив перших у Східній Галичині, тоді як другі мали більший вплив на теренах Західної Галичини, тобто на етнічно польських землях [155, S. 37].

Ще одним додатковим аргументом для прихильників проавстрійської орієнтації у польському військовому русі став факт затвердження російським царем у липні 1912 р. законопроекту про створення Холмської губернії з частин Седлецької та Люблінської губерній і та вичленення її зі складу Королівства Польського. Втілення

цього законопроекту було спрямоване на русифікацію польського населення – польських селян Холмської губернії позбавляли права отримувати позики від Селянського банку; у школах ліквідували викладання польської мови та літератури; без дозволу властей у губернії не могли селитись уродженці Королівства Польського [102, С. 562]. Польське населення Галичини небезпідставно побоювалось, що в разі перемоги у війні над Австро-Угорщиною царська Росія може так само вчинити щодо Східної Галичини, де серед населення більшість становили українці.

Аналогічну з ендеками позицію попервах зайняла й партія Реальної політики. Ця партія була створена 1904 р. Вона об'єднувала у своїх рядах польських земельних магнатів, велику буржуазію, пов'язану з нею інтелігенцію та вище католицьке духовенство. Партія проводила угодовську, процарську політику. Після революції 1905 – 1907 рр. партія Реальної політики активно співпрацювала з ендеками.

Схожу позицію зайняли спочатку і дві різновидності прогресистів: Прогресивна партія і Польське прогресивне об'єднання. Польська прогресивна партія (прогресисти) виділилася в 1906 р. з Прогресивно-демократичного союзу (діяв із січня 1905 р.), який представляв інтереси польської ліберальної буржуазії. Після реорганізації в 1908 р. вона відновила свою діяльність 1909-го як окрема партія. Нечисленна за своїм складом, вона об'єднувала у своїх рядах, головним чином, інтелігенцію вільних професій та інтелігенцію, зайняту у фінансових установах. Напередодні війни прогресисти налагодили співпрацю з ендеками.

Польське прогресивне об'єднання було нечисленною групою, що виділилася з Прогресивно-демократичного союзу. Воно об'єднувало в своїх рядах польську інтелігенцію вільних професій. В 1912 р., намагаючись розширити свій вплив серед дрібного міщанства, об'єднання розпочало співпрацю з ендеками. В перші дні війни обидві партії прогресистів рекомендували проведення очікуваної політики [36].

Початок війни сприяв об'єднанню польських партій правого крила у виробленні спільної політичної платформи і більш чіткого визначення їх ставлення до світової війни. Значну роль у цьому відіграв політичний клуб, відомий під назвою Товариство підтримки суспільної праці, створене після революції 1905 – 1907 рр. Партією реальної політики за активної участі Е. Пільтца. На початку війни цей клуб об'єднував ендеків, реалістів і прогресистів. Після невдалої спроби виробити спільну відозву до польського народу партії, що входили до клубу, поступово схилялися до позиції ендеків, які зайняли позицію беззастережної підтримки царизму в Першій світовій війні.

Слід зазначити, що ця позиція була досить поширена на початку війни серед переважної маси польської буржуазії та поміщиків, у тому числі близьких союзників ендеків – прогресистів та реалістів. Ця частина польської буржуазії та поміщиків ставила своїм завданням зміцнення тісного союзу з царизмом під час війни, незалежно від його ставлення до польського народу [129, S. 65].

Ендеки та їх лідер Р. Дмовський на перший план висували розгром Німеччини, незалежно від результатів війни для Польщі. Викладаючи цю позицію, Р. Дмовський пізніше писав: “Ми не знали, що безпосередньо дасть нам ця війна, але якщо б нічого не могла нам дати, то розгром німецької могутності був метою, ради якої слід би було стати в ряди її ворогів. Перемога над Німеччиною, розтрощення її сили було першою справою, якої ми чекали від війни” [117, S. 177].

Польське питання для ендеків на початку війни мало другорядний характер. Більше того, ендеки та їх лідер Р. Дмовський на початку війни розглядали його як внутрішнє питання царської Росії. Правда Р. Дмовський згодом намагався пов'язати перемогу Росії над Німеччиною з долею Польщі й тим самим пояснити процарську позицію ендеків. “Знаючи, що на спільній чаші терезів із перемогою над Німеччиною лежить доля Польщі, – писав він, – ми вбачаємо своїм обов'язком стосовно

до Вітчизни на час, коли ця чаша терезів зважується, відкласти вбік наші розрахунки з Росією, щиро і чесно простягнути їй руку і в міру наших сил сприяти її перемозі” [117, S. 201].

Р. Дмовський відверто писав, що метою політики ендеків є допомога царській Росії в “проведенні війни і маніфестації солідарності Польщі з царською Росією проти Німеччини”. Аналогічні дії ендеки здійснювали і напередодні війни, коли на заклик самого ж Дмовського царизм посилив ворожу політику стосовно Польщі [117, S. 166-168].

Слід підкреслити, що прислужницьку позицію щодо царизму на початку війни польські праві кола зайняли за відсутності згоди чи домовленості із царськими властями. Інакше кажучи, польська буржуазія і, зокрема, табір Р. Дмовського відкрито підтримували царизм у війні з австро-німецькою стороною з ініціативи правих партій ще до проголошення царськими властями “зобов’язання царизму з польського питання” [129, S. 66].

Ще більш вірнопідданську позицію щодо царизму зайняли численні кола польських поміщиків, особливо земельні магнати, що володіли маєтками на території Польщі, України, Білорусії та Литви. Для посилення аргументації своєї позиції місцеві польські кола використали відомості про звірства німців серед польського населення прикордонної смуги Королівства Польського [3, оп. 1, спр. 3263, арк. 11, 11 зв.]. А на надзвичайному засіданні міської ради Вільно на пропозицію поляка-президента М. Венсловського навіть було прийнято вірнопідданський адрес на ім’я царя [52]. Такі факти були і в інших місцях.

Деяка частина польської, переважно дрібної шляхти, ідеологічно пов’язаної з Польською соціалістичною партією - “Фракцією революційною”, або ті, що їй симпатизували, орієнтувалися на Австро-Угорський блок і вороже ставилися до царської Росії, в якій вбачали головного ворога [95, S. 228]. Однак на початку війни ця група була нечисленною.

Основна маса польських поміщиків і буржуазії та їх партії виражали вірнопідданські почуття царизмові. Яскравим виявом такої політики можна вважати декларації В. Яронського і О. Мейнштовича. 8 серпня 1914 р. голова польського кола в Державній Думі, ендек і келецький поміщик Віктор Яронський виступив від імені його членів на засіданні Думи з декларацією, в якій сформулював вірнопідданські почуття буржуазії та поміщиків Королівства Польського. “Не тільки правдивість справи, за яку заступилася Росія, а й політичний розум підказує, – мовилося в декларації, – що ми в почуттях своїх і симпатіях до слов’ян повинні становити єдине” і що “світове значення часу, що зараз триває, повинне відсунути на другий план всякі внутрішні суперечності”. Метою, заради якої поляки будуть проливати кров у цій імперіалістичній війні, в декларації вказано: “з’єднання розірваного на три частини польського народу”. Декларація закінчувалася вираженням надії, що слов’янство під керівництвом царської Росії “дасть відсіч тевтонам так, як дали їм відсіч п’ять століть назад Польща і Литва під Грюнвальдом” [28, S. 9; 36; 71, S. 352].

По суті справи, декларація В. Яронського висувала одним із завдань війни об’єднання всіх польських земель під владою царизму. Ця декларація дістала схвальну оцінку Р. Дмовського, який із цієї нагоди заявив: “Ніколи в житті ні один політичний крок так мене не втішив...”, як декларація В. Яронського, бо в ній “...знайшов сильне висловлення нашої солідарності з Росією...”, що В. Яронський, виступаючи з декларацією, “...виконав свій обов’язок” [117, S. 217].

Слід зазначити, що, по суті, виступ В. Яронського в Держдумі був приватною ініціативою, бо, крім нього, ніхто з депутатів Держдуми від Кола Польського, через початок воєнних дій, не встиг прибути вчасно на засідання. Лише пізніше цю ініціативу схвалила решта депутатів від Кола Польського [158, S. 148].

Представники російської частини депутатів, що засідали в Думі, зустріли бурхливими аплодисментами вірнопідданську декларацію В.

Яронського [53], в якій ендеки його вустами не тільки відмовлялися від незалежності Польщі, а й навіть не вимагали її автономії.

Того ж дня від імені польського парламентського клубу в Державній раді виступив з аналогічною декларацією представник реалістів поміщик О. Мейнштович. Він заявив, що поляки підуть битися проти "...пруського наступу на Схід...", і висловив надію, що кров поляків, "...яка проллється в ім'я справедливої справи...", буде пролита також і "...для ліквідації вікових непорозумінь і для остаточного зміцнення російсько-польської угоди" [31]. Декларацію прихильно прийняли члени Державної ради [53].

Це були перші офіційні заяви представників тієї частини польських політиків, що взяли курс на політику співробітництва з царизмом. Обидві декларації відображали ставлення представників польських правих сил до війни, їх угодовницьку політику стосовно царизму і зрадницьку роль щодо польського народу, кров якого вони були готові пролити в грабіжницьких інтересах самодержавства, майже нічого для нього не вимагаючи взамін від царату.

Слід зауважити, що позиція польських заможних кіл не була єдиною. В той час, як із трибуни Державної Думи і Державної ради лунали вірнопідданські заяви В. Яронського та О. Мейнштовича, у Варшаві виступили з антиросійських позицій декілька нечисленних угруповань польської інтелігенції. Ці виступи головним чином зводилися до розповсюдження нелегальних відозв. Наприклад, Національний союз і Союз незалежності, невеликі організації, які відкололися свого часу від партії ендеків, опублікували у Варшаві 1 серпня і 3 серпня дві спільні антимобілізаційні відозви, а 8 серпня – відозву, спрямовану проти позиції ендеків, які оцінили війну як боротьбу німецької і слов'янської рас. Остання відозва, правда, обходила мовчанням Австро-Угорщину. Проте ці організації об'єднували лише кілька груп варшавської інтелігенції і не мали значного впливу серед населення Королівства Польського. Їх діяльність обмежилася лише виданням кількох відозв.

Згадані вище групи, об'єднавшись із Національним союзом, Союзом патріотів та іншими, створили більшу організацію – Об'єднання організацій незалежнівців. Ідейним керівником цього об'єднання став О. Завадський, який 11 серпня нелегально прибув разом із професором С. Сужицьким з Кракова до Варшави [118, S. 112-113]. 15 серпня незалежнівці видали своє перше звернення, в якому закликали до боротьби з русофільством і пруссофільством, спираючись на союз з Австрією. Вони погоджувалися співпрацювати з проавстрійськими польськими організаціями, створеними в Галичині. Однак ні вказані групи, ні їх об'єднання, не маючи соціальної бази, не відіграли, по суті, ніякої ролі у формуванні громадської думки в Королівстві Польському. Через свою слабкість вони не могли ефективно протистояти діяльності ендеків і пов'язаних із ними чисельніших та впливовіших партій-сателітів. Через три місяці після заснування Об'єднання організацій незалежнівців розпалося [118, S. 114].

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість польської знаті та заможних верств населення, опосередковано через партії, які виражали їхні інтереси – ендеків та реалістів в особі їхніх представників у Державній Думі й Державній раді, активно підтримали ідею об'єднання всіх польських земель у межах царської Росії, під владою царизму.

Однотимчасний виступ невеликих груп польської інтелігенції, тією чи іншою мірою пов'язаних з пілсудчиками, як прибічників проавстрійської орієнтації в Королівстві Польському не мав суттєвого значення. Їхні голоси потонули в загальному хорі переважаючої частини польської знаті та фінансово-промислових кіл, що зайняли позицію процарської орієнтації. Ця позиція знайшла свій яскравий вияв у статті Р. Дмовського, опублікованій в друкованому органі ендеків. “З моменту, коли поляки приєдналися до слов'янського руху, – писав він, – ми невпинно працювали у себе в краю в тому напрямі, що найнебезпечнішим ворогом його є Німеччина, і, хоча в Австрії наше національно-політичне становище

значно краще, ніж у Російській державі, Австрія для нас не менш небезпечна, оскільки вона стає зрядям у руках берлінської політики”. Незважаючи на недоброзичливість політики царського уряду щодо Польщі, Р. Дмовський вважав, що майбутнє останньої “...нерозривно пов’язане з майбутнім Слов’янщини”. Тому в боротьбі, що розігралася на життя або смерть “...між слов’янщиною і Німеччиною...”, поляки не можуть мати вибору, на чиему боці виступати. “Ми можемо стати тільки в рядах Слов’янщини”, – підкреслив Р. Дмовський [47]. Інакше кажучи, на боці царської Росії. Таким чином, як видно з наведених фактів, вищезгадані партії та їхні лідери розглядали війну з расових позицій.

До речі, переживання Р. Дмовського щодо одностайності вибору поляків були небезпідставними. Адже в царській Росії діяло досить потужне германофільське лобі, яке вважало опублікування відозви великою політичною помилкою. На їхню думку, не позбавлену певного сенсу, надання Польщі політичної автономії рано чи пізно мало би призвести до того, що поляки захочуть повної політичної незалежності й відновлення Речі Посполитої у її колишніх географічних межах. Опублікування ж відозви позбавляло царську Росію можливості політичного маневру і можливості примирення з Німеччиною за рахунок Польщі [25, S. 124]. Тому в інтересах поляків було зарекомендувати себе надійними політичними союзниками царської Росії у війні, що розпочиналась.

Як уже зазначалося, ініціатива звернень до польського народу на початку війни не належала царському уряду. Його випередили Німеччина та Австро-Угорщина. Царським властям довелося наслідувати їхній приклад.

Уся ця інформаційна війна була пов’язана з великим прагненням прихильників австро-польської концепції перед початком і на початку війни викликати в Королівстві Польському життєздатний збройний рух проти Росії. Переконавання, що такий рух, як нормальне явище, мусить

настати, поділяли з ними багато впливових політиків у Європі, а також у центральних країнах та в Антанті. Тому й було оприлюднено відозву Верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича [180, S. 6].

Вона була адресована всім полякам, що перебували під владою царизму, а також династій Гогенцоллернів і Габсбургів. Вона обіцяла здійснити заповітну мрію польського народу – стерти кордони, що розділяли на частини польський народ, і возз'єднати його “... воєдино під скіпетром російського царя”. Нічого не кажучи про майбутні кордони та державний устрій Польщі, у відозві заявлялося, що відроджена Польща буде вільною “... у своїй мові, у вірі, в самоуправлінні”. Умисно допущена невизначеність і загальність формулювань відозви згодом була широко використана для найрізноманітнішого тлумачення залежно від потреб коментатора.

Відозву написав за дорученням міністра закордонних справ С. Сазонова віце-директор цього міністерства Г. Трубецький спільно з князем Г. Львовим і професором В. Котляревським. Редагували відозву С. Сазонов і О. Кривошеїн [16, С. 140]. 11 серпня її схвалила Рада міністрів, але слово “автономія” замінила “самоуправлінням”. А далі – відозва була узгоджена з царем [25, S. 121]. 12 серпня відозву показали Р. Дмовському, який заявив, що за досягнення мети, вказаної у відозві, – “об’єднання польських земель”, польський народ “... буде боротися і усіх сил” [117, S. 217-218].

13 серпня С. Сазонов довірливо ознайомив із проектом відозви французького посла в Петербурзі М. Палеолога. Одночасно повідомив, що відозву підпише Верховний головнокомандуючий. Сприймавши з великим задоволенням це повідомлення, М. Палеолог заявив, що “...моральне задоволення від цього було б ще сильнішим”, якби відозву підписав сам цар. С. Сазонов заявив, що нібито це було і його бажання, але вороже ставлення до возз'єднання Польщі урядів І. Горемікіна та М. Маклакова перешкодило йому. І. Горемікін та М. Маклаков вважали, що до

завоювання Галичини й Познані цареві не слід звертатися до поляків, які перебувають під австрійським та німецьким пануванням, як до своїх майбутніх підданих. Цю точку зору поділяв і С. Сазонов [68, С. 77-78].

Перекласти відозву польською мовою доручили керівникові польської групи в Державній раді З. Вельопольському. За свідченням М. Палеолога, текст її, прочитаний С. Сазоновим З. Вельопольському, зворушив останнього до сліз [68, С. 80; 88, S. 299].

14 серпня відозву оприлюднили за підписом Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича. Таким чином була завуальовано сформульована одна із цілей Першої світової війни – захоплення польських земель, які перебували під владою Австро-Угорщини і Німеччини, – що її висунув царизм і палко підтримали представники польської аристократії, торговельно-промислових кіл і великих земельних магнатів. Їх діяльність відтепер була спрямована на здійснення вказаних планів, які виношував царський уряд напередодні й під час світової війни. Вже на самому початку воєнної кампанії 14 вересня 1914 р. С. Сазонов у таємній розмові виклав французькому й англійському послам у Петрограді – М. Палеологу і Д.Б'юкенену, – справжні плани царського уряду стосовно Польщі під маркою своїх неофіційних припущень, які згодом було покладено в основу майбутніх умов миру, що їх виробила Антанта. В частині, що стосувалася Польщі, ці плани передбачали: приєднання до Королівства Польського східної частини Познані, Сілезії і західної частини Галичини, інакше кажучи, йшлося про об'єднання всіх трьох частин польських земель під верховенством царя [12, док. № 256, С. 248].

Ці плани прихильно сприйняли уряди союзників Росії. 28 серпня 1914 р. російський посол у Лондоні Бенкедорф інформував С. Сазонова про загальний нарис англійської програми післявоєнного розподілу світу, в якому в разі перемоги над Німеччиною "...Росія отримала б беззастережно польські провінції Пруссії та Австрії, але за умови зростання надій на це

вона буде у своїх відносинах до цих провінцій керуватися Маніфестом великого князя”. Повідомлялося також на згоду передачі царській Росії “...польських провінцій, які охоплюють російські райони в Галичині і Буковині” [12, док. № 329, С. 327-329]. Такі були справжні плани російського царизму стосовно Польщі.

Діючи обережно і не бажаючи зв'язати собі руки офіційним зверненням про надання полякам “самоуправління”, цар, за порадою голови Ради міністрів І. Горемікіна та міністра внутрішніх справ М. Маклакова, відмовився підписати відозву, а доручив це зробити Верховному головнокомандуючому. Мотивувалося це тим, що завоювання двох польських областей, які перебували під пруським і австрійським пануванням, є тільки планами і надією, тому цар не може особисто гідно звертатися до своїх майбутніх підданих, а великий князь Микола Миколайович не перевищить своєї ролі російського головнокомандуючого, звернувшись до слов'янського народонаселення, яке він іде визволяти [68, С. 78; 88, S. 299].

Слід зазначити, що сам головнокомандуючий про відозву нічого не знав, хоча в момент її підготовки був у своєму маєтку під Петергофом, поблизу Петрограда. Сповістив його про підготування відозви начальник штабу генерал Микола Янушкевич, якого, у свою чергу, повідомили по телефону з Петрограда. Микола Миколайович висловив згоду підписати цей маніфест. За свідченням генерала М. Янушкевича, цей документ підписано у ставці не 14 серпня, як він був датований і оголошений, а “...не раніше як 17 серпня...”, оскільки російські й польські тексти маніфесту ставка отримала “... від військового міністра лише 16 серпня” [16, С. 140-141].

Таким чином, уряди воюючих держав, включаючи і царський, що звернулися з відозвами до поляків, відмовилися від офіційних заяв глав держав, а зволіли це зробити від імені командування армій, заяви яких не

були урядовими документами, не мали характеру, обов'язкового до виконання ними.

Ці відозви мали вузько утилітарні цілі. Публікуючи відозви до поляків, російське, як і австро-угорське командування, перш за все мало на увазі військово-політичні та стратегічні цілі: безпеку тилів діючої російської армії, яка була в Королівстві Польському, і залучення на свій бік поляків Королівства Польського та Галичини, в якій на той час розгорнувся наступ російської армії, з допомогою досить проблемної обіцянки об'єднати в майбутньому, після перемоги над австро-німецьким блоком, польські землі [10; 64].

Що ж стосується обіцяного полякам самоуправління, то ніхто з царських урядових кіл не ставився до цієї обіцянки серйозно. Це підтверджує ряд фактів і перш за все характер розповсюдження відозви до поляків у Королівстві Польському. Після її оголошення в Петрограді до Варшави направили транспортом велику кількість примірників відозви, надрукованої виключно російською мовою, що спричинило її непридатність до використання за призначенням. До того ж виконуючий обов'язки генерал-губернатора Королівства Польського А. Ессен відмовився дати дозвіл на офіційне розповсюдження відозви і дав його лише після триденних зволікань, доставши наказ із Петрограда [117, S. 218]. Відозву відразу ж прочитали в усіх костелах Варшави [54].

Очевидно, царський уряд врахував негативний досвід опублікування відозви до поляків російською мовою, бо надрукований через місяць, 17 вересня 1914 р., у російських газетах маніфест до всіх народів Австрії був викладений мовами всіх дев'яти народів, що населяли тодішню Австро-Угорщину. У ньому, зокрема, йшлося про те, що “віденський уряд оголосив Росії війну за те, що Росія, вірна своїм історичним заповітам, не могла залишити Сербію безборонною і допустити її поневолення”. І далі: “...Росія ... вам також несе тепер свободу і здійснення ваших народних змагань, ... щоби кожен з вас міг розвиватися і жити в добрі, зберігаючи

дорогоцінну спадщину батьків – мову і віру”. І насамкінець: “Переконаний, що ви будете всіма силами допомагати досягненню цієї цілі, закликаю вас зустрічати російські війська як вірних приятелів і борців за ваші найліпші ідеали” [108].

Цей маніфест, до речі, теж вийшов від імені великого князя Миколи Миколайовича. Нема потреби вдаватись у коментарі М. Михайленка, якими він супроводжує текст цього документа, однак цілком можна погодитися з його думкою, що кращої сатири на царську Росію було годі й придумати.

Слід зазначити, що царські цивільні власті в Королівстві Польському поставилися негативно навіть до тих туманних обіцянок, які містилися у відозві. Ніяких змін у політиці щодо поляків не настало. Більше того, власті по-старому наполягали на найсуворішому виконанні попередніх обмежувальних, навіть найдрібніших, розпоряджень. А нещадна русифікаторська політика, яку проводили царські власті в окупованій російською армією Східній Галичині, не залишала сумнівів у справжньому характері обіцянок, що були дані у відозві [225, S. 5]. У висвітленні польського питання в пресі заборонялося навіть вживати слово “автономія”.

У директивному листі російському послу в Парижі О. Извольському, у зв’язку з відгуками, викликаними за кордоном появою відозви, міністр закордонних справ С. Сазонов 19 серпня 1914 р. писав: “Поки що передчасно викладати загальні обіцянки, що містяться у відозві, в юридичні формули, тому необхідно відкласти всі питання до кінця війни, і що полякам слід усвідомити собі таке розуміння” [12, док. № 132, С. 124-125].

Аналогічну вказівку давав С. Сазонов і російському послові в США Бехметєву. У відповідь на запит Бехметєва від 23 серпня С. Сазонов повідомив, що вміщені в маніфесті загальні положення, очевидно, можуть бути точніше визначені тільки після закінчення війни по відновленні

законодавчої діяльності. Бажано, щоб поляки з терпінням і довірою чекали цієї хвилини, по змозі сприяючи Росії в здійсненні накреслених пропозицій [12, док. № 132, С. 125].

Ставка Верховного головнокомандуючого в подальшому обмежувалася тільки виданням низки наказів, які регулювали відносини між російською армією і польським населенням. Так, у день оголошення відозви до поляків штаб ставки опублікував повідомлення, що Верховний головнокомандувач наказав сповістити командування діючої армії і населення про те, що Росія "... веде війну задля звільнення слов'янства від спільного ворога". Повідомлення гарантувало всім полякам, які проживали на території Російської імперії, а також у межах Німеччини й Австрії, що довели свою лояльність, спеціальну опіку російської армії, охорону їх особистих і майнових прав [28, S. 13].

Що ж стосується польського питання у ширшому розумінні, писав директор дипломатичної канцелярії при ставці Кудашев в особистому донесенні С. Сазонову 26 вересня 1914 р., "... то про нього навіть не ведуть мови, надто вже він далекий і надто ще багато важких суто військових завдань нас відділяють від того часу, коли він буде підлягати розв'язанню" [12, док. № 321, С. 319].

Відомий російський історик М.К. Лемке, що перебував у той час в ставці, писав із приводу відозви у своїх спогадах: "Вексель виставлений великий, щоправда, печатки на ньому немає, однак заплатити коли-небудь буде необхідно... Щирість тих, хто виставляє вексель, і правлячих сфер викликає загальну недовіру" [67, С. 375].

Наведені факти підтверджують вузько утилітарний характер відозви, що не мала нічого спільного зі справжнім вирішенням польського питання і нічим не полегшувала становища поляків. Тим часом відозву до польського народу і повідомлення ставки Верховного командування широко використала як російська, так і польська преса для широкої шовіністичної пропаганди. Великий, страхітливий апарат брехні та хитрих

переплетінь був пущений у хід, щоб заразити маси шовінізмом, щоб викликати ілюзію, буцімто царський уряд веде справедливу війну, безкорисно захищаючи братів-слов'ян.

Політика царського уряду дала свої результати. Вона попервах обдурила польське населення, яке повірило, що відозва сповіщає зміни в політиці царського уряду щодо Польщі. Це певною мірою відбилося на успішному проведенні мобілізації поляків в армію та на формуванні доброзичливого ставлення польського населення до російського війська., Присяжний повірений поляк Б. Ольшамовський писав із цього приводу, що після виголошення відозви "...ставлення не тільки польської інтелігенції, а й усього польського народу до росіян і, зокрема, до російських військ стало вельми приязним" [13, С. 5]. Про це свідчить і подяка варшавського генерал-губернатора Турбіна мешканцям Варшави за доброзичливість, виявлену до російських військ [58].

Доброзичливість польського населення до російських військ повністю зруйнувала плани австро-німецького блоку на збройний виступ польського населення Королівства Польського проти Росії. Доводилось із жалем констатувати, що "...факти показали, що всі політики, наші і не наші, які розраховували на антиросійський виступ у Королівстві Польському, помилилися" [180, S. 6].

Про русофільські настрої серед населення Королівства Польського були чудово поінформовані в Галичині, зокрема, один із визначних політичних діячів того часу Вінценти Вітос у своїх спогадах писав: "Доставлені в Краків численні відозви й адреси, ухвали різних польських угруповань, організацій і об'єднань з подякою Миколі Миколайовичу за його Маніфест, були достатнім доказом того, що Королівство Польське, принаймні його свідома частина (тобто найбільш впливові політичні партії та діячі. – О.М.) ... схиляється до підтримки Росії" [94, S. 22].

Дружелюбне ставлення польського населення до російської армії підтверджували також іноземні кореспонденти. Зокрема, швейцарець

Едмон Пріва, який відвідав Польщу весною 1915 р., писав, що російські офіцери в Любліні “... не нахваляться прийомом своїх господарів. Вони всі здивовані і зворушені відданістю цього населення, яке вони очікували застати вороже налаштованим щодо армії” [87, Р. 32].

Проте було б помилковим пояснювати доброзичливе ставлення поляків до російської армії тільки оприлюдненням відозви Верховного головнокомандуючого. Були й інші, вагоміші причини, що пояснювали це. В їх числі необхідно відзначити одвічну ненависть польського народу до німецьких поневолювачів, перед якою ненависть до царизму відступала на задній план [95, S. 228]. Сприяв цьому і воєнний психоз, що охопив на початку війни всі країни Європи, в тому числі й Польщу.

Проте слід підкреслити, що і відозва відіграла чималу роль у виникненні в польського народу певних надій та сподівань на зміни на краще у своєму становищі в недалекому майбутньому. Однак відозва нічого конкретно не обіцяла польському народові стосовно змін його політичного стану. Це розуміли деякі представники російської ліберальної інтелігенції, які у своєму колективному памфлеті, опублікованому на правах рукопису в травні 1915 р., констатували, що “... керуючись загальним духом “відозви”, слід визнати, що вона не може бути витлумачена як обіцянка дарувати об’єднаному польському народові місцеве господарське самоуправління або що-небудь подібне”. Далі автори відозви стверджують, що, не виходячи за рамки відозви, “... неможливо знайти таке вирішення польського питання, яке задовольнило би поляків” [15, С. 14-15].

Однак, незважаючи на невизначеність обіцянок, виголошених у відозві, польські націонал-демократи та їх партії-сателіти, пов’язані з царизмом, перетворили її на свій політичний прапор, оскільки об’єднання всіх польських земель під владою царизму було максимумом їхньої політичної програми, принаймні на початку Першої світової війни. Така позиція визначила їх ставлення до відозви і подальшої політики царського

уряду в польському питанні, а також обумовила їх співпрацю з царськими властями в подальшому ході війни, аж до Лютневої революції 1917 р.

Відразу ж після обнародування відозви керівник польської групи в Державній раді, один із лідерів Партії реальної політики З. Вельопольський мав аудієнцію в царя. Висловивши йому подяку за відозву і довідавшись з його слів, що він попередньо схвалив її, З. Вельопольський заручився його згодою на прийняття польської делегації для офіційного висловлення вдячності за відозву.

Делегація сподівалася почути від царя особисту заяву щодо польського питання. Згоди було досягнуто, але прийом не відбувся. Через деякий час міністр двору сповістив З. Вельопольського, що цар прийме поляків і виступить перед ними, "... коли приїде до Варшави і коли, в результаті здобутих перемог, матиме можливість дати більш визначену обіцянку" [117, S. 219]. А міністр закордонних справ С. Сазонов заявив, що для такого візиту ще не настав час, що російські війська ще не зайняли польські землі, які належать Австро-Угорщині та Німеччині. Були безрезультатними і спроби добитися прийому в царя офіційної делегації польського кола "... для висловлення вдячності за відозву" [127, S. 62].

Незважаючи на невдачу, польські політичні діячі й далі повсюдно висловлювали захоплення з приводу відозви. 16 серпня представники чотирьох партій, що зібралися у Варшаві: націонал-демократів, Реальної політики, Польської прогресивної партії і Польського прогресивного об'єднання оголосили спільну декларацію. Вітаючи відозву Верховного головнокомандуючого російських військ до поляків, декларація називала його "актом першорядного історичного значення" і висловлювала надію, що по закінченні війни будуть виконані "дані у відозві обіцяння", що Польща, яка розпалася, знову об'єднається і що "кордони, які розділяють польський народ, зникнуть" [40].

Водночас орган партії ендеків “Газета Варшавська”, до складу редакції якої в числі інших входили Р. Дмовський, З. Балицький, А. Садзевич, Б. Васютинський, писав: “Здійснення оголошеного вчора акта стало можливим завдяки проведенню розумної польської політики протягом останнього періоду” [47].

Інша газета ендеків писала, що не може знайти слів “для вираження почуттів, якими повинно битися кожне польське серце”, коли читаєш відозви Верховного головнокомандуючого [39].

23 серпня 69 поважних представників польських промислових кіл, інтелігенції, аристократії, поміщиків і духовенства, членів партії ендеків, реалістів і прогресистів звернулися до Верховного головнокомандуючого з захопленою вдячною телеграмою з приводу відозви. У ній відзначалося, що ті, що підписалися нижче, “глибоко схвильовані посланням”, повідомленням про те, що російська армія “б’ється за святу справу” для польського народу – “відродження об’єднаної Польщі, з’єднання в одне ціле всіх розірваних її частин під скіпетром імператорської величності”. Далі в цій угодницькій телеграмі повідомлялося, що ті, що підписали її, “пройняті палким бажанням перемоги російської армії, що стоїть під найгіднішим командуванням Вашої імператорської величності, і чекають її повного тріумфу на полях битв. Ці побажання і наші вірнопідданицькі почуття просимо... скласти до стіп Його імператорської величності, найяснішого пана” [21, S. 30-31; 41; 57].

Ця вірнопідданицька телеграма визнавала і санкціонувала одну з грабіжницьких цілей царизму в Першій світовій війні – захоплення польських земель і підпорядкування їх владі царя. В числі інших телеграму підписали відомі польські буржуазні політичні діячі З. Балицький, Р. Дмовський, В. Грабський, Я. Гарусевич, В. Яронський, М. Лютославський; численні представники польської аристократії і земельних магнатів: К. Браницький, Е. Красинський, З. Любомирський, С. Любенський, К.

Плятер, Т. Потоцький, С. Пржездецький, брати Ф. і М. Радзівілли, Б. Тишкевич, З. Вельопольський, М. Воронецький, М. Замоїський; великі промисловці: Г. Мартенс, Л. Спесс та інші, а також представники католицького кліру: єпископ варшавський К. Рушкевич, прелати З. Хелмицький, Л. Лишковський, ксьонз М. Годлевський. Окрім того, на телеграмі красувалися підписи ряду польських літераторів: С. Кживошевського, А. Немоєвського, А. Опмана і В. Реймонта.

Цю телеграму розповсюдили вказані вище партії у формі відозви в російському перекладі та поштових листівок із портретом царя. Також верхівка основних польських правих партій у Варшаві зібрала багато підписів під вірнопідданицькою телеграмою царю. Кількість русофілів значно зросла [199, S. 308].

Окрім згаданих осіб, відозву Верховного головнокомандуючого схвально сприйняли широкі кола польської знаті [55]. Польські поміщики у Вільно в телеграмі Миколі Миколайовичу писали, що вважають святим для себе обов'язком вияв перед ним глибоких почуттів, які викликає у них його відозва до поляків, що вони всіма силами прагнуть, щоб “під скіпетром імператора всеросійського сприяти могутності та успіху імперії”, і що в боротьбі з противником вони будуть змагатися з рідними для них російськими військами в жертвах і доблесті, “згуртовані навколо нашого монарха, який так високо тримає довірений йому провидінням стяг всього слов'янства”. На завершення польські поміщики зверталися до Верховного головнокомандуючого з проханням передати їхню телеграму “до стіп імператорської величності” [56].

Телеграму підписали колишній член Державної ради І. Карвін-Малевський і голова Віленського землеробського товариства П. Коньга. Верховний головнокомандувач надіслав їм подяку за телеграму.

Аналогічні телеграми на ім'я царя і Верховного головнокомандуючого надійшли від польських заможних кіл з України та

Білорусії. 18 серпня царю була надіслана телеграма від імені поляків Подільської губернії, в якій вони виражали вірнопідданицькі почуття, запевняючи його у своєму прагненні виконати “святий обов’язок у боротьбі слов’янства з германцями”, обіцяли бути гідними прабатьків під Грюнвальдом [19, S. 39]. 19 серпня таку ж телеграму надіслали царю представники польської знаті Київської губернії, які заявляли, що вони готові для боротьби з Німеччиною “пожертвувати своє життя і майно нарівні з російськими братами” [51].

20 серпня польські поміщики Гродненської губернії вручили місцевому губернатору меморандум на ім’я царя, в якому запевняли, що у відозві Верховного головнокомандуючого вони вбачають “відображення імператорських задумів і майбутніх прагнень імператора до блага польського народу”. В телеграмі цареві польські поміщики Ковенської губернії називали його “вождем слов’ян, які ведуть боротьбу з тевтонським нашестям” [19, S. 31, 35].

З приводу відозви Верховного головнокомандуючого з’явилося чимало статей у польській та російській пресі, що їх написали поляки. Так, наприклад, адвокат Б. Ольшанський надрукував статтю, в якій із захопленням і всупереч будь-якій логіці писав: “... відозва з великою радістю буде сприйнята всім польським народом, хоча вона ніяких реальних прав польському народу не дає”. Незважаючи на правильний висновок, автор, однак, далі стверджує, що відозва “нібито має колосальне суспільне значення з точки зору глибокоїдейної” [29].

За свідченням І. Дашинського, населення Варшави влаштувало повні ентузіазму маніфестації на честь відозви Верховного головнокомандуючого [74, S. 189].

У донесеннях царської адміністрації повідомлялося про вплив відозви на повсюдну зміну у ставленні до уряду широких кіл польського населення. В Україні, зокрема, помічник начальника Київського

губернського жандармського управління в Уманському, Звенигородському та Липецькому повітах 18 серпня 1914 року доповідав, що "...з обнародуванням Відозви Верховного головнокомандуючого російської армії відразу настало піднесення і вияв симпатій до Росії і російської армії". Уманське польське товариство після оголошення відозви вирішило надати допомогу пораненим солдатам, запасним, мобілізованим у російську армію, та їх сім'ям [3, оп. 1, спр. 3263, арк. 11 зв.].

Те саме відбувалося і в інших містах України. Зокрема, Бердичівський повітовий справник доповідав київському губернаторові, що "настрій польської інтелігенції щодо російського уряду... у зв'язку з Відозвою Верховного головнокомандуючого до поляків різко змінився" [4, оп. 231, спр. 173, арк. 11 зв.].

Не відставали в проведенні угодовницької політики і представники польського католицького кліру, які після обнародування відозви організували в костелах "молебні про дарування перемоги російській зброї в боротьбі зі спільним ворогом" [3, оп. 1, спр. 3263, арк. 11 зв.].

Від польських земельних магнатів не відставали і їхні жінки. Так, графиня Вельопольська 28 серпня звернулася до польського товариства з закликом вносити пожертвування для російського Червоного Хреста. "Польське суспільство, виконавши вже один обов'язок, платячи данину кров'ю, яка проливається за спільні інтереси, – писала Вельопольська, – має ще перед собою не менш важливу справу" – допомогти пораненим російської армії, яка "прикриває край від натиску ворога" [28, S. 32].

Таким чином, всі заможні верстви польського населення Російської імперії відгукнулися на відозву і були єдині у своєму прагненні допомогти царизмові в здійсненні його планів щодо захоплення польських земель.

Поспішали запропонувати свою допомогу царизму не тільки польські політичні діячі, що перебували на території Російської імперії, а й ті, що проживали за кордоном. Так, російський посол у Парижі О.

Ізвольський вже 18 серпня повідомив С. Сазонову, що у зв'язку з опублікуванням агентством “Гавас” повідомлення про намір царя відновити територіальну цілісність Польщі і дарувати їй повну автономію посольство відвідало кількох видатних представників тутешньої численної польської колонії, як з російської, так і з німецької частин Польщі. Поляки з російської та німецької частин Польщі твердо переконані в перемозі Росії та Франції. Вони ще до опублікування відозви вирішили оголосити себе на боці Росії та держав Троїстої згоди і запропонувати царському уряду тісне співробітництво. Далі О. Ізвольський також повідомляв, що нібито до своїх російських і німецьких співвітчизників готові приєднатись поляки з австрійської частини Польщі [12, док. № 125-126, С. 120].

С. Сазонов досить холодно поставився до цієї пропозиції і повідомив О. Ізвольському, що агентство “Гавас”, мабуть, неправильно переклало слово “самоуправління” у відозві головнокомандуючого, замінивши терміном “автономія”, що могло дати привід для неправильних висновків. Далі С. Сазонов попередив О. Ізвольського про передчасне уточнення “загальних обіцянок”, які містяться у відозві, і що всі ці питання необхідно відкласти до кінця війни [12, док. № 132, С. 124-125].

Таким чином, царський уряд не бажав давати полякам ніяких конкретних зобов'язань, що випливали з відозви.

Проте не тільки представники польських заможних кіл Російської імперії, а й польські політичні емігранти зверталися до царських властей з посланнями. Так, наприклад, старий учасник польського шляхетського національно-визвольного руху, що був в еміграції, Ян Владислав Ходзько писав російському послу в Парижі, що він є “нащадком сім’ї патріотів, яка ніколи не погоджувалася визнавати авторитет російської влади” і був вихований у ненависті до поневолювачів своєї батьківщини, але після відозви він має своє переконання. Я. Ходзько закінчував свій лист словами: “Вчора ще, мабуть, багато з нас вагалися би віддати своє життя за

імператора Росії, завтра ніхто не задумається пролити кров за царя Польщі” [30, С. 60]. Зрозумівши справжній характер відозви, Я. Ходзько, ймовірно, в ній досить швидко розчарувався.

Виникає питання, чи були введені в оману відозвою польські заможні кола Російської імперії, як це було з Я. Ходзьком? Відповідь на нього ми знаходимо в словах самих польських політичних діячів правого крила. Так, Р. Дмовський пише у своїй праці, що націонал-демократи “не спішили з отриманням якихось певних обіцянок”. Далі Дмовський відкрито заявляє, що він уже “з першої хвилини побоювався, щоб дискусія про влаштування тієї майбутньої об’єднаної Польщі не посварила нас із росіянами, не зіпсувала атмосферу солідарності в боротьбі, не охолодила ентузіазму і не дала б козирів могутнім друзям і прихильникам миру в Росії”. Тому Р. Дмовський вирішив “уникати цієї дискусії будь-якою ціною” [117, S. 220].

Ще відвертіше висловився із цього питання інший польський політичний діяч Владислав Жуковський, який на питання, чи вірить він у відозву, відповів, що “не є дурним, тому не може в неї повірити”. Попутно він з неприхованим цинізмом заявив: “...чим ми могли би виправдати, що стоїмо на боці Росії, якщо б не було відозви великого князя. Тепер можемо удавати, що віримо в неї” [89, S. 119]. Більш відверто і цинічно на це запитання важко було б відповісти.

Цікаво зазначити, що царські жандарми були точно поінформовані про справжнє ставлення ендеків до маніфесту. Так, в огляді польських політичних партій, представленому 8 грудня 1914 р. начальнику жандармської управи генерал-губернатора Галиції полковнику Мезенцеву, мовиться, що ендеки “не мають довіри до російського уряду і навіть до Маніфесту августійшого Верховного головнокомандуючого” [12, док. № 206, С. 125]. Правда, це не бентежило царську адміністрацію. Для неї мала значення не справжня думка ендеків про маніфест, яку вони відображали в

своєму колу, а їхні дії і відкриті заяви, пов'язані з ним, що цілком відповідали інтересам царських властей.

Представник австрофільського табору В. Студницький також підтверджує, що причиною вищевказаних заяв процарськи налаштованих польських промислово-поміщицьких кіл не була “віра у відозву великого князя”. Вони були викликані економічними інтересами тієї частини польського суспільства, яка протягом багатьох десятиріч була органічно пов'язана з урядом Російської імперії, була складовою частиною наявного державного устрою, а також мала тісні зв'язки з економікою і політикою царської Росії. Отже, польські заможні верстви населення Російської імперії свідомо стали на позицію підтримки царизму.

Поведінка польських правих партій та тих кіл населення, що їх підтримали, цілком задовольняла царський уряд. С. Сазонов писав О. Ізвольському 19 серпня: “З вияснень з тутешніми поляками виявляється, що вони цілком розуміють нашу точку зору і не мають наміру зараз же вступати в обговорення деталей здійснення даних їм обіцянок” [12, док. № 206, С. 125].

Таким чином, відозву використали народні демократи та їх партій-сателіти для прикриття своєї процарської діяльності. Польський історик Ірена Спустек з цілковитою певністю стверджує, що “відозва створила сприятливі умови для діяльності польських політиків проросійської орієнтації” [226, S. 5]. Тим паче, що на першому етапі війни об'єднання всіх польських земель, які входили до складу Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини, під скіпетром російського царя було програмою-максимум націонал-демократів і пов'язаних з ними інших польських політичних партій та угруповань. Тому відозва дістала повне схвалення правих польських політичних сил і ставала вихідною точкою для практичної діяльності тієї її частини, яка відверто орієнтувалася на російський царизм, перш за все націонал-демократів і реалістів, які

спрямували свою діяльність на підтримку царизму в імперіалістичній війні.

На початок Першої світової війни в російській армії налічувалось від 600 тис. до 650 тис. поляків як із Королівства Польського, так і з інших районів Російської імперії. З незначної частини їх у роки війни були створені польські національні військові формування [170, С. 158].

Царський уряд, що ставився з недовірою до поляків, дуже неохоче йшов на формування польських військових частин. Проте майже з перших днів війни, вже в серпні 1914 р., при деяких військових частинах, що діяли на території Королівства Польського, з ініціативи російського командування створювали невеликі польські добровольчі загони, які, після виконання спеціальних завдань, розформовували [170, С. 159].

Одночасно з цим у польських колах з'явилась ідея створення особливої армії, сформованої виключно з поляків. Польські політики ставили одразу дві мети: ще раз довести свої вірнопідданські почуття щодо царської монархії і створити військові сили, які б перебували під їхнім контролем і які можна було б використати для майбутньої післявоєнної Польщі, що, на їх переконання, мала складатись зі всіх польських земель, об'єднаних під скіпетром російського царя. Ініціатором цієї ідеї виступив польський поміщик Болеслав Матушевський, який був прийнятий 1 вересня генералом Янушкевичем, а 22 вересня надав йому доповідну записку з проектом створення в Російській імперії польської армії, якою б мали керувати російські генерали та офіцери. Як заявляв сам Матушевський, “такого війська він зможе легко набрати до 500 тис. людей” і що “на подяку за це поляки не вимагають нічого особливого, обмежуючись обіцянкою возз'єднання усіх трьох частин Польщі” [170, С. 159-160].

Проте, незважаючи на привабливість пропозицій Б. Матушевського, М. Янушкевич наклав на його доповідній записці коротку, але виразну резолюцію: “Ніколи. Наказ: Залишити без відповіді” [170, С. 160].

Після довгих клопотань Матушевський нарешті дістав дозвіл на формування польських дружин ополчення на чолі з офіцерами-поляками, які служили в російській армії або ж із російськими офіцерами, які знали польську мову [16, С. 139-140]. Таким чином, можна зробити висновок: незважаючи на багаторічну плідну співпрацю з царським урядом польських панівних верств населення, уряд Російської імперії не вважав за потрібне особливо приховувати своє негативне ставлення до можливості, бодай гіпотетичної, відновлення польської державності в будь-якій формі. Тому на початку війни, всупереч своїм інтересам, царська Росія свідомо нехтувала можливістю ефективнішого використання на своєму боці поляків, оскільки не без підстав побоювалася поступового зростання серед них незалежницьких настроїв у ході війни. Тим більше, що царський уряд та його європейські союзники (як, до речі, й центральні держави, і про це є багато письмових свідчень) сподівалися на блискавичну переможну війну. Тому потрібно було за будь-яку ціну виграти час, перемогти у війні малою кров'ю і ціною щонайменших зобов'язань, тим паче перед поляками. Публікування Маніфесту було лише відволікаючим маневром, який, з одного боку, виставляв у вигідному світлі царський уряд, формуючи про нього суспільну думку як про друга і захисника інтересів польської нації, а з іншого – нічого конкретно не обіцяв польському народу в разі перемоги у війні. Тому можна сказати, що ми маємо ще один яскравий приклад візантійщини в зовнішній політиці російського уряду – коли обіцяють одне, роблять друге, а мають на увазі третє.

Змінити свій підхід до польського питання царський уряд змусив лише подальший хід розвитку воєнних подій, зокрема втрата ілюзій про швидке завершення війни та формування в рядах австро-угорської армії

представниками ППС-“фракції” і їхніми політичними союзниками польських збройних формувань.

РОЗДІЛ IV. Проавстрійська позиція ППС – “Фракції революційної” напередодні та на початку війни

Напередодні та на початку Першої світової війни Польська партія соціалістична – “Фракція революційна” (ППС-“фракція”) та її політичні союзники стояли на проавстрійській позиції. Після розколу ППС на ППС-лівицю та ППС – “Фракцію революційну” на IX з’їзді партії в листопаді 1906 р. ППС-“фракція”, очолювана Ю. Пілсудським і його найближчими прихильниками, у своїй суті перестала бути партією, що орієнтується на найнезаможніші верстви населення Польщі. Поклавши в основу своєї програми боротьбу за незалежну Польщу, ППС-“фракція” почала проводити націоналістичну пропаганду серед польського населення.

ППС-“фракція” виникла, як уже зазначено, після розколу ППС, а фактично після виключення з партії правої меншості, що групувалася навколо Ю. Пілсудського. До складу її керівництва – Центрального робітничого комітету (ЦРК) – в різний час протягом 1906 – 1914 рр. входили Ю. Пілсудський, В. Йодко-Наркевич, С. Тор, М. Домбковський, Ф. Турович, В. Мех, М. Сокольницький, О. Сулькевич, Б. Чарковський, Ю. Фреліх, Т. Філіпович, Л. Василевський [230, S. 55-56]. Правда, Х. Яблонський зараховує до числа членів ЦРК ППС і В. Славека та О. Малиновського. До активних діячів партії також належали Ф. Перль, Я. Цинарський-Кжеславський, Т. Арцишевський. До складу ЦРК ППС-“фракції” в листопаді 1912 р. були вибрані Ю. Пілсудський, Т. Філіпович і В. Йодко-Наркевич. Через деякий час замість Т. Філіповича і В. Йодко-Наркевича, що вибули зі складу ЦРК, до нього були кооптовані В. Слабек і Л. Василевський [129, S. 45].

Під впливом свого керівництва ППС-“фракція” із самого початку існування бере курс на відкидання будь-яких форм масової боротьби та легальної діяльності, зводячи боротьбу проти самодержавства на території Королівства Польського до так званих “бойових акцій”, які найчастіше

перероджувалися в терористичні акти нападів на поштові поїзди, поштові відділення, що мали своєю метою проведення експропріації грошей. Ці акції часто призводили до вбивства безневинних людей – дрібних поштових чиновників і солдатів, які охороняли поїзди й поштові відділення.

Використання керівництвом ППС-“фракції” такої тактики привело до того, що політична робота керівництва цієї партії велась майже виключно серед інтелігенції, студентської та шкільної молоді. Одночасно була припинена будь-яка робота серед незаможних верств польського населення і на території України та Росії.

Прямим наслідком повстанської тактики керівництва ППС-“фракції” була втрата його авторитету серед рядових членів партії. Основна маса партійних діячів та симпатиків ППС-“фракції” перестали вірити, що партія, створена старим керівництвом на чолі з Ю. Пілсудським, справді є демократичною.

У результаті такої діяльності ППС-“фракція” фактично розпалася. Ряд свідчень відомих діячів ППС-“фракції” підтверджують, що вона напередодні світової війни перестала бути масовою партією. Так, діяч і офіційний історик ППС-“фракції” Я. Кжеславський пише, що перед війною ППС-“фракція” “не охоплювала вже широких мас” [208, S. 91]. Інший діяч ППС-“фракції” Ф. Перль свідчить, що напередодні війни ППС-“фракція” “як така розпалася, не діяла як партія” і лише в грудні 1914 р. почалася робота з її відновлення [140, S. 13].

Не є таємницею, писав М. Недзялковський, що ППС-“фракція” в “...серпні, вересні і жовтні 1914 р. не змогла ще повернутися до сил після поразки революції 1905 – 1907 рр.” [215, S. 106].

Невдовзі після розколу ППС у 1906 році діяльність керівництва ППС-“фракції”, Ю. Пілсудського і його оточення була перенесена в Галичину. Туди приїхали Ю. Пілсудський, В. Йодко-Наркевич, Л. Василевський, Б. Енджейовський, В. Славек, К. Соснковський, Т. Арцишевський, А.

Пристор, М. Маньковський та інші. В Галичині до того часу вже існувало дві польські змовницькі групи: Організація неприєднаних під керівництвом І. Садовського і Союз відродження на чолі з В. Сікорським [226, S. 45; 169, S. 27].

Головна причина перенесення керівництва ППС-“фракції” в Галичину була пов’язана з підготовкою до здійснення повстанської ідеї Ю. Пілсудського, яка стала основою всієї діяльності ППС-“фракції”. Головне завдання тепер зводилося до повного припинення масової роботи і концентрації всієї енергії на підготовку під патронатом австрійського уряду навчання військової справи кадрів, які у відповідний час могли б бути використані для організації повстання та керівництва ним у Королівстві Польському. Цій діяльності повинна була допомагати сприятливіша політична ситуація в Галичині, на чолі якої стояли польський намісник і польська адміністрація. За свідченням В. Вітоса, “...в Галичині могли переховуватись різні народні діячі і політично переслідувані особи, проводячи свою незалежницьку роботу без перешкод, а навіть з допомогою австрійського уряду” [94, S. 10].

Концентрація уваги на військових питаннях і зумовлене нею послаблення політичної роботи, різке обмеження агітаційної, пропагандистської й організаційної діяльності партії серед широких верств населення Королівства Польського викликали невдоволення серед частини діячів ППС-“фракції” на чолі з Ф. Перлем. Група Ф. Перля викристалізувалася як опозиція в середині 1911 р. З травня 1912 р. група починає видавати у Львові щомісяця свій журнал “Пляцувка”, в якому викладались теоретичні засади, а з жовтня 1913 р. почався випуск газети “Валька” – для робітників.

У грудні 1912 р. розкол ППС – “Фракції революційної” став фактом. Група Ф. Перля створила окрему організацію під назвою ППС-опозиція. До складу її керівництва були обрані Ф. Перль, В. Куновський, Я. Цинарський, Т. Арцишевський, М. Домбковський. Опозиція знайшла

підтримку у Кракові, Львові й закордонних секціях, а також розвинула свою діяльність у Королівстві Польському, особливо у Варшаві [166, S. 236; 139; 165, S. 203; 217, S. 149].

ППС-опозиція була далека від соціалістичних ідей і мала суто реформістське забарвлення. Вона висловлювалася за продовження ідеологічної боротьби проти СДКПіЛ та ППС-лівиці. Однак водночас вона визнавала можливим співробітництво з цими партіями в період організації економічної боротьби. Виступаючи проти курсу Ю. Пілсудського на проведення лише військової роботи, яка вела ППС-“фракцію” до повного відриву від широких народних мас, ППС-опозиція виступала за об’єднання військових дій з ідеологічною роботою серед робітників. Не відмовляючись від соціальної програми, ППС-опозиція, відповідно до реформістського характеру поглядів її вождя Ф. Перля, вважала, що шлях до соціальних перетворень для Польщі буде йти через незалежність і демократичний лад, і повністю погоджувалася з Ю. Пілсудським, що в разі війни слід підняти проти Росії повстання, спираючись на підтримку Австро-Угорщини. В цьому питанні точки зору Ю. Пілсудського і Ф. Перля збігалися.

ППС-опозиція відрізнялась від ППС-“фракції” тим, що вважала революційний рух у царській Росії політичним фактором, яким зможе створити зовнішні умови, що сприятимуть відриву польських земель від Російської імперії. Разом з тим, перебуваючи на націоналістичних позиціях, ППС-опозиція, на відміну від СДКПіЛ та ППС-лівиці, не визнавала необхідності тісного співробітництва польських і російських революційних сил у їхній спільній боротьбі проти монархій, які розділили польські землі, не вважаючи це єдино правильним шляхом боротьби, котрий вів до здобуття і забезпечення незалежності Польщі. Не зуміла вона також повністю відкинути ідею світової війни як засобу боротьби за незалежність Польщі.

ППС-опозиція не зуміла досягти якихось значних результатів у масовій економічній і політичній роботі серед широких верств населення Королівства Польського. Діяльність ППС-опозиції не мала суттєвого впливу. Цей вплив став ще меншим навесні 1914 р., після арешту в Королівстві Польському низки її діячів.

Слід зазначити, що відносини між ППС-опозицією і ППС-“фракцією” мали своєрідний характер. Керівництво останньої ніколи не критикувало ППС-опозицію, ймовірно, не бажаючи загострювати з нею стосунки, розраховуючи на можливість нового зближення та об’єднання. Ця практика себе виправдала. В 1914 р. ППС-опозиція розпочала переговори з ППС-“фракцією”, а після початку Першої світової війни припинила свою діяльність і знову вступила в ряди ППС-“фракції” [194].

Вирішальну роль у керівництві всією передвоєнною діяльністю ППС-“фракції” відігравав Ю. Пілсудський, який був центральною фігурою правого крила цієї партії. До партії Пілсудського приймали людей без урахування їхніх політичних поглядів та ідейного спрямування. Відіграючи в ППС-“фракції” велику роль, вони зміцнювали праве крило керівництва партії і становили найближче оточення Ю. Пілсудського.

Ідеологія пілсудчиків справила великий вплив на формування стратегії і тактики ППС-“фракції”. Групу Ю. Пілсудського характеризували: анахронізм, шляхетські традиції в мисленні та політичних діях. Найповнішим виявом їх були безперестанні повстанські надії, які були ідеологією групи, що складалася з польської інтелігенції переважно шляхетського походження.

Діючи у власних інтересах, використовуючи при цьому революційну фразеологію, нерозбірливі в засобах для досягнення мети, пілсудчики перетворились на досить впливову в ППС-“фракції” групу, своєрідну політичну мафію, яка діяла не тільки через ППС-“фракцію”, а й через інші партії [145, S. 9; 195].

Ю. Пілсудський і його група, керуючи ППС-“фракцією”, широко використовувала партію для своїх цілей. Вони нехтували партійною дисципліною, програмою і думкою партійного керівництва ще тоді, коли входили до єдиної ППС, тобто до її розколу в листопаді 1906 р. Це, зокрема, підтверджують факти встановлення їх зв'язків з іноземними розвідками.

Невдовзі після початку російсько-японської війни Ю. Пілсудський і його найближчі друзі встановили контакт з японською розвідкою. Діючи за дорученням Ю. Пілсудського, В. Йодко-Наркевич зв'язався в Лондоні з капітаном Акасі. Потім почалися переговори з військовим аташе при японському посольстві в Лондоні майором Утсукома та японським послом маркізом Хайясі. Переговори розвивалися успішно. Японці були зацікавлені в отриманні даних про мобілізацію і перевезення російських військ, які обіцяли надавати їм пілсудчики. За це “фраки” домагалися одержання зброї і згоди на створення в Японії польського легіону, який виступив би в Маньчжурії на боці японців. В. Йодко-Наркевич покладав великі надії на формування польського легіону, вважаючи, що його поява на фронті та відозва пілсудчиків, розповсюджена в російській армії, викличуть масовий перехід солдатів-поляків на бік японців і дезорганізацію в російській армії [95, S. 162-163].

На переговорах з японським послом у Лондоні В. Йодко-Наркевич, окрім того, посилався на нібито узгоджену з іншими організаціями, що діяли на території Королівства Польського, готовність до спільних дій для створення об'єднаної революційної сили, яка охоплювала польський, литовський, білоруський і латвійський народи. Він заявляв, що начебто від пілсудчиків залежить початок революційної боротьби, яку буде вести тридцятимільйонне населення. Такі обіцянки були явною містифікацією і підкреслювали авантюризм пілсудчиків, особливо якщо врахувати, що в той час чисельність ППС, від імені якого пілсудчики вели переговори, становила близько тисячі чоловік [114, S. 23].

Однак, незважаючи на фантастичність, пропозиції пілсудчиків зацікавили японців. Майор Утсукома повідомив, що японські власті запрошують представників ППС до Токіо. В травні 1904 р. з Лондона виїхали Ю. Пілсудський та Т. Філіпович і через Нью-Йорк та Сан-Франциско в липні прибули в Токіо [95, S. 163].

У Токіо вони передали великий меморандум японському уряду і провели кілька перемовин з офіцерами генерального штабу. Пілсудський пропонував організувати масові диверсії в тилу російської армії, пообіцяв висадити в повітря мости на транссибірській залізниці, а в момент ослаблення Російської імперії воєнними діями викликати антиросійське збройне повстання в Королівстві Польському. Здійснення останньої обіцянки ставилося в залежність від отримання відповідної технічної допомоги та достатньої кількості зброї.

Переговори в Токіо завершилися невдало. Японська розвідка не погодилася на формування польського легіону, відкинувши й інші пропозиції Ю. Пілсудського, ймовірно, розібравшись у їх авантюрності, але запропонувала, щоб ППС постачала японській розвідці інформацію розвідницького характеру [114, S. 23-24; 95, S. 163; 231].

Не останню роль у негативному ставленні японців до пропозицій “фраків”, очевидно, відіграла і позиція Р. Дмовського, який був запрошений до Токіо одночасно з Ю. Пілсудським. Дмовський доводив, що локальні виступи в Королівстві Польському (бо про національне повстання не може бути й мови) тільки завдадуть шкоди як Польщі, так і Японії, оскільки Росія, побоюючись антиросійських виступів, тримає на Віслі велику армію. Вона в морі крові потопить будь-який бунт, а потім перекине свої сили на Далекий Схід. Тому, на думку Р. Дмовського, не варто було розпочинати ризикованої гри.

Такі міркування знайшли розуміння у японців, тим більше, що широке втручання в польські і загалом у європейські справи в їхні наміри не входило. Вони прагнули перемогти Російську імперію на Тихому океані,

але зовсім не хотіли посваритися з нею не на життя, а на смерть, до чого б неодмінно дійшло, якби Японія спробувала розіграти польську карту [111, С. 36].

У подальших переговорах у Лондоні з військовим аташе японського посольства, за даними С. Войцеховського, було досягнуто домовленості, за якою японці постачали пілсудчиків грошима на придбання зброї та полегшували їй отримання в Гамбурзі, а пілсудчики зобов'язувалися збирати для японців агентурні дані про пересування і настрої російських військ, які рушали на Далекий Схід. Т. Філіпович перекладав англійською мовою інформацію, що була надіслана для японців. С. Войцеховський отримував гроші в японців і закупував зброю в Лондоні, а В. Йодко-Наркевич одержував зброю в Гамбурзі та перекидав її через австрійський кордон у Королівство Польське. Доводилося робити це і С. Войцеховському, який спеціально виїжджав для цього до Гамбурга. Контакти з японською розвідкою припинилися у пілсудчиків, за даними С. Войцеховського, з моменту початку мирних російсько-японських переговорів [95, S. 163-164, 167-168, 170].

Зв'язки пілсудчиків з японською розвідкою зберігалися в суворій таємниці від партії. “Знали про них лише Пілсудський, Йодко, Філіпович і я”, – пише про це С. Войцеховський [95, S. 164; 188].

Однак контакти пілсудчиків з японцями не були поодинокими. За даними Х. Яблонського, вони в 1905 – 1906 рр. мали подібні зв'язки з англійською розвідкою [129, S. 46], а наприкінці 1906 р. пілсудчики роблять перші спроби з налагодження контактів з австрійською розвідкою. Робилося це з ініціативи Ю. Пілсудського [85, S. 111]. 29 вересня 1906 р. до начальника штабу 10-го австрійського корпусу в Перемишлі, керівника розвідувального центру полковника Ф. Каника звернулися Ю. Пілсудський та В. Йодко-Наркевич і запропонували свої послуги. Повідомляючи про це начальнику генерального штабу у Відні генералу Ф. Беку, полковник Ф. Каник 10 жовтня 1906 р. писав, що Ю. Пілсудський та В. Йодко-Наркевич

від імені ППС “запропонували нам всілякого роду розвідувальні послуги замість певних взаємних послуг з нашого боку” [17, dok. № 1, S. 443]. Вони просили полегшити придбання зброї, дозволити створення таємних складів зброї та діяльність партійних агентів, а в Галичині не застосовувати репресій щодо поляків – запасних австрійської армії та революціонерів, які брали участь у боротьбі проти Росії. Ю. Пілсудський та В. Йодко-Наркевич заявили, що “...їх партія має в Конгресувці 70000 збройних людей і у випадку відкритої боротьби зможе виставити ще до 200000, тож у разі спалаху революції вони розраховують, що їм безперечно вдасться повести за собою все польське населення” [17, dok. № 1, S. 443-444].

Під час розмови були присутні Ю. Чернецький, співробітник австрійської військової розвідки у Львові, який виступав як посередник між Ю. Пілсудським і Ф. Каником, два офіцери розвідувального відділу, а також Ю. Вейсер, фабрикант із Сасова, що під Золочевом, який виконував свого часу функції “поштової скриньки” Пілсудського в Галичині. Каник обмежився тим, що лише вислухав своїх співрозмовників [17, dok. № 1, S. 443-444].

Колишній начальник розвідувального бюро австрійського генерального штабу Макс Ронге писав згодом, що пропозиції Ю. Пілсудського та В. Йодко-Наркевича “відкривали можливості швидкого створення... на випадок якогось конфлікту широкої інформаційної мережі” [69, С. 15; 176].

За свідченням колишнього співробітника австрійської розвідки в Кракові Ю. Рибача, з яким згодом був зв’язаний Ю. Пілсудський, пропозиції останнього та В. Йодко-Наркевича створювали для австрійської розвідки великі можливості і “перші реальні умови для розвідницької роботи на території Королівства Польського й України” [85, S. 49].

Проте ці пропозиції були відхилені вищими військовими інстанціями. У відповідь на своє донесення полковник Ф. Каник дістав розпорядження за підписами начальника генерального штабу генерала Ф. Бека і

начальника бюро обробки даних генерального штабу полковника Е. Гордлички “не вдаватися в подальші переговори з представниками комітету, які звернулися до нього” [114, S. 32]. Імовірно, австрійські військові власті не бажали входити в контакти з організацією, яка формально іменувала себе революційною партією.

Слід зазначити, що в ролі посередника між Ю. Пілсудським та австрійською розвідкою виступав Ю. Чернецький, функціонер львівського розвідувального центру, який одночасно був агентом царської охоранки. В серпні 1912 р., коли стосовно нього почалось слідство, Ю. Чернецький втік до Києва [114, S. 19-20].

Відмова не збентежила Ю. Пілсудського, який через рік зробив нову спробу налагодити зв'язок з австрійською розвідкою. На цей раз Ю. Вейсер, який діяв за його завданням, у листопаді 1907 р. звернувся безпосередньо до Відня. Використовуючи знайомство з капітаном Я. Новаком, який служив у бюро розвідки генерального штабу, Вейсер просив його допомогти зустрітися з авторитетною особою, очевидно, маючи на увазі начальника штабу або навіть міністра, щоб проінформувати про цілі і стан партійної організації – ППС-“фракції”. Новак передав це прохання своєму начальнику Е. Гордличку, який проінформував про це вищі інстанції.

Прохання про зустріч було відхилене. Я. Новак дістав розпорядження проінформувати при нагоді Вейсера, що ні військовий міністр, ні начальник генерального штабу не в змозі прийняти кого-небудь із представників партії. Новий начальник генерального штабу генерал Ф. Конрад-Гетцендорф вважав за потрібне 23 листопада 1907 р. проінформувати про це військового міністра, оскільки не відкидали, що Ю. Вейсер звернеться зі своїм проханням до органів військового міністерства. Вищі австрійські військові власті побоювалися, що дії ППС-“фракції”, спрямовані перш за все проти Росії, могли б розповсюдитися на територію Австро-Угорщини [17, dok. № 9, S. 456-457]. Очевидно, поведінка

керівництва партії викликала сумнів і підозру в австрійських військових властей.

Боснійська криза 1908 р., яка загострила відносини між Австро-Угорщиною і царською Росією, сприяла активізації австрійської розвідки проти Росії. Вона була покладена на штаби, що дислокувалися поблизу кордону корпусів: I корпусу в Кракові, X в Перемишлі, XI у Львові. При корпусах були створені головні розвідувальні центри, так звані “Хаупт Кундшафт Стеллен”. На чолі центрів стояли офіцери генерального штабу: в Кракові – капітан Ю. Рибак, в Перемишлі – капітан О. Дзедушицький і у Львові – капітан Г. Ішковський [85, S. 10, 14, 24].

Г. Ішковський, згадавши пропозицію Ю. Пілсудського, зроблену австрійській розвідці ще в 1906 р., запропонував розвідницькому бюро генерального штабу у Відні “залучити до розвідницької служби Польську соціалістичну партію шляхом входження в контакт з керівною особою” [17, dok. № 10, S. 457-458].

На цей раз санкція Відня була дана. Судячи з даних В. Славека, Ішковський спочатку встановив контакт з О. Малиновським, а потім з Ю. Пілсудським і В. Йодко-Наркевичем. Влітку 1908 р. О. Малиновський за дорученням Ю. Пілсудського зв'язав В. Славека з Г. Ішковським у його приватній квартирі [129, S. 516]. За даними В. Славека, розвідницький центр Львівського корпусу цікавився питаннями: “Як на випадок війни буде ставитися населення Конгресувки до Росії. Чи можна було б використати диверсійну діяльність польських революційних організацій і як вони будуть себе поводити?” [145, S. 19].

Майбутній начальник розвідницького бюро генерального штабу М. Ронге, підтверджуючи у своїх спогадах встановлення Г. Ішковським контакту з кількома людьми з Польської соціалістичної партії, зазначав, що він “досягнув у цьому великих успіхів”. М. Ронге писав, що австрійська розвідка встановила зв'язки з тими інформаторами, на яких вказала верхівка ППС-“фракції”. При цьому він підкреслював, що пепесовці,

завербовані на службу австрійської розвідки, не отримали від неї ніяких зобов'язань [69].

Таким чином, бажане Ю. Пілсудським співробітництво з австрійською розвідкою було, врешті, встановлене влітку 1908 р. Воно тривало протягом шести років до початку світової війни і деякий час після цього. Попервах центром співробітництва був Львів. Потім, на початку 1909 р., він перемістився до Кракова, оскільки питання, що стосувалися розвідки в Королівстві Польському, належали відомству Краківського розвідницького центру при Першому корпусі. Ю. Пілсудський і його політичні друзі, завербовані Г. Ішковським, були передані, за даними В. Славека, в розпорядження капітана Ю. Рибача [129, S. 516; 85, S. 15, 28], який і здійснював з ними зв'язок упродовж кількох років.

Зв'язок Ю. Пілсудського та його групи з австрійською розвідкою зберігався в суворій таємниці від рядових членів партії і громадськості. Коли ж трохи пізніше політичні противники Ю. Пілсудського розголосили ряд фактів [84, S. 31-32, 61, 86], він та його політичні друзі заявили, що співробітництво Пілсудського з Австрією нібито обмежувалося контактами з офіцерами генерального штабу. Їхні розвідницькі функції свідомо замовчувалися. Пілсудчики стверджували, що розмови з представниками генерального штабу стосувалися лише питань формування польських частин, їх озброєння та застосування в майбутній війні з Російською імперією. Такі заяви робили, зокрема, Ю. Стахевич, В. Славек [227, S. 20-21; 145, S. 19-20; 129, S. 517-518; 114, S. 34-35], І. Дашинський [74, S. 15]. Однак факт тісного співробітництва Ю. Пілсудського з австрійською розвідкою не викликає ані найменшого сумніву. Попри те, що М. Ронге в 1918 р. особисто простежив за знищенням списків інформаторів австрійської розвідки, у реєстрі іноземців австрійського міністерства внутрішніх справ за 1908 р., який зберігається у Віденському архіві, біля прізвища Ю. Пілсудського зберігається напис: "Розвідницька служба на користь Австрії". В документах цього ж архіву зберігаються й

інші численні матеріали про співробітництво ППС-“фракції” з австрійською розвідкою [114, S. 34].

При призначенні капітана Ю. Рибак у Краків в березні 1909 р. начальник розвідницької групи бюро збору інформації генерального штабу майор М. Ронге доручив йому встановити контакт з ППС-“фракцією” для організації розвідки на території Королівства Польського, а на випадок війни – диверсії та саботажу. До того ж, як свідчить Ю. Рибак, ППС-“фракція” була “єдиною партією, на яку могла спертися австрійська розвідка” [85, S. 14-15, 26].

На початку 1909 р. з Ю. Рибак у Кракові налагодив контакт один із найближчих спільників Ю. Пілсудського – В. Славек, який надав Рибаку зразки нелегальної літератури, що видавалася в Королівстві Польському. А згодом був встановлений контакт між Ю. Рибак і Ю. Пілсудським, який для зв'язку з австрійською розвідкою користувався прізвиськом “Стефан-2” [85, S. 29-39; 148, S. 77]. Крім цих осіб, з австрійською розвідкою були пов'язані ще ряд пілсудчиків, які, до речі, відігравали велику роль в політичному житті міжвоєнної Польщі 1918 – 1939 рр., у т. ч. А. Пристор, К. Соснковський, В. Йодко-Наркевич, Ю. Галлер. Працювали на австрійську розвідку також Ю. Бек, Е. Ридз-Смігли, Б. Венява-Длугошевський. Були пов'язані з австрійською розвідкою Б. Висоцький, члени керівництва Польської соціал-демократичної партії Галичини й Сілезії З. Марек і І. Дашинський та ін. [85, S. 52-53, 65, 70, 94-95, 125-126, 132].

З повідомлень Львівського розвідницького центру від 26 січня 1909 р. випливає, що австрійська розвідка збиралася використати ППС-“фракцію” не лише на випадок оборонної війни, а й, якщо буде необхідно, у війні наступальній. Зв'язок між австрійською розвідкою і ППС-“фракцією” міцнів. 10 березня 1909 р. у Відні відбулася зустріч начальника Львівського розвідницького центру капітана Г. Ішковського, начальника штабу XI корпусу полковника М. Чичерича та представника ППС-

“фракції”. Після зустрічі розвідувальне бюро штабу XI корпусу запропонувало 26 березня 1909 р. військовому міністерству припинити переслідування ППС-“фракції” у Кракові. Того ж дня у Львові відбулася розмова начальника штабу XI корпусу з керівництвом ППС-“фракції” щодо організації співробітництва та інструктажу. 16 квітня 1909 р. капітан Г. Ішковський повідомляв у Відень про розмову з представником ППС-“фракції” та її зміст: “люди, залізничні мости, спостереження, подача рапортів” [17, dok. № 11, 12, 14, 16, S. 458-462.].

У червні 1909 р. найближчого соратника Ю. Пілсудського В. Славека помилково заарештувала австрійська поліція. Однак за нього заступилася австрійська розвідка. 8 червня 1909 р. Львівський розвідницький центр повідомляв у вищу інстанцію, що “Слабек, член ППС і агент I корпусу в Кракові, заарештований за звинуваченням у шпіонажі”, і просив добитися в міністерстві юстиції беззастережного звільнення В. Славека, оскільки арешт відбувся помилково. Арешт Славека стривожив і Краківський розвідувальний центр, який того ж дня також повідомляв Відень про його арешт і підтверджував, що він є агентом австрійської розвідки [17, dok. № 18, 19, S. 463-464]. Втручання керівників розвідки дало позитивний результат, і 15 червня В. Славека за сприяння Ю. Рибачака звільнили з-під арешту [17, dok. № 22, S. 456-466; 86, S. 41-45].

Надалі зв'язок ППС-“фракції” з австрійською розвідкою дедалі міцнішав. Користь співпраці з нею визнав і начальник генерального штабу генерал Конрад Гетцендорф, який 11 липня 1910 р. писав: “На випадок війни монархії з Росією діяльність організації ППС (“фракції революційної”) могла б принести нам користь”. Він підкреслював, що армія зацікавлена в “припиненні систематичного переслідування цієї партії” [17, dok. № 36, S. 494].

Австрійські військові власті досить утилітарно підходили до співробітництва з ППС-“фракцією”. Про це свідчить лист військового міністра генерала А. Кробатина міністрові внутрішніх справ, у якому

повідомлялося, що зв'язок генерального штабу з вказаною партією існував лише в тому розумінні, що австрійські “розвідувальні органи встановили і підтримували такі контакти, які були необхідними, з одного боку, для утруднення російського шпіонажу проти монархії, з іншого – для підтримки власної розвідувальної діяльності” [17, dok № 85, S. 592]. Інакше кажучи, австрійська розвідка використовувала ППС-“фракцію” для шпіонажу і контршпіонажу. Таким чином, “фраки”, прикриваючись лозунгом боротьби за незалежність Польщі, прислужували монархії.

Уся діяльність пілсудчиків і ППС-“фракції”, в т. ч. співробітництво з австрійською розвідкою, відбувалася під знаком повстанських ідей Ю. Підсудського. С. Арський пише, що “ППС принесла з собою в сучасний світ баласт давно минулих літ і пережитих ідей: намісницький романтизм, соціалістичний утопізм, шляхетський радикалізм, повстанські мрії” [114, S. 21]. Однак втілення ідеї повстання Пілсудський та його політичні друзі з ППС-“фракції” обмежували тільки рамками Королівства Польського. Повстання в їх уяві мало бути не національно-визвольним виступом польського народу проти всіх трьох монархій, що брали участь у поділі Польщі, а тільки в Королівстві Польському і спрямоване проти російського самодержавства. Метою його повинно стати не визволення всього польського народу, а лише Королівства Польського, яке перебувало під владою Росії, з подальшим його приєднанням до Австрії за підтримки Австро-Угорщини та Німеччини в результаті війни цих країн проти Росії. ЦРК ППС-“фракції” писав у своєму звіті на II з'їзді в 1909 р.: “Така війна ... результатом якої може бути тільки остаточне падіння царизму, була би, – не вагаємося це заявити – попри всі жахіття подій, ... вітали б з радістю” [23, S. 452]. Пілсудчики та ППС-“фракція” не збиралися залишатися споглядачами у випадку виникнення такої бажаної для них війни. Вони вважали справою, обов'язковою для поляків, активний збройний виступ їх проти царської Росії, на боці Німеччини та Австро-Угорщини.

Підготовці цього повстання була підпорядкована діяльність і пілсудчиків, і ППС-“фракції”. На це була спрямована вся пропагандистська література пілсудчиків, що ідеалізувала, зокрема, січневе повстання 1863 р. З її допомогою пілсудчики намагалися запалити польську молодь, розбудити в неї почуття патріотизму і схилити на свій бік. Досягненню цієї мети сприяли праці, які написали пілсудчики Ю. Грабець, В. Токаж, В. Йодко-Наркевич [120; 90; 133] та інші. Ці праці створено за дорученням або на прохання Ю. Пілсудського, а робота В. Йодко-Наркевича викладала, зокрема, погляди Ю. Пілсудського та його групи на міжнародну політику. Сам Пілсудський також розробляв питання січневого повстання 1863 р. Читав на цю тему лекції в Краківській школі політичних наук, які згодом були видрукувано окремим виданням під назвою “Нарис військової стратегії січневого повстання”. В 1910 р. він видав брошуру, присвячену майбутньому повстанню в Королівстві Польському [219]. В ній Пілсудський розглядає ППС-“фракцію” як армію, як військову силу в мирний час. На його думку, партійна агітація і пропаганда повинна служити єдиній меті: вихованню і підготовці кадрів до збройної боротьби, до польсько-російської війни, яку він називав національним повстанням. Ігноруючи нові суспільні та економічні фактори в Королівстві Польському й міжнародну ситуацію, Ю. Пілсудський переносив досвід однієї епохи в іншу. Він вважав, що для більшого успіху нового повстання, ніж у 1863 – 1864 рр., потрібні кращі лідери, кращі кадри і краще озброєння, і тоді новий експеримент принесе перемогу. Пілсудський вважав, що лідера, кадри і зброю забезпечить новому повстанню військова робота ППС-“фракції” в Галичині.

Таким чином, Ю. Пілсудський та його оточення з ППС-“фракції” намагалося в нових умовах штучно відновити старі польські шляхетські повстанські традиції у цілковитому відриві від реальної ситуації.

Основну військову підготовку до майбутнього повстання пілсудчики розгорнули в Галичині, використовуючи вже наявні там військові

організації ППС-“фракції”. Так, ще в листопаді 1905 р. з ініціативи Ю. Пілсудського в Кракові була організована школа бойовиків ППС. Упродовж 1905 – 1906 рр. в школі були організовані три курси тривалістю від 4 до 6 тижнів, на яких підготовлено близько 100 бойовиків. Більшість із них були вихідцями з Королівства Польського. Заняття вели Ю. Пілсудський, В. Славек, К. Соснковський, Т. Арцишевський, Я. Квапінський, В. Яворовський, А. Пристор та інші. Тих, хто закінчив курси, направляли в Королівство Польське як інструкторів. Крім того, у Львові та Кракові діяли військово-бойові курси для організації міліції ППС-“фракції”, створені на основі рішення I з'їзду ППС-“фракції” (березень 1907 р.). Своїм складом організація міліції була відмінною від школи бойовиків. Якщо до останньої входили лише члени ППС, то організація міліції складалася не лише з членів ППС-“фракції”, а й з безпартійних. Керівниками бойових курсів у Кракові був Ф. Ліпінський, у Львові – К. Соснковський. Крім цих курсів, 1908 р. у Львові створено центральну агітаційну школу ППС-“фракції”, що поєднувала політичне навчання з військовим, яке, до речі, займало основне місце в підготовці слухачів школи [17, dok. № 3, S. 446; 210].

Наприкінці червня 1908 р. з ініціативи довіреної особи Ю. Пілсудського – К. Соснковського – на його квартирі у Львові, на вул. Ленартовича, 12 (тепер – вул. І. Нечуя-Левицького), зібралось 15 чоловік, в т. ч. Зигмунт Богушевич, брати Мечислав і Стефан Домбровські, Казимеж Фабріци, Ян Гожеховський, Кіцінський, Мар'ян Кукель, Мендзьобродзький, Казимеж Можджень, Леон Новаковський, Єжи Олдаковський, Олександр Рінгман, Владислав Рожен, Казимеж Соснковський, Мечислав Трояновський. Збори відбулися за відсутності Ю. Пілсудського. Він перебував у Королівстві Польському, де готував експропріацію в Безданах. До речі, ця операція була єдиною, у якій Пілсудський брав особисту участь [111, С. 40-41].

На зборах була закладена нова військова організація пілсудчиків – Спілка активної боротьби (САБ). Після короткого вступного слова К. Соснковського з доповіддю про основні ідеї спілки виступив М. Кукель, який і запропонував назву нової організації пілсудчиків – Спілка активної боротьби. Вона повинна була об'єднати колишніх бойовиків ППС, а також членів інших військових організацій, що були у Львові. На початку січня 1909 р. аналогічну організацію створено і в Кракові [226, S. 46-47, 57-58; 129, S. 48-49; 145, S. 16-18; 114, S. 35-36; 80, S. 106; 74, S. 42-46].

Статут спілки визначав її завдання так: “Метою САБ є проведення за межами царської імперії підготовчих робіт, а також підготовка організаторів і технічних керівників для майбутнього збройного повстання в Польщі” [226, S. 51-53]. Ю. Пілсудський апробував створення спілки і став її фактичним керівником, хоча формально до складу її керівництва не входив. На початку верховним органом САБ був з'їзд. У період між з'їздами організацією керував відділ у складі чотирьох членів спілки та один представник Бойового відділу ППС-“фракції”. Потім, на I з'їзді САБ, який відбувся 11 липня 1909 р., на чолі організації поставили Головну раду, яка і керувала Спілкою активної боротьби до Першої світової війни [228].

Керівництво спілки організовувало курси, які відповідали рівню шкіл для підготовки унтер-офіцерського і молодшого офіцерського складу. На курсах читали лекції про рід зброї, балістику, вибухові речовини, військову географію, картографію, організацію російської армії, тактику, розвідницьку та диверсійну служби [226, S. 57; 228, S. 50].

САБ була вузько конспіративною, розбитою на шістки, організацією. В червні 1909 р. в ній налічувалося 147 членів, з яких у Львові – 78 чоловік рядових членів організації та 27 викладачів і керівників, у Кракові – 36 чоловік, у Бориславі – 6 чоловік [226, S. 58]. 1910 р. чисельність організації зростає до 187 чоловік, з яких у Львові – 145, Кракові – 42 чол. До складу спілки входили головним чином представники інтелігенції та

студентської молоді. Так, у краківській організації нараховувалося 6 робітників і 36 інтелігентів. Деяких робітників, що потрапили до спілки на початку її діяльності, виключали з неї, як це було у Львові, де зі спілки виключили цілу секцію, що складалася з робітників [228, S. 49, 51].

Таким чином, САБ була вузькою, елітарною, закритою змовницькою організацією, яка не мала нічого спільного, як зазначає С. Мігдал, "...навіть з буржуазно-демократичним рухом" [145, S. 17].

Поза межами Львова та Кракова пілсудчики створили протягом 1911 – 1914 рр. організації САБ у низці міст Королівства Польського і Росії. Однак усі вони налічували небагато членів і, по суті справи, були мережею розвідницької агентури. До варшавської організації, наприклад, входило понад 100 осіб, не враховуючи жінок [204, S. 99]. Вона складалася зі студентів та гімназистів [202, S. 60]. У Домбровському басейні пілсудчикам вдалося завербувати до військової організації 24 особи, переважно учнів польських шкіл, і 16 чоловік скаутів. Невеликі організації були створені в Ченстохові, Пйотркові, Томашові Мазовецькому, Жирардові Прушкові, Влоцлавеку. Головним контингентом організації була шкільна молодь. Не кращі справи були і поза межами Королівства Польського: у Вільно, Гродно, Білостоку, Сувалках, Мінську. В останньому організація САБ складалася з шести чиновників і гімназистів. У Києві вона сягала понад 40 чоловік, головним чином студентів. Однак у 1913 р. організацію розгромила жандармерія. В Білій Церкві, Дерпті, Ризі, Москві в організаціях САБ налічувалося від 6 до 20 осіб. У Харкові організація САБ була повністю розгромлена 1913 р. У Петербурзі до кінця 1916 р. вона нараховувала 23 чоловіки і складалася виключно зі студентів [203, S. 60; 186]. Члени цих організацій займалися військовою підготовкою, а деякі, що перебували в Королівстві Польському, виконували агентурні доручення, які часто давав сам Ю. Пілсудський.

Спілка активної боротьби була нелегальною організацією, що діяла з відома австрійської розвідки. Цей зв'язок надавав їй напівлегального

характеру й забезпечував фактично повну свободу дій і заступництво австрійської поліції. В травні 1910 р. директор краківської поліції, повідомляючи наміснику Галичини М. Бобжинському про діяльність САБ, підкреслював її зв'язок з австрійською розвідкою і те, що “окремі члени цієї організації надають генеральному штабу послуги шпигунів та інформаторів” [17, dok. № 32, S. 489]. У свою чергу, галицький намісник також підтвердив міністрові внутрішніх справ, що військова організація ППС-“фракції”, яка існує в Галичині, “відома генеральному штабу і надає розвідницькі послуги” [17, dok. № 33, S. 490].

Царський уряд був глибоко обізнаний про існування в Кракові школи бойовиків ППС-“фракції”, про діяльність САБ, про її підготовку до диверсійних дій на території Королівства Польського. Зокрема, в жовтні 1910 р. до Кракова приїжджав начальник жандармерії Седлецької губернії полковник Володимир Третьак для інформування начальника краківської поліції Міхала Флятау про діяльність САБ у Кракові [17, dok. № 40, 41, 42, S. 496-500].

Діяльність САБ була предметом жвавого дипломатичного листування дипломатів із міністерства закордонних справ Австро-Угорщини та переговорів царської адміністрації в Королівстві Польському з австрійськими чиновниками. Однак австрійська адміністрація в Галичині, а слідом за нею і центральні власті Австро-Угорщини приймали під свою опіку військові організації ППС-“фракції” та пілсудчиків. Наперекір фактам вони брали під сумнів і намагалися відхилити твердження російських дипломатів та адміністрації з Королівства Польського, не спиняючись інколи навіть перед частковою дезінформацією свого ж, тобто австро-угорського міністерства закордонних справ. У внутрішньому листуванні і галицька адміністрація, і поліція, як і представники міністерства внутрішніх справ, підтверджували наявність у Галичині військових організацій пілсудчиків [17, dok. № 3, 5-6, 24-25, 27, 29, 39, 44-47, 49, 57-59, 61-63, 65, 68, S. 445-569; 71, S. 349].

Яскравим прикладом дезінформації є лист військового міністра міністрові закордонних справ Австро-Угорщини А. Еренталю. В ньому військовий міністр писав 28 липня 1910 р., що вся інформація російського посла про наявні контакти між генеральним штабом і ППС-“фракцією” “висмоктана з пальця” і що військове міністерство нібито не має даних про військові організації цієї партії [17, dok. № 38, S. 495].

Таким чином, австрійські власті брали пілсудчиків під свій захист. На цю ж позицію встав і новий міністр закордонних справ Австро-Угорщини Л. Вертхольд. 31 липня 1912 р. він писав, зокрема, російському послові М. Гірсу до Відня, що “Юзеф Пілсудський, письменник, що проживає з 1910 р. у Кракові, вважається заможною людиною і не катується негативно австрійськими властями” [17, dok. № 68, S. 564].

Така оцінка Ю. Підсудського не викликає ніякого здивування. До того часу зв'язки Пілсудського та його однодумців з австрійською розвідкою стали ще тіснішими. В 1910 р., з відома і за підтримки австрійської розвідки та військових властей, пілсудчики розпочали створення легальної військової організації.

У 1910 р. пілсудчики створюють у Львові Стрілецький союз. Його створено за активної участі В. Сікорського, який став його першим керівником [67]. Через рік подібну організацію було створено в Кракові, під назвою “Стрілець”. Верховною владою для цих організацій була САБ, а головним начальником (комендантом) став Ю. Пілсудський [137, S. 8].

Напередодні створення цієї фактично єдиної військової організації пілсудчиків у Галичині вже діяли інші військові напівлегальні й легальні організації: Армія Польська, створена за прикладом САБ “фрондою” партії національної демократії з масовою військовою організацією, стрілецькі дружини на чолі з М. Норвідом, Х. Багінським, М. Янушайтісом та іншими, “Сокіл”, “Дружини Бартошови”, “Дружини Подгаланські” та ін. [115; 177; 178; 179; 237; 217; 155; 145, S. 20-23; 142, S. 24-32].

Склад Стрілецького союзу та “Стрільця” більшою мірою, ніж САБ, був неоднорідним. Один з активних діячів “Стрільця” Б. Куні, характеризуючи його склад, писав: “Наскільки достатньо різнорідним був склад Спілки активної боротьби в 1909/10 рр., настільки “Стрілець” з цієї точки зору був справжньою Вавилонською вежею. Всі громадські верстви, всі спеціальності, всі політичні напрямки – від лівих, до консервативних, (звичайно, за винятком соціал-демократів Королівства Польського і Литви – майбутніх комуністів) мали там своїх представників, різних з точки зору суспільного становища, освіти, віку (від 16-ти до 50 років). На фоні цієї строкатої маси висувалася на перший план студентська молодь Краківського університету, накладаючи на весь рух своєрідний відбиток і надаючи йому широкого молодіжного розмаху” [129, S. 49-50].

У чисельному плані “Стрілець” спочатку розвивався повільно. В червні 1912 р. львівська організація нараховувала 150 чоловік, краківська – 40. Наприкінці 1912 р. в обох секціях налічувалося близько 400 чоловік. У зв’язку з тимчасовим об’єднанням “Стрільця” і Стрілецької дружини, а також через великий наплив добровольців під час Балканської кризи, в середині 1913 р. їх чисельність зросла до 6,5 тисячі чоловік. Пізніше чисельний склад “Стрільця” різко зменшився [114, S. 37, 47].

Австрійські власті підтримали союз “Стрілець” і ставились до нього доброзичливо. Це, зокрема, відзначає І. Дашинський [74, S. 96]. Це підтверджує і рапорт військовому міністерству командування I корпусу в Кракові від 30 травня 1912 р., де повідомлялося, що товариство “Стрілець” було утворено в Кракові з дозволу намісника в Галичині і що воно діє на основі положення “Про підтримку добровільного стрілецького руху”. В 1911 р. штаб корпусу безкоштовно постачав краківське відділення “Стрільця” гвинтівками, патронами і дозволив користуватися стрільбищами. В лютому 1912 р. товариству додатково були видані патрони, гвинтівки [17, dok. № 64, S. 550-552]. Стрілецький союз з відома

австрійських властей проводив свої заняття в Стружі в Західній Галичині [240].

Австрійська влада пильно стежила за чисельним зростанням філій польських воєнізованих формувань на теренах Галичини та збільшенням кількості людей, що вони об'єднували у своїх лавах. Але вона йшла далі від простого спостереження і надання зброї та амуніції для польових занять, оскільки безпосередньо була зацікавлена у підвищеній боєздатності цих формувань.

Зокрема, у 1912 р. Ю. Галлер, тоді капітан австро-угорських військ, був призначений австрійською владою військовим інструктором та інспектором дружин “Соколів”. Як військовий інструктор він проводив польові навчання з “Соколами” у Стрию, Станіславі, Коломиї і Тернополі; у Сколе – початкові курси кінної виїздки; теоретичні курси – в Золочеві та Білому Камені [77, S. 55; 71, S. 349].

Про інтенсивність цих занять свідчить той факт, що почавши з другої половини 1912 р., протягом усього 1913 р. і кілька місяців 1914 р. Ю. Галлер проводив заняття майже щодня: теоретичні заняття серед тижня, з восьмої до десятої години вечора; а в суботу і неділю – практичні польові заняття в Дублянах [77, S. 54-55].

У лютому 1913 р. у Львові відбулась перша зустріч Ю. Галлера з Ю. Пілсудським. Посередником в організації цієї зустрічі виступив Костянтин Дзедушицький, у якого на квартирі на вул. Лонського (нині – вул. К. Брюллова) мешкав на той час Пілсудський.

На зустрічі йшлося про узгодження дій всіх новостворених військових формувань з уже наявними та про вироблення для всіх них подібних статутів – для уникнення в майбутньому шкідливих непорозумінь та розбіжностей.

У розмові Ю. Пілсудський дорікнув Ю. Галлеру, що, мовляв, він, на базі польських воєнізованих формувань, створює казармені війська. На що дістав відповідь: “...згідно зі своїм кращим баченням я хочу приготувати

для Польщі добре вишколені кадри майбутньої народної армії, а не нікудишню бойову дружину” [77, S. 58] .

Ю. Пілсудський дав розпорядження М. Кукелю спільно з офіцером, якого призначив Ю. Галлер, узгодити статuti. У всякому разі настало певне зближення, що вже було успіхом, оскільки Галлер тоді ще не належав до жодного політичного табору і не знав про політичний антагонізм ендеків та пілсудчиків.

Демонструючи свої вірнопідданицькі почуття перед австрійською монархією, Ю. Пілсудський направив роту стрільців до Відня для участі в урочистому огляді військових патріотичних організацій, створених у польських провінціях Австрії [74, S. 97]. Тому не дивно, що австрійські власті надавали військовій організації пілсудчиків всіляку підтримку. Так, намісник Галичини М. Бобжинський повідомляв, що “Стрелець” у Кракові має підтримку військових властей і держави. Командування I Краківського корпусу в рапорті до військового міністра 16 серпня 1912 р. підтверджувало, що “Стрільцю” надають підтримку штаб I корпусу і вище австрійське військове командування [17, dok. №. 66, S. 556-557, 566].

Впадає у вічі утилітарний підхід австрійських властей до використання стрільців в інтересах Австрії як таких, що нічого спільного не мали з боротьбою за незалежність Польщі. З цинічною відвертістю висловився з цього приводу міністр у цілком таємному листі до Бобжинського від 20 січня 1913 р. Посилаючись на заяву військового міністра, він стверджував, що “...військові власті ніколи не вели мову ні з однією соціалістичною партією в країні, ні з наявними в Галичині угрупованнями, що ведуть пропаганду на користь незалежної Польщі”. Міністр внутрішніх справ далі висловлював повну впевненість, що і М. Бобжинський як намісник Галичини “...буде також і надалі з усією суворістю виступати проти польського визвольного руху, якщо для цього будуть юридичні підстави” [17, dok. № 90, S. 601].

Царський уряд уважно стежив за діями військових організацій пілсудчиків у Росії. Крім того, російське посольство у Відні протестувало проти легалізації польських стрілецьких союзів, наполягало на їх ліквідації. Однак міністерство закордонних справ Австро-Угорщини всіляко відхиляло подання царського посла і відмовляло в задоволенні прохань посольства [17, dok. № 53, S. 518-524].

Не задовольняючись матеріальними засобами, які пілсудчики отримували від австрійської розвідки, вони вирішили залучити додаткові кошти, необхідні для фінансування військової діяльності. Для цього з ініціативи В. Студницького та Ю. Пілсудського 25 і 26 березня 1912 р. в м. Закопане був скликаний з'їзд польських іредентистів (прихильників незалежності). В з'їзді брали участь політичні діячі з Королівства Польського і Галичини, які представляли не лише ППС-“фракцію”, а й ПСДП Галичини і Сілезії, різні польські прогресивні товариства, Галицьку селянську партію та молодіжні організації. На цьому з'їзді ухвалено створення так званого Польського військового скарбу. З'їзд прийняв рішення про підтримку тенденції до незалежності у всіх партіях, що брали участь у з'їзді, пропаганди збройної боротьби за незалежність, надання всебічної підтримки організаціям, які готують майбутніх керівників повстання і забезпечення їх засобами, необхідними для цієї військової підготовки. Передусім народний революційний рух, підкреслювалось у резолюції, та збройна боротьба в Польщі повинні бути спрямовані проти Російської імперії [202; 155, S. 27-28; 129, S. 52-53; 119]. Отже, вкотре пілсудчики довели, що слово “незалежність” у них асоціюється з відірванням Королівства Польського від Російської імперії з подальшим приєднанням його до Австро-Угорської монархії.

Як пізніше визнавали самі пілсудчики, кошти, що надходили до каси Польського військового скарбу, були недостатніми. Зокрема, як впливає зі звіту, наданого восени 1913 р. на Конгресі КССН, з 1 вересня 1912-го по 31 серпня 1913 р. до каси надійшло 142 255,81 корон, причому найбільші

надходження були в січні, лютому та березні 1913 р. – 6107,79; 15 860,65; 11 573,43 корони відповідно, тобто у місяці, коли існувала реальна загроза збройного конфлікту між царською Росією та Австро-Угорською монархією [227, S. 13-14]. Отже, решту коштів на діяльність пілсудчиків надавав австрійський штаб, зацікавлений у їх діяльності.

З ініціативи Ю. Пілсудського, В. Йодко-Наркевича, І. Дашинського 10 листопада 1912 р. у Вільно відбувся з'їзд представників усіх течій табору прибічників незалежності Королівства Польського і Галичини. На з'їзді ухвалили створити об'єднання партій – прибічників незалежності. 1 грудня 1912 р. у Кракові збори делегатів тих самих партій оформили таку організацію під назвою “Тимчасова комісія конфедерованих (об'єднаних у федерацію) партій прибічників незалежності” (КССН). Восени 1913 р. ця організація позбулася означення “тимчасова”. До складу КССН увійшли по два представники від кожної партії, що її сформували. Зокрема, від ППСД Галичини і Сілезії до неї ввійшли І. Дашинський та А. Хейснер, від “поступовців” – Б. Лясковський та І. Слівінський, від Польського стронніцтва людового – В. Тейтмаєр та В. Вітос, від Фронди людової – доктор Ф. Млинарський (Ян Бжоза) та Я. Дембський. Крім того, до КССН увійшли по два представники від партій, що представляли Королівство Польське: від ППС – “Фракції революційної”, Народно-робітничого союзу, Організації незалежнівців людових та Організації незалежнівців інтелігенції в Королівстві Польському [5, оп. 8 спр. 14976 арк. 1-1зв.; 166, S. 40]. Отже, таким чином, КССН була сформована у кількості 16 осіб. Генеральним секретарем комісії був обраний В. Йодко-Наркевич, який про цілі, що стояли перед нею, висловився так: “Метою Тимчасової комісії є приготування до боротьби для визволення від російської влади, причому обумовлено, що польські повстанці будуть боротися проти Росії пліч-о-пліч із центральними державами” [24, S. 2]. Комісія створила військовий відділ, затвердила посаду коменданта збройних сил, яку з грудня 1912 р.

обійняв Ю. Пілсудський. Йому тепер підпорядковувались у військовому плані не лише стрілецькі союзи, а й польські стрілецькі дружини.

Виконуючи завдання австрійської розвідки, керівництво ППС-“фракції” ще наприкінці 1908 р. створило на курсах САБ у Галичині спеціальну групу із 40 чоловік для підготовки розвідників. Військову географію разом із практичними семінарами викладав особисто Ю. Пілсудський. Слухачів, які пройшли теоретичну підготовку, направляли до Королівства Польського для практичної роботи [226, S. 58-59]. Трохи пізніше пілсудчики організували мережу агентури в низці районів Королівства Польського – Сандомирі, Ченстохові, Лодзі, Домбровському басейні, Пйотркуві, Серадзі, Модліні, Скерневіце, Варшаві, Любліні, Каліші та ін. Керівництво їх діяльності було сконцентроване в Галичині. Керівником розвідувального відділу при філіалі розвідки штабу I корпусу в Кракові був призначений В. Белина-Пражмовський [203, S. 62].

Сам Ю. Пілсудський, безпосередньо звертаючись до членів САБ, давав пряму вказівку: “Доповідати до командування всі, навіть найдрібніші відомості про військові приготування Росії. Вони будуть ще ціннішими, якщо при цьому буде вказано джерело їх надходження” [134, S. 74].

Весь розвідувальний матеріал керівнику Краківського розвідцентру Ю. Рибаку передавав особисто Ю. Пілсудський. Він стосувався пересування російських військ у Королівстві Польському, зміни дислокації військових частин, політичного життя тощо. Ці дані були досить важливими, оскільки підтверджували дані, офіційно отримані від військового аташе в Петербурзі [85, S. 45].

Спиняючись на таких діях, польський історик В. Найдус зазначає, що Ю. Пілсудський, В. Йодко-Наркевич, В. Славек, О. Пристор та інші пілсудчики таким чином перетворювали ППС-“фракцію” на опору австрійської розвідки [110, S. 138].

Одночасно пілсудчики створили свою агентурну мережу і на території Російської імперії. Напередодні війни вони мали свої організації у Вільнюсі, Гродно, Білостоці, Мінську, Києві, Білій Церкві, Ризі, Москві, Харкові, Одесі, Петербурзі та ін. Для передачі агентурних даних використовували Львівський центр австрійської розвідки. Шлях передачі лежав через Румунію. І, як зазначає Ю. Рибак, цей шлях зробив австрійській розвідці велику послугу. Значну допомогу також надали пілсудчики і особисто Ю. Пілсудський в організації контррозвідки [85, S. 56-57, 63].

Однак цим не обмежувалися функції пілсудчиків і їхніх організацій. Австрійська розвідка поклала на них проведення диверсій на території Королівства Польського та підготовку диверсійних актів більшого розміру на випадок австро-російської війни згідно з планом, розробленим австрійською розвідкою [203, S. 62]. Головне завдання проведення диверсій у Королівстві Польському Ю. Рибак поклав на Ю. Пілсудського та його організацію. “Моя робота з Пілсудським, – визначав Ю. Рибак, – не була розрахована на короткий термін. Я намагався бути підготовленим до періоду, коли треба буде значно посилити розвідницьку діяльність і навіть диверсії та саботаж” [85, S. 60-61].

Курс на використання стрілецьких організацій, сформованих у Галичині, як на головну диверсійну силу Ю. Рибак узяв не випадково. На його думку, ця необхідність випливала зі слабкості впливу Ю. Пілсудського і ППС – “Фракції революційної” на території Королівства Польського. І, оскільки на людей звідти не можна було розраховувати повною мірою, необхідно було посилати їх туди ззовні, тобто з Галичини [85, S. 63]. На ці загони покладалося завдання виконання “плану мінімуму” – втілення диверсійного плану роботи, що його розробив керівник Краківського розвідувального центру капітан Ю. Рибак.

Для підготовки диверсій на території Королівства Польського Ю. Пілсудський, як комендант польських військових сил, і ЦРК ППС-

“фракції” видали низку наказів, інструкцій та циркулярів, у яких давали прямі вказівки про методи диверсій. У січні 1912 р. в спеціальному додатку до друкованого органу ППС-“фракції” – газеті “Роботник” – була опублікована інструкція пілсудчиківського керівництва ППС-“фракції” під назвою “До питання про загрозу війни”, яка ставила на службу австрійської розвідки всю партійну організацію [62].

Одночасно пілсудчики намагалися переконати вищі військові власті Австро-Угорщини, що вони здатні надавати їм ширші послуги, ніж ті, що вони виконували за завданням австрійської розвідки. Для цього за завданням Ю. Пілсудського М. Кукель написав 12 серпня меморандум “Про значення російського захоплення з точки зору військових інтересів Австрії”. Меморандум за сприяння депутата австрійського парламенту І. Слівінського переслали австрійським військовим властям у Відні [227, S. 20]. У ньому підкреслено готовність до співпраці ППС-“фракції” з усіма антиросійськими, навіть реакційними силами, що вона готова укласти політичний союз, не враховуючи безпосередніх партійних інтересів. Меморандум обіцяв Австрії, що в разі війни ППС-“фракція” мобілізує польське населення Королівства Польського для надання допомоги австрійським властям, організує масове дезертирство з російської армії поляків і з їх допомогою антиросійський партизанський рух тощо.

Австрійські власті частково прийняли пропозицію Ю. Пілсудського. Вони дали згоду на вторгнення його загонів у Королівство Польське в разі війни з Росією, погодилися озброїти стрілецькі загони, але відмовилися озброїти повстанську армію в Королівстві Польському, не дали ніякої відповіді на меморандум і тим паче якихось політичних запевнень [114, S. 49-52; 145, S. 24-26].

Тим часом на початок весни 1913 р. безпосередня загроза війни між Австро-Угорщиною і Російською імперією поки що минула. На перший план для австрійської влади вийшло завдання не допустити подальшого

безконтрольного розширення стрілецького руху в Галичині, щоб унеможливити його переростання у збройне повстання проти Австрії.

Як стверджує у спогадах галицький намісник у 1908 – 1913 рр. Михайло Бобжинський, один із найвизначніших політиків того часу, “...чутки про підтримку руху через військові чинники ширилися й надалі і служили підставою для створення мережі стрілецьких організацій. Єдиним засобом успішного запобігання цим відомостям виявилось видання й оголошення розпорядження, що стисло формулювало б цілі, мету та умови, за яких військо підтримує військовий гарт молоді, надає їм (стрілецьким організаціям) інструкторів, карабіни та амуніцію”. Таке розпорядження вийшло 24 квітня 1913 р. [72, S. 296].

М. Бобжинський не дарма так переймався долею польських стрілецьких формувань. Адже він, так само як і міністр фінансів імперії Н. Білінський та багато інших поляків, що перебували на державній службі в Австрії, був прихильником так званої тріалістичної концепції. Франц-Йосиф підтримував цю думку як таку, що зміцнювала його становище, оскільки він останнім часом мав багато клопотів з угорцями. Противниками тріалістичної концепції виступали Німеччина, яка вбачала в цьому загрозу своїм власним інтересам, та Угорщина. Зокрема, угорський прем'єр С. Тиса погрожував накладити вето на цю пропозицію [166, S. 248-249]. Окрім того, він також став на заваді втіленню в життя пропозиції Білінського, тодішнього міністра фінансів Австро-Угорщини, опублікувати від імені імператора Франца-Йосифа маніфест про об'єднання Королівства Польського (“Конгресувки”) та Галичини в єдине Королівство Польське [71, S. 353].

Розпорядження, про яке йшлося, вийшло від імені Міністерства внутрішніх справ і отримало порядковий номер L. 4114 / М. I. Згідно з цим розпорядженням, дирекції поліцій та староствати всіх районів Галичини мали в найкоротший термін подати відомості в міністерство оборони у

Відні. Зокрема, керівництво міністерства оборони цікавила відповідь на чотири основні питання:

1. З якого часу вони існують, дотогочасна їх діяльність, чи не провадили члени цих формувань політичної діяльності; якщо так, то яке її спрямування; чи не брали участі в революційному русі, чи брали попередньо участь у військових навчаннях і де.
2. Кількість членів.
3. Чи мають запаси власної або позиченої зброї та амуніції, її кількість та види, яким шляхом набута.
4. Чи є поблизу військові частини та їх інфраструктури [5, оп. 8, спр. 1599, арк. 7-8зв., 12-12зв.].

Свідченням того, що ці відомості на теренах Галичини були зібрані в найближчі терміни й відправлені керівництву міністерства оборони у Відні, можуть служити документи, які збереглися в Державному історичному архіві м. Львова. Вони дають уявлення про територіальне розміщення польських воєнізованих формувань, їх чисельність та озброєння. Зокрема, їх присутність на теренах Східної Галичини була такою: [5, оп. 8, спр. 1599, арк. 28, 67зв., 79-80; 5, оп. 8, спр. 1497, арк. 17зв., 42, 45, 82зв.]

Таблиця 2

<i>№ п/п</i>	<i>Назва формування</i>	<i>Місце дислокації</i>	<i>Дата реєстрації</i>	<i>Кількість людей</i>	<i>Кількість зброї (карабінів)</i>
1.	<i>Польська стрілецька дружина</i>	<i>Судова Вишня</i>	<i>18.03.1913</i>	<i>12</i>	<i>дані відсутні</i>
2.	<i>“Стрілець”</i>	<i>Коломия</i>	<i>26.01.1913</i>	<i>74</i>	<i>–</i>
3.	<i>“Сокіл”</i>	<i>Станіслав</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>
4.	<i>Стрілецька дружина</i>	<i>Золочів</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>
5.	<i>“Сокіл”</i>	<i>Зборів</i>	<i>31.01.1904</i>	<i>12</i>	<i>9</i>
6.	<i>“Сокіл”</i>	<i>Тернопіль</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>дані відсутні</i>	<i>Дані відсутні</i>
7.	<i>Стрілецьки й Союз</i>	<i>Борислав</i>	<i>15.12.1912</i>	<i>50</i>	<i>11</i>
8.	<i>Стрілецьки й Союз</i>	<i>Дрогобич</i>	<i>15.12.1912</i>	<i>120</i>	<i>2</i>
9.	<i>Стрілецька дружина</i>	<i>Богородчани</i>	<i>25.02.1913</i>	<i>59</i>	<i>2</i>

Звичайно, дані таблиці не є повними, однак вони переконливо підтверджують наведені вище відомості відомого дослідника історії пілсудчини С. Арського про розвиток чисельного складу стрілецьких формувань. Були й окремі факти саморозпуску цілих стрілецьких дружин, як це сталось у Ясло [5, оп. 8, спр. 1497, арк. 19].

На цей момент у Комісії об'єднаних партій прибічників незалежності (КССН), яка була створена з ініціативи пілсудчиків у грудні 1912 р. в Закопане і перебувала під їх впливом, виникла криза. З одного боку, вона була пов'язана з відверненням безпосередньої загрози вибуху війни, з іншого – з диктаторськими прагненнями пілсудчиків, звинуваченням їх у безконтрольному розпорядженні грошовими засобами, які надходили у фонд Комісії, у спробах підпорядкувати своєму впливові польські стрілецькі дружини тощо [160, S. 265-266; 74, S. 134; 9, zespol 838, sygn. 3].

Підтвердження того, що ці закиди були небезпідставними, можна знайти у свідченнях В. Студницького, який на той час був головою Військового скарбу, створеного КССН. У його функції входило фінансування всіх польських воєнізованих формувань за рахунок коштів, що надходили в розпорядження КССН. Зокрема, він пише, що Ю. Пілсудський не бажав подальшого розвитку стрілецьких дружин, прагнучи, щоб вони стали складовою частиною “Стрільця”, і, відповідно, вимагав більше коштів для “Стрільця” [89, S. 21].

Криза похитнула взаємини між польськими військовими організаціями й австрійськими властями. Щоб уникнути відкритого розколу, Ю. Пілсудський був змушений відмовитися від посади коменданта [109, С. 59], а В. Йодко-Наркевич у лютому 1914 р. – від посади секретаря КССН [161, S. 19]. Для залагодження цих непорозумінь посередником було запропоновано використати галицькі крайові власті [126, S. 54].

10 червня 1914 р. в галицькому сеймі у Львові відбулося зібрання поляків – депутатів сейму та видатних галицьких діячів. На ньому представник військових властей майор Мнішех запропонував включити польські військові організації до австрійського державного стрілецького союзу – для піднесення морального духу і військового навчання польської молоді [76, S. 184]. Однак пропозиція не була прийнята, оскільки, на нашу думку, відбулися зміни у ставленні австрійських військових властей до пілсудчиків. Ця зміна відбилася і на роззброєнні окремих польських військових загонів. Все це змусило Ю. Пілсудського звернутися 11 липня 1914 р. до І. Слівінського з проханням втрутитися, щоб припинити переслідування стрільців галицькими австрійськими властями. В листі Ю. Пілсудський, водночас, як і раніше, покладає надію на доброзичливе ставлення австрійської розвідки до стрільців [148, S. 213-215].

Зміні ставлення австрійських властей до пілсудчиків сприяли сербські події. Справа йшла до війни, в якій вони могли б принести австрійській

армії користь. Знову відродилася надія на збройне повстання в Королівстві Польському. Пілсудчики та його друзі знову активізують свою діяльність. Австрійський розвідцентр у Кракові дістав розпорядження про посилення розвідки проти царської Росії. Настав час втілення в життя плану перекинення в Королівство Польське диверсійних загонів, про що Ю. Рибак поставив до відома Ю. Пілсудського [85, S. 76]. 26 липня 1914 р. на надзвичайному засіданні Комісії об'єднаних партій прибічників незалежності ухвалено рішення про направлення до Відня своїх представників для з'ясування ситуації і переговорів з австрійськими колами про встановлення форм подальшої співпраці [129, S. 71; 114, S. 59]. Переговори почалися 28 липня. Вели їх представники комісії та австрійської розвідки О. Гранилович, М. Ронге, а також референт із польських справ Міністерства закордонних справ О. Монтлонге. В результаті переговорів КССН дістала дозвіл на відправлення стрільців до Королівства Польського, щоб викликати там повстання. Головну роль у цьому мали відіграти диверсійні загони Ю. Пілсудського. Австрійські власті дали згоду на їх вторгнення в Королівство Польське до вступу туди австрійських військ.

Правда, В. Сікорський, який у той час співпрацював з Ю. Пілсудським і входив до складу керівництва САБ та військового відділу КССН, водночас будучи комісаром Ю. Пілсудського для Галичини, згодом писав, що вторгнення загонів Пілсудського в межі Королівства Польського відбулося без узгодження з австрійськими властями, без якихось політичних і навіть військових гарантій, без достатньої кількості зброї [156, S. 76].

3 серпня відбулася зміна керівництва Краківського розвідцентру. Його начальником став підполковник Я. Новак. Ю. Рибак призначили офіцером генштабу при командуванні армії для підтримування зв'язку зі стрілецькими загонами в Польщі. 5 серпня Новак прибув до групи Куммера, яка мала своїм завданням активізацію розвідницької роботи і

встановлення контакту з польськими стрілецькими організаціями в Кракові [17, dok. № 100, 101, 107, S. 618-619, 637]. В той самий час Ю. Пілсудський завершував останні приготування для вторгнення в Королівство Польське. Із загонів стрільців та дружинників сформували роту, під командуванням Т. Каспжицького, яка повинна була розпочати “польсько-російську війну” [155, S. 98]. Настав час практичного здійснення повстанської ідеї, на яку Ю. Пілсудський покладав великі надії. Її формальною метою було досягнення незалежності Польщі. Хоча сам Пілсудський у цій кінцевій меті не залишив каменя на камені. В листі до В. Яворського він відверто писав: “Політичною метою війни, яку від початку ставив, було і є донині об’єднання Галичини і Королівства Польського в складі Австро-Угорської монархії. Не вважав і не вважаю, щоб можна було в цій війні досягти кращих умов життя для Польщі” [78, S. 118].

У ніч на 6 серпня за кілька годин до початку війни загін бойовиків-диверсантів під командуванням Т. Арцишевського перейшов російський кордон як розвідка загону, що прямував за ним. Тоді ж кордон перетнула і 7 дивізія, попереду якої був диверсійний загін у кількості 98 стрільців та 74 дружинників під командуванням Т. Каспжицького. Загін вирушив у напрямку Мехова [79, S. 26]. Він мав чітко визначене доручення: “перешкодити проведенню мобілізації в прикордонних повітах” Королівства Польського [84, S. 64]. Загін мав також повідомляти австрійське командування інформацію про противника, розповсюджувати відозву Верховного командування австро-угорської армії до поляків від 9 серпня.

Окрім пілсудчиків і ППС-“фракції”, проавстрійську позицію в Галичині займала більшість польських партій та груп не лише правого крила, а й так звана Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії, яка співпрацювала з пілсудчиками в справі створення САБ і стрільців. Ще 25 листопада 1912 р. один із лідерів партії І. Дашинський зробив у віденському парламенті заяву від імені фракції та депутатів

ПСДП, що у війні, яка наближалася, “...всі сили польського народу повинні бути спрямовані проти російського царизму” [73, S. 12].

Таку ж відверту проавстрійську позицію займали всі галицькі польські партії і їхні представники в австрійському парламенті [25, S. 187].

Відразу після початку війни Ю. Пілсудський поставив своєю метою вийти з-під контролю будь-яких польських організацій і виступити перед австрійськими властями в ролі найвпливовішого союзника Австрії і єдиного представника “австро-польської концепції”. Для цього він виходить із ППС-“фракції”. Разом з ним це зробили і його політичні друзі: В. Славек, Л. Василевський та інші. ЦРК ППС-“фракції”, який складався з Ю. Пілсудського, В. Славека і Л. Василевського, таким чином перестав існувати [195, S. 332]. Однак, не задовольняючись цим, Ю. Пілсудський намагається присвоїти собі функції диктатора. Для досягнення цієї мети він іде на обман. 6 серпня після виступу з Кракова стрільців Ю. Пілсудський прийшов на чергове засідання Комісії об'єднаних партій прибічників незалежності, скликане для обговорення переговорів із Центральним національним комітетом [76, S. 194-195; 118, S. 66-68; 155, S. 58-66; 129, S. 70-71], і повідомив, що 3 серпня у Варшаві нібито створився таємний “Національний уряд”, призначивши його, Ю. Пілсудського, “начальником польських військових сил”, і тому всі дії він вестиме самостійно [159, S. 102; 119, S. 240-243].

6 серпня у Кракові була розповсюджена відозва “Національного уряду” у Варшаві до поляків, в якій повідомлялося про призначення Ю. Пілсудського начальником польських військових сил. Вони закликали поляків об'єднатися під керівництвом “Національного уряду” і виконувати всі розпорядження Ю. Пілсудського [22, S. 17]. Одночасно була розповсюджена і друга відозва, підписана Ю. Пілсудським, яка пропонувала всьому польському народу “об'єднатися в одному таборі під керівництвом “Національного уряду” ” і закінчувалася, по суті, погрозою

тим, хто не виконає розпорядження: “за межами цього табору залишаться лише зрадники, стосовно яких ми будемо безпощадні” [151, S. 9; 22, S. 17-18].

Насправді ж відозва так званого варшавського “Національного уряду” була грубою фальсифікацією пілсудчиків. Її написав за дорученням Ю. Пілсудського один із головних керівників ППС-“фракції” Л. Василевський, після чого її таємно надрукували в Кракові, скріпили печаткою, яку за ніч виготовив С. Седлецький [93, S. 129-130].

Таким чином, можна стверджувати, що в цій грубій фальсифікації активну участь брала верхівка ППС-“фракції”, яка не спинилась перед обманом. Цей небачений обман викрили лише згодом, наступного року, після заняття німецькими військами Варшави, де замість “Національного уряду” там виявилось лише “230 молодих, необмундированих, неозброєних людей”, які заявили про своє бажання об’єднатися з загонами Ю. Пілсудського [159, S. 101].

Як засвідчив пізніше Ізидор Бжечковський, “розповідалось про неминучий вибух збройного повстання незабаром, про 25000 карабінів, прихованих у Любельському, про цілі полки, готові вступати до легіонів у Варшаві, про підпорядкування “незалежнівцям” всієї поліції, про стійке прагнення до консолідації всіх угруповань для створення “Національного уряду” і т.п. На цих фікціях базувалась ціла політична лінія” [180, S. 7]

Найближчий соратник Ю. Пілсудського В. Славек свідчив, що “Національного уряду в природі не було” [141, S. 43]. М. Сейда стверджує, що в самій комісії, а також за її межами добре розуміли, що “Національний уряд у Варшаві” був фальсифікацією і що Ю. Пілсудський сам призначив себе “головнокомандувачем польських військ” [16, S. 187].

Яку ж мету мали Ю. Пілсудський та його друзі, організовуючи цю містифікацію? Відповідь на це питання дає Х. Яблонський, який пише, що, виступаючи від імені неіснуючого таємного національного уряду у Варшаві, Ю. Пілсудський тим самим намагався надати своїм діям

"загальнонаціонального" характеру, що мало полегшити йому вербування патріотично налаштованої молоді Королівства Польського, яка не відгукнулася б на заклики лише КССН чи ППС-"фракції". Містифікація повинна була закріпити домінуючу позицію КССН і посилити натиск на ендеківський ЦНК та на інших галицьких політиків [129, S. 77].

Нам же здається, що, крім зазначених завдань, Ю. Пілсудський мав головну мету: вийти з прямого підпорядкування КССН, використати її як союзника, але не керівника, і головне – захопити явочним порядком диктаторські функції, розширити базу для зближення з відкрито реакційними правими партіями і постати перед австрійськими властями головним представником польської суспільної думки та союзником Австрії.

Комісія об'єднаних партій прибічників незалежності мовчки солідаризувалася з грубим обманом, який організували пілсудчики. Цьому сприяло те, що найактивніша частина КССН належала до ППС-"фракції" та ПСДП і була політичним одноступенем Ю. Пілсудського. Пілсудчикам вдалося переконати КССН визнати диктатуру Пілсудського [159, S. 103].

Встановлення диктатури Ю. Пілсудського, розгортання подальших військових подій війни ознаменували собою нову сторінку в діяльності пілсудчини.

Отже, очевидним є факт тривалої і плідної співпраці австрійського уряду в особі його військового міністерства і керівництва ППС-"фракції" та їх політичних союзників у Галичині як польських політичних сил, що виступали з позицій австро-польського формату.

Відень розцінював польські воєнізовані формування, які розвивалися на теренах Галичини напередодні Першої світової війни як вагомий фактор політичного впливу на Російську імперію. Австрійський уряд збирався використати їх у випадку початку воєнних дій у якості диверсійних груп, щоб зірвати швидку мобілізацію до російської армії населення Королівства Польського та проводити серед нього проавстрійську агітацію. Отже, як ми

бачимо, австрійський уряд не особливо вірив у значну підтримку пілсудчиків населенням Королівства Польського, і волів використати для антиросійської роботи “свої” кадри.

Не викликає сумнівів, що Ю. Пілсудський і його найближче оточення широко вірили, що їх діяльність сприятиме поваленню панівного режиму в Російській імперії і визволенню Королівства Польського від царської влади.

Проте незаперечним є і факт, що в разі перемоги у війні блоку центральних держав Німеччина, як найвпливовіший з усякого погляду партнер по коаліції, ніколи б не погодилася на відновлення польської держави. Понад те – є кілька документальних свідчень, що Німеччина розглядала землі Королівства Польського як об’єкт своїх територіальних зазіхань. Принаймні остаточне вирішення польського питання було відкладене до завершення війни цілковитою перемогою над царською Росією.

Цілковито зрозумілим є факт, що ППС-“фракція” та її галицькі політичні союзники стояли на позиціях австро-польської концепції. Адже лише приєднання Королівства Польського до Галичини давало бодай гіпотетичну надію на здобуття польської автономії в рамках Австро-Угорської монархії. На більше годі було й сподіватися, бо про приєднання до Австро-Угорщини Помор’я навіть не йшлося.

Тому слід визнати, що з погляду Ю. Пілсудського та його політичних однодумців на початку Першої світової війни участь польського населення Галичини у війні проти царської Росії на боці Австро-Угорської монархії була виправданою. Видавалося так, що лише вона давала можливість полякам поліпшити своє політичне становище, оскільки серед держав-поневолювачів Австро-Угорщина видавалась “найдемократичнішою”.

Проте не варто забувати, що ця так звана “демократичність” впливала з того, що на теренах Австро-Угорської монархії проживало

дев'ять народів, а кількість власне австрійського населення заледве досягала десяти відсотків від загальної кількості населення імперії.

РОЗДІЛ V. Антивоєнна позиція польських партій СДКПіЛ і ППС-лівиці

До початку війни польський лівий рух перебував у складному становищі. І СДКПіЛ, і ППС-лівиця були значною мірою послабленими після революційних подій 1905 – 1907 рр. Протягом перших трьох кварталів 1907 р. тільки військові суди винесли в Російській імперії 1304 смертні вироки, з них у Королівстві Польському – 364, тобто 26,5%. При цьому населення краю становило близько 12 відсотків населення імперії [126, S. 192].

Масові арешти, яких зазнали члени цих партій, досить ґрунтовно вплинули на зменшення їх чисельності в Королівстві Польському. Якщо на межі 1906 – 1907 рр. кількість членів СДКПіЛ була близько 40000, а членів ППС-лівиці – понад 46000, то наприкінці 1907 р. їх кількість почала катастрофічно зменшуватися і ледь сягала декількох тисяч [136, S. 27-28].

Становище надалі погіршилося внаслідок розколу в рядах СДКПіЛ, який відбувся в 1911-му і тривав до 1916 р. З 1912 р. СДКПіЛ фактично була поділена на дві самостійні партійні організації – “зажондовців” і “розломівців” – із двома керівними органами: головним правлінням, яке керувало “зажондовцями”, і “крайовим правлінням”, створеним у березні 1914 р. на конференції Варшавського, Лодзінського і Ченстоховського комітетів СДКПіЛ, як керівним органом “розломівців” [152, S. 16]. Головне правління було розташоване за кордоном (у Берліні – Р. Люксембург і Ю. Мархлевський; Кракові – А. Варський і С. Братман-Бродовський; Галичині – Я. Ганецький, Х. Каменський, В. Краєвський; Варшаві – Ю. Винавер, Я. Долецький, Л. Фершут, С. Лазоверт, С. Бобінський, С. Будзинський, Ш. Бак) [221, S. 71-73], і тому було позбавлене масової підтримки. А початок війни ще більше послабив зв'язки правління з рядовими членами партії, що були по інший бік кордону.

Основні розбіжності стосувалися оцінки можливості здійснення революції в Королівстві Польському, національного й аграрного питання, ставлення до ППС-лівиці. На поглиблення внутрішньої кризи мало вплив також різне ставлення до більшовиків і меншовиків. “Розломівці” стояли на позиціях однозначної підтримки більшовиків та визначали своє ставлення до ППС-лівиці через призму перспективи об’єднання двох партій польської лівиці в одну. Через це вони підтримували спільні зустрічі, дискусії та масові акції [103, С. 72-73].

В аналогічній ситуації перебувала і ППС-лівиця. Більшість керівників цієї партії також перебували за межами Королівства Польського: М. Кошутська (Костшева), Г. Валецький, Ю. Цишевський, Б. Шапіро – в Кракові, Ф. Кон – у Львові, Ф. Сахс – у Відні, С. Лапінський і Я. Струшецький у Франції і т. ін. З числа найактивніших діячів ППС-лівиці в Королівстві Польському в той час були: В. Врублевський, С. Круліковський, Я. Дутлінгер, Ч. Гросер, В. Ковальський. На чолі ППС-лівиці стояли В. Врублевський, С. Круліковський і С. Ковальський [231, S. 198; 204, S. 189].

Напередодні Першої світової війни на теренах Варшави в різних партійних організаціях і у варшавському комітеті щораз бурхливіше обговорювали питання схильності керівництва ППС-лівиці до союзу з меншовиками та до лібералізації відносин із націоналістично налаштованим Бундом. На чолі опозиції став член ЦК Владислав Ковальський – “Гжех”. Його радикалізм і тактика, спрямована на тісну співпрацю із СДКПіЛ, об’єднували навколо нього щораз більше прихильників серед членів ППС-лівиці не лише у Варшаві, а й на теренах Лодзі, Заглемба Домбровського та інших значних осередків партійного впливу. В результаті “група Гжеха” остаточно порвала організаційні зв’язки з ППС-лівицею і у травні 1916 р. в повному складі перейшла до “зажондовців” [182, S. 118].

За словами А. Варського “...СДКПіЛ була близькою до більшовизму, хоча й не була більшовицькою партією, натомість ППС-лівиця була близькою до меншовиків, хоча й не була меншовицькою партією” [164, S. 219-220].

Основний зміст цих слів, на нашу думку, полягає в тому, що відстань, яка відділяла СДКПіЛ від ППС-лівиці, була значно меншою, ніж дистанція між більшовиками і меншовиками. Саме цей факт, а також розуміння необхідності якнайшвидшого узгодження позицій для подальшого об'єднання в єдину партію польських лівих сил були тими рушійними силами, що спонукали ці партії до неухильного руху назустріч одна одній.

Важке становище СДКПіЛ та ППС-лівиці погіршувалося ще й тим, що напередодні світової трагедії ці дві партії не мали друкованих органів. “Червоний Штандар” перестали видавати в березні 1913 р., “Газету Робітничу” – у липні 1913 р.

По польському демократичному рухові завдали сильного удару: загальна мобілізація, урядовий указ, який розповсюдився на всі робітничі організації, розпуск профспілок тощо. Партійний актив польської лівиці опинився або в армії, або у в'язницях.

Усе це не могло не відбитися на діяльності організацій СДКПіЛ, яка ще більше ускладнилася в умовах розгорнутої в Королівстві Польському в небувалих розмірах шовіністичної кампанії, яка мала явно процарський, антинімецький і антисемітський характер, або підпільний – проавстрійський характер. Правда цієї кампанії прикривалася типовим лозунгом незалежності Польщі [201, S. 111].

Партійна преса передвоєнних років, як СДКПіЛ, так і ППС-лівиці, за винятком першотравневих звернень до робітників, не містить жодних свідчень широкої антивоєнної кампанії за мир, яку проводили ці партії. Причину цього, на нашу думку, слід шукати: по-перше, в ситуації, що склалась на той момент в II Інтернаціоналі, який беззастережно, попри

декларовану ним антивоєнну позицію, схилився до політики угоди і підтримки лівими силами власних урядів у можливій війні; по-друге, в ситуації масового воєнного психозу, що розгортався в Європі, ці публікації, окрім додаткових репресій щодо активістів цих партій, нічого дати не могли і залишились би простою констатацією фактів.

З тієї ж причини Конгрес II Інтернаціоналу, що відбувся 24 – 25 грудня 1912 р. в Базелі й зібрав представників лівих партій усіх світових держав, незважаючи на прийнятий там маніфест, що закликав до боротьби за мир, не міг реально вплинути на хід подій. Адже поряд із СДКПіЛ та ППС-лівицею в роботі конгресу брали участь представники ППСД та ППС – “Фракції революційної”. Навіть більше, на конгресі в Базелі делегації ППС-лівиці довелося двічі відхилити пропозицію І. Дашинського про організацію зустрічі представників ППСД, ППС-лівиці та ППС – “Фракції революційної” для прийняття спільної декларації [136, S. 240].

Свою позицію стосовно роботи конгресу в Базелі й тих рішень, що були там ухвалені, ППС-лівиця виклала у відозві Варшавського робітничого комітету в лютому 1913 р. У ній було викрито фальшиві лозунги і заклики “фраків” до підтримки Австро-Угорщини в разі її війни з Росією, засуджено участь ППС-“фракції” у КССН поряд з Народним робітничим союзом, який був винним у загибелі 1907 р. польських робітників у Лодзі.

Відозва також закликала польських робітників не бути “найдешевшим гарматним м’ясом для австрійського штабу” й оголошувала обов’язком усіх “не допустити до розширення балканської війни” [23, S. 319-320].

Різний підхід до розуміння питань війни і миру між представниками ППС-лівиці та політичними однодумцями Ю. Пілсудського призвів до чергового загострення політичної полеміки з ними, що проводилась на шпальтах партійної преси. Зокрема, найширше ця проблема була розкрита в публікації в газеті “Robotnik” за квітень 1913 р. – “Фраки” в Галичині”.

Даючи загалом глибокий аналіз військової діяльності пілсудчиків на теренах Галичини, розгортання там широкої мережі воєнізованих формувань, ППС-лівіяця полемізує з ППС-“фракцією”, зокрема, слушно зауважуючи: “В те, що Австрія думає про незалежність Королівства Польського, не вірять ні самі “фраки”, ні їх товариші з Тимчасової комісії. Важко повірити, щоби Австрія захотіла прикласти свою руку до створення собі під боком незалежної держави, до якої можуть тяжіти її теперішні провінції і якої вона повинна була б остерігатись, як нині остерігається Сербії. Фрази про наближення часу боротьби за незалежність розраховані на тих, у кого перспектива заміни російського панування на австрійське не викликає надто великого запалу”. Далі, аналізуючи союзні відносини між Австро-Угорщиною та Німеччиною, слушно зазначено, що “...можна бути певним того, що з вимогами того союзника Австрія рахується значно більше, ніж із побажаннями Тимчасової комісії і Стрілецьких союзів” [62, S. 4-7].

Незважаючи на різного роду труднощі, що впливали з передвоєнної ситуації в Королівстві Польському і складного становища, в якому перебували обидві партії польської лівіці, вони ні на хвилину не припиняли своєї антивоєнної діяльності. Це особливо стосується дій Крайового правління СДКПіЛ, яке зуміло об’єднати навколо себе найпослідовніші елементи партії та своїх симпатиків. З початком війни правління СДКПіЛ стає головною керівною силою антивоєнного руху незаможних верств населення в Королівстві Польському в його боротьбі проти обох сторін, що беруть участь у військовому протистоянні [129, S. 61]. Крім того, правління СДКПіЛ зуміло повести за собою і ті есдекапеелівські групи, які були прихильниками Головного правління. Крайове правління СДКПіЛ відіграло також значну роль у мобілізації переважаючої частини польського робітництва на участь в акціях протесту проти світової війни відразу після її початку. В цьому напрямі воно діяло спільно з представниками Головного правління СДКПіЛ і ППС-лівіці.

Одночасно правління СДКПіЛ зуміло встановити тісний контакт із ППС-лівницею і, як зазначав активний діяч СДКПіЛ А. Варський, поставити на порядок дня питання про їх об'єднання [92, S. 200].

В умовах передвоєнної активізації громадсько-політичного життя в державах – майбутніх учасниках збройного конфлікту всі три організації польських лівих сил, обидві фракції СДКПіЛ і ППС-лівниця, не лише значно посилили роботу в масах, а й більш продумано почали формулювати свої політичні завдання. Слідом за ППС-лівницею і соціал-демократи почали використовувати тактику висунення часткових вимог до уряду та роботодавців.

Найгнучкішу позицію тут займав один із найвідоміших “зажондовців” А. Варський, який у листі з Парижа ще 25 жовтня 1909 року вказував на актуальність розробки проблеми поєднання нелегальної роботи з легальною (зокрема, участь у роботі легальних профспілок, просвітницьких організацій тощо). Невипадково саме він улітку 1914 р., напередодні Першої світової війни, взяв на себе ведення переговорів з ППС-лівницею про розгортання в пресі обговорення політичної платформи обох партій лівих сил Польщі і про можливість їх подальшого об'єднання, підготувавши до цього попередньо свою партію спеціальним листом.

Коли війна зірвала подальші організаційні заходи з об'єднання, А. Варський у Соснові продовжив співробітництво з ППС-лівницею в газеті “Głos robotniczy” [113, С. 285-287].

До цього прагнули й діячі ППС-лівиці. 12 липня 1914 р. Центральний комітет ППС-лівиці дав згоду на проведення дискусії з питань програми і тактики й обіцяв після детального її розгляду обговорити проблему з головним правлінням СДКПіЛ [164, S. 18-20, 190].

Свідченням співпраці у виробленні спільної позиції служить той факт, що 28 липня 1914 р. на останньому передвоєнному засіданні Міжнародного соціалістичного бюро в Брюсселі Г. Валецький вніс на обговорення пропозицію, попередньо узгоджену з Р. Люксембург, про

засудження провоєнних акцій, які проводила ППС-“фракція” в Галичині та Королівстві Польському. У пропозиції підкреслювалось, що народні маси Королівства Польського в разі війни виступлять проти царату, але не в союзі з австрійським урядом, а з російськими народними масами [201, S. 250].

Показовим є факт, що керівництво Міжнародного соціалістичного бюро, яке зібралося 28 липня 1914 р. в Брюсселі, не передбачало, що австро-сербський конфлікт у липні 1914 р. буде використано для розгортання світової війни. Тому воно обмежилось закликком посилити антивоєнні демонстрації і вимогою вирішення австро-сербського конфлікту третейським судом. Не вірячи у близькість початку світової війни, більшість МСБ вирішила скликати X конгрес Інтернаціоналу в Парижі 9 серпня. Але вже 1 серпня війна стала світовою.

Більшість керівників соціалістичних партій Австро-Угорщини, Франції, Німеччини, Англії були поглиненими хвилею шовінізму. Ці впливові партії заявили, що їхні держави ведуть справедливу, оборонну війну і почали закликати трудящих на час війни дотримуватися «громадянського миру» і підтримувати свої уряди. Вони відмовилися від інтернаціональної солідарності, порушивши принципи і резолюції Інтернаціоналу. Міжнародне соціалістичне бюро фактично розпалося [103, С. 59-60].

Отже, початок війни перервав переговори між польськими партіями лівого крила. Але 29 липня 1914 р. представник Головного правління СДКПіЛ С. Бобінський звернувся до представників Крайового правління СДКПіЛ і ППС-лівиці у Варшаві з пропозицією все-таки домовитися з питань, які торкалися спільних у той час виступів. Вже на другий день посиленої мобілізації і в перший день початку війни, опівдні, у Варшаві з'явилася антивоєнна відозва-маніфест “До пролетаріату Польщі”. Ця відозва, по суті, стала першою публічною реакцією лівих сил проти мобілізації, яку оголосила царська влада в Королівстві Польському.

Видана спільно Крайовим правлінням СДКПіЛ і Центральним робітничим комітетом ППС-лівиці, відозва закликала робітників відповісти на мобілізацію загальним страйком, демонстрацією протесту проти війни і закінчувалася лозунгами “Геть війну!”, “Геть царизм!”, “Хай живе демократична республіка!” [26, S. 6; 88, S. 87].

Маніфест був випущений з ініціативи Крайового правління СДКПіЛ. Про його спільне видання, як свідчить активний діяч варшавської організації “розломівців” Леон Фершт, ще в останні числа липня, висловився представник Крайового правління Якуб Долецький [127, S. 103.].

Видання Маніфесту “До пролетаріату Польщі” показало ставлення польських лівих сил до світової війни. Маніфест починався словами: “Товариші робітники! Криваве полум’я європейської війни грізно нависло над світом. Минув короткий час від початку австро-сербської війни, а нині ми вже є свідками боротьби, що розпочинається між Німеччиною і Росією. З жахливою неминучістю ми стоїмо зараз перед загальноєвропейською різаниною. На віттар війни народні маси змушені покласти незліченні жертви людьми, мільйони трудящого народу будуть приречені на голод і злидні, знищення загрожує всім досягненням цивілізованого світу” [26, S. 3].

Далі Маніфест викривав імперіалістичний характер війни, підкреслюючи, що вона викликана злочинною політикою урядів, які залізом і кров’ю розчищають шлях капіталу, що жадібно шукає нових сфер для експлуатації. Егоїстичні інтереси панівних класів і грабіжницькі намагання поширити владу “вітчизняного капіталу” на нові країни спричиняють жорстокі змагання за розподіл здобичі. Кров, пролита сотнями тисяч синів народу, повинна перетворитися на золото для гнобителів.

Маніфест підкреслював, що “...не захист народних інтересів, не боротьба за свободу народу і національностей, не расові суперечності є

причинами війни, що почалася. Суперечності інтересів капіталістів європейських країн, імперіалістична і загарбницька політика буржуазних урядів – ось ті згубні сили, які штовхають народи до взаємного винищення” [26, S. 4]. Так польські партії лівого крила – СДКПІЛ і ППС-лівиця – оцінювали характер світової війни, причини і сили, які її викликали.

Далі варшавський Маніфест партій польської лівиці намагався інтерпретувати ставлення своїх прихильників до війни, визначити роль і політичні завдання, що стояли перед незаможними польськими верствами населення. Визначаючи ставлення до війни, Маніфест зазначав: “Пролетаріат усього світу розуміє, що руйнація, яка загрожує в умовах теперішньої військової катастрофи, торкнеться і його рядів, що неминуче горе та нужда перш за все впаде на голови сімей трудового люду”. В маніфесті підкреслювалося, що теперішня війна царизму проти Німеччини й Австрії “...передусім втягує нашу батьківщину в коловорот військових дій. Вже сотні тисяч трудящих відірвані від верстатів, вже багато підприємств припинили свою діяльність, вже привид голоду дивиться в очі незаможних класів, вже голодна нужда гостро про себе дає знати”. І далі “...пролетаріат всього світу розуміє, що війна руйнує сильну споруду його організації, які є найдавнішою зброєю пролетаріату, що війна знищує плоди його довголітньої невтомної праці зі створення кращого суспільного ладу” [26, S. 4].

Визначаючи завдання, які постали перед найбільш бідними прошарками населення з початком війни, і закликаючи їх до об’єднання, маніфест наголошував, що “політиці війни всіх проти всіх пролетаріат протиставить свою міжнародну солідарність, яка базується на братерстві революційного духу, на спільності прагнень і знищенні теперішнього соціального ладу експлуатації та пригнічення”. В Маніфесті наголошено, що “...пролетаріат оголошує війну своїм урядам, своїм гнобителям”. Далі йшло звернення до польських робітників: “Робітники! Ви утворюєте одне ціле з великою

пролетарською сім'єю. В цей історичний момент ми повинні чітко усвідомити наші революційні обов'язки, щоб з усією силою виступити як частина інтернаціональної революційної армії". У Маніфесті відзначено, що пролетаріат був не спроможний відвернути війну, оскільки в сучасних державах долі війни і миру, життя мільйонів людей перебувають у руках жменьки імущих, і тому пролетаріат не зміг перешкодити військовим діям, що починалися [26, S. 4].

Одночасно Маніфест визначив позицію польської лівиці стосовно правих та правоцентристських польських партій, які орієнтувалися на підтримку у війні царизму або центральних держав. На відміну від них, вони проголосили, що відмовляються від усіляких орієнтацій і що партії польської лівиці займають свою самостійну принципову позицію. Характеризуючи її, Маніфест зазначав, що польські незаможні верстви населення в боротьбі за національні права будуть прагнути до досягнення своїх вимог, виходячи із сукупності робітничої позиції. Боротьбу вони протиставлятимуть всіляким закулісним переговорам і дипломатичним угодам. Як організована сила, як єдиний борець за свободу, незаможний люд повинен стати на сторожі майбутнього і виявити свою волю в подальших історичних подіях.

Заключна частина Маніфесту конкретизувала завдання, які ставили перед своїми прихильниками активісти СДКПіЛ та ППС-лівиці. На чільному місці тут стояв лозунг "Геть війну! Хай живе братерство народів!" [26, S. 5].

Наслідком публікації Маніфесту стала велика антивоєнна демонстрація в робітничому районі Варшави на Волі, організована 2 серпня Варшавським комітетом "розломівців" [26, S. 42; 201, S. 201]. У відповідь на організований виступ польських лівих сил друковані органи партій Королівства Польського, орієнтованих на підтримку російського царизму у війні, розпочали масовану інформаційну атаку на найактивніших діячів СДКПіЛ та ППС-лівиці і їх прихильників. У

результаті, значна кількість провідних діячів польських лівих сил опинилась у в'язницях або в ізоляційних таборах [168, S. 218-219].

З оприлюдненням варшавського антивоєнного Маніфесту представники СДКПіЛ і ППС-лівиці 4 серпня зібралися для вироблення спільної декларації, яка визначала б ставлення до світової війни закордонної частини керівництва обох польських партій лівого крила – групи діячів СДКПіЛ і ППС-лівиці, які перебували на той час у Кракові. Ця декларація вироблялася цілком самостійно, поза зв'язком із Варшавою і підготовленим там антивоєнним маніфестом, і певною мірою також визначала тактику польських лівих сил у ситуації розпочатої війни.

У краківській міжпартійній нараді брали участь від Крайового правління СДКПіЛ Я. Ганецький, від Головного правління СДКПіЛ А. Варський і С. Братман [191, S. 204; 204, S. 183] і від ППС-лівиці – М. Кошутська (В. Костжева), М. Горвіц (Х. Валецький) і Ю. Цишевський [164, S. 16; 191, S. 204]. Учасники наради виробили декларацію, яка була колективною точкою зору закордонної групи керівництва СДКПіЛ і ППС-лівиці стосовно характеру війни, ставлення до польських правих і правоцентристських партій, завдання польських незаможних верств населення в ситуації, що склалася.

Визначаючи характер світової війни, Краківська декларація стверджувала, що ця війна виникла з чужих і ворожих незаможному люду імперіалістичних чи династичних інтересів, що вона готує для Польщі незліченні біди, вимагає великих людських жертв, перетворює на руїни міста і села, спричиняє серед населення голод, безробіття та епідемії. Далі зазначено, що хоча ця війна і триває на польській землі, вона не є війною за Польщу, що після війни воюючі держави шукатимуть здобич та компенсацію в напрямі їх імперіалістичних прагнень на Балканах, у портах Північного моря і Ла-Маншу, в колоніях, в Азії і т. ін. На підтвердження того, що в планах воюючих держав польські землі не відігравали головної ролі, декларація підкреслювала, що ні одна з держав не дала певних

обіцянок стосовно Польщі, і якщо такі обіцянки їй буде дано в майбутньому, то наперед відомо, що їх не виконають [91, S. 84].

Визначивши характер війни і роль польських земель у воєнних планах воюючих держав, декларація визначила і ставлення польських лівих сил до політики польських правих та правоцентристських партій. Характеризуючи процарські польські групи, декларація, зокрема, зазначала, що буржуазні кола Польщі й особливо польське коло в Думі протягом останніх років провадить політику угоди з царизмом. В декларації підкреслено, що "...якщо ці партії продовжуватимуть таку політику, то польський робітничий клас буде з нею боротися всіма засобами, вбачаючи в ній доказ прагнення до царизму" [91, S. 85]. Однаковою мірою декларація визначала ставлення СДКПіЛ та ППС-лівиці до тієї частини польського суспільства, яка дотримувалася так званої австрійської орієнтації. Декларація заявляє, що польські ліві сили будуть боротись із нею як з такою, що підтримує устої середньоевропейської реакції, і щоб уникнути онімечення всіх ненімецьких народів.

Далі декларація визначала ставлення польських лівих сил до війни і їх завдання, які виникли з початком воєнних дій. В декларації чітко і недвозначно заявлено, що СДКПіЛ та ППС-лівиця і далі мають рішучу негативну позицію стосовно війни. У ній мовилося: "Робітничий клас Польщі не може і не повинен під час цієї війни примикати ні до однієї з воюючих держав...", оскільки польській людності треба зберегти сили, "...необхідні для майбутньої держави, боротьби за її вищі інтереси, за інтереси і майбутнє всього польського народу". Враховуючи ситуацію, яка склалася в Королівстві Польському, декларація рекомендувала польським робітникам брати участь в усіх представницьких організаціях, громадських комітетах тощо. При цьому декларація підкреслювала, що в цих організаціях вони повинні виступати в ролі самостійного представництва для захисту своїх інтересів, проти зазіхань заможних прошарків суспільства, чи мова про постачання міст продуктами харчування, надання

допомоги безробітним, чи про так звану суспільну безпеку. Робітники не лише повинні ввійти в уже створені організації або в ті, що передбачається створити, а й допомогти власне створенню таких організацій. Характеризуючи цю тактику польських лівих сил, декларація далі пояснювала значення її: “Участь робітників у згаданих організаціях буде, незалежно від безпосереднього захисту їхніх інтересів, могутнім засобом об’єднання робітників як класу, що може зробити неоціненну послугу, як тільки настане момент розпочати боротьбу в ширших масштабах” [91, S. 85].

Визначаючи умови і перспективи розвитку лівих сил у Королівстві Польському, декларація поділяла його на два періоди. В перший період війни, особливо в областях, які розташовані в центрі бойових дій, умови для діяльності цього руху, на думку авторів декларації, є несприятливі. А в майбутньому, підкреслює декларація, ці умови повинні стати більш сприятливими. Тому в декларації зазначалося, що “...у зв’язку з війною, особливо з її наслідками, Європа стане ареною великих народних рухів. Народні маси виступлять на сцену, щоб звести свої порахунки з мілітаристськими урядами й імперіалістичною буржуазією, що стоїть за нею”. В цій боротьбі, яка загрожує основам капіталістичного устрою, ліві сили Польщі візьмуть участь, проголосивши лозунги соціальних реформ, повної демократії і національної свободи. Декларація підкреслювала, що в цьому другому періоді, в умовах подальшого розвитку військових дій, польські робітники, як відірвані від домашніх вогнищ, так і ті, що залишилися в Польщі, разом із товаришами інших національностей Російської імперії почнуть боротьбу з царизмом за непогашені давністю лозунги [91, S. 85].

На завершення автори декларації висловлювали думку, що члени всіх організацій СДКПіЛ і ППС-лівиці повинні спільно й одностайно керуватися у діяльності сформульованими в декларації фактичними вказівками.

Таким чином, і варшавський антивоєнний маніфест, і краківська декларація, складені майже в один і той самий час та незалежно одне від одного, однаковою мірою охарактеризували війну, що точилася, як імперіалістичну з обох сторін. Обидва документи визначили антивоєнну позицію керівництва обох груп СДПКіЛ і ППС-лівиці, а також польських лівих сил. Обидва документи закликали польські незаможні верстви населення до самостійної рішучої боротьби проти урядів воюючих держав, на захист своїх власних інтересів, визначивши конкретні завдання польської лівиці з початком війни.

У низці документів, оприлюднених у майбутньому, СДКПіЛ і ППС-лівиця тільки торкалися свого ставлення до світової війни, уточнюючи і розвиваючи завдання польської лівиці та її тактики боротьби згідно з новим, викликаним розвитком воєнних дій, становищем. До таких документів належать відозва до польських робітників, обнародована Крайовим правлінням СДКПіЛ у серпні 1914 р., відозва міжпартійної робітничої ради від 22 серпня і стаття, присвячена краху II Інтернаціоналу, опублікована в органі Крайового правління СДКПіЛ – “Газеті Робітничій” в лютому 1915 р.

У відозві, обнародованій Крайовим правлінням СДКПіЛ, польських робітників закликали до зміцнення пролетарської солідарності для боротьби з теперішнім соціальним ладом. У ній підкреслено, що у щоденній боротьбі з пригніченням та експлуатацією робітничий клас спрямовує проти ворогів зброю пролетарської солідарності, зброю робітничої організації. Відозва пояснювала, що, лише об’єднавшись у ряди робітничих організацій, кожен робітник стає силою, здатною вести переможну боротьбу за права та інтереси робітничого класу. Далі відозва так визначала завдання польських соціалістів: “Ми в цей час перебуваємо в періоді, коли історичні події вимагають від робітничого класу найміцнішого об’єднання своїх загонів, коли перед пролетаріатом з кожним днем постають політичні завдання, на які може дати відповідь

тільки робітнича політика, яка спирається на свідомість класових інтересів пролетаріату, усвідомлення його революційних прагнень для повалення теперішнього політичного ладу” [26, S. 7].

У відозві Міжпартійної робітничої ради, опублікованій 22 серпня 1914 року, Крайове правління СДКПіЛ і Центральний робітничий комітет ППС-лівиці заявляли, що польські народні маси в ситуації, створеній війною, ні на крок не відійдуть від своїх бойових лозунгів. Відозва підкреслювала: в умовах, що склалися, польська лівиця буде йти власним шляхом до завоювання національної свободи. Цього вона сподівається домогтися не шляхом грабіжницької війни, не шляхом захисту грабіжницьких інтересів капіталістичних держав. Національна свобода може виникнути лише на руїнах теперішнього ладу, політичного безправ'я, а шлях цей лежить через революційну боротьбу народних мас за встановлення народно-республіканських урядів, що гарантують і повні національні права. Відозва закінчувалася лозунгами: “Геть війну! Геть капіталізм! Хай живе братерство народів! Хай живе революційна боротьба пролетаріату за національну свободу!” [26, S. 8-10].

Однак було б помилковим стверджувати, що всі активісти польських соціалістичних партій одразу зайняли чітку й недвозначну антивоєнну позицію. Зокрема, початок війни застав З. Ледера в околицях Бордо, де, відірваний від керівництва СДКПіЛ, він разом з іншими членами СДКПіЛ (в т. ч. Я. Тенненбаумом і М. Кохнем) наважився на крок, який згодом сам оцінив як велику політичну помилку: зголосився добровольцем до французької армії. Проте до армії З. Ледер так і не потрапив, оскільки мав поганий зір [224, S. 234].

У вересні 1914 р. Е. Вандервельд, керівник Міжнародного соціалістичного бюро II Інтернаціоналу (за місяць до того він увійшов до складу бельгійського уряду), звернувся до соціал-демократичної фракції в Думі з відкритим листом, адресованим російським робітникам, у якому

закликав їх підтримати війну й утримуватись під час воєнних дій від класових виступів.

Процеси, що розгорнулися в міжнародному робітничому рухові після початку Першої світової війни, не залишилися осторонь уваги польських соціалістичних партій. Свою позицію вони виклали в “Газеті Робітничій”, яка відновила своє видання у Цюриху (друкований орган “розломівців”). У цій газеті було опубліковано ряд статей, що розвінчували агресивний, імперіалістичний характер війни і перехід лідерів II Інтернаціоналу на позиції соціал-шовінізму. Одним із принципово важливих виступів СДКПіЛ-“розломівців” стала редакційна стаття “Падіння II інтернаціоналу” [113, С. 276-277].

Це питання було також обговорено на міжпартійній робітничій раді, на якій представники СДКПіЛ та ППС-лівиці висловились за рішучу відповідь на лист Е. Вандервельда із закликом до широких народних мас “не йти на класову угоду під час війни”, а продовжувати революційну боротьбу [164, S. 23-24].

Водночас і далі активно залучали нові польські політичні сили до австро-польської концепції пілсудчики. Для реалізації цього завдання вони не полишали спроб знайти порозуміння з представниками СДКПіЛ та ППС-лівиці. Так, 9 вересня 1914 р. на квартирі відомого адвоката С. Патка у Варшаві відбулося міжпартійне зібрання, на якому був делегат від НКН із Кракова. У його присутності делегат від ППС-лівиці Т. Рехнієвський, висловлюючи позицію своєї партії, поінформував, що вона буде протистояти всіляким “орієнтаціям” на ту чи іншу імперіалістичну країну.

Коли через кілька місяців, тепер уже по інший бік фронту, делегований НКН до Королівства Польського Я. Морачевський у розмові з представниками ППС-лівиці знову порушив тему ставлення ППС-лівиці до НКН, він дістав ту саму відповідь [164, S. 24].

Слід зазначити, що хоч лінія фронту розірвала всілякі організаційні зв'язки, що об'єднували осередки ППС-лівиці, і вони були ізольовані один

від одного як у Варшаві, Лодзі, Заглембу Домбровському, так і за кордоном, усі вони зайняли одностайну антивоєнну позицію [164, S. 24-25]. Те саме можна сказати стосовно СДКПіЛ.

У лютому 1915 р. в органі Крайового правління СДКПіЛ “Газеті Робітничій” була опублікована стаття, присвячена краху II Інтернаціоналу. У ній було розглянуто внутрішні причини падіння Інтернаціоналу, “...що склав зброю без єдиного пострілу”. Стаття підкреслювала, що жодна з партій Західної Європи, які входили до складу II Інтернаціоналу, навіть не спробувала виконати обіцянку, дану міжнародному пролетаріату на Базельському конгресі в 1912 р. – вести боротьбу до останнього проти війни. Відзначалося, що виняток становила лише соціал-демократія Росії, яка вустами своїх представників у Думі підняла свій голос проти війни, закликала пролетаріат до боротьби з царизмом під час війни. Стаття далі підкреслювала, що вже тепер “...необхідно прийти до угоди з соціал-демократами в усіх країнах, втягнутих у війну. Взаємна угода зміцнить їх сили в боротьбі проти імперіалістичної війни”. І закінчувалася словами: “Не час плакати над домовиною II Інтернаціоналу! Необхідна боротьба проти страшної імперіалістичної війни”.

Задля справедливості тут слід зазначити, що об’єктивно II Інтернаціонал відвернути світову війну не міг – адже він мав вплив лише близько на 10 відсотків незаможних верств населення, а більшість їх була під впливом шовіністичних сил, які розв’язали війну. Не були реальними ні сподівання революційних соціалістів на світову революцію, ні соціал-реформістів – на еволюцію. Діалектика еволюції і революції виявилася набагато складнішою, ніж це собі уявляли тоді соціалісти. Інтернаціонал недооцінив силу народної самосвідомості і впливу націоналізму [104, С. 60].

У тому ж лютому 1915 р. в “Газеті робітничій” була опублікована стаття “Потворна роль польського націоналізму”, в якій, зокрема, писалось: “Автономія Галичини при австрійському абсолютизмові,

розширена на землі Королівства Польського, – то народний ідеал для націоналістичної Польщі. Перемога імперіалізму Австрії є так само домовиною народних ідеалів Польщі, як і перемога імперіалізму Німеччини чи Росії, без огляду на те, що в Австрії урядова система має лагідніші форми” [42, S. 4].

СДКПіЛ відкидає цю думку як таку, що є шкідливою для міжнародного авторитету Польщі. Вказуючи, що орієнтація на будь-яку державу-поневолювача є в принципі хибною, у статті стверджують: “Помилковим і смішним є навіть з пункту бачення націоналістів вибір, яка з держав – поневолювачів Польщі є для “майбутньої народної Польщі” більш небезпечною. Жодна з них не завершить своєї перемоги у війні ...добровільною поразкою для утворення зі своєї території незалежної польської держави” [42, S. 4].

СДКПіЛ засуджувала неприглядну роль правих сил усіх трьох частин Польщі, які стали на захист “своїх”, доморощених імперіалістів, зазначала, що їх “...роль потворна з пункту бачення майбутньої народної Польщі ... бо призводить ... до оборони “найбільшого ворога” незалежної Польщі”.

Тому, підсумовуючи сказане, у статті зроблено висновок, що задля досягнення мети поляки жодним чином не повинні підтримувати орієнтації на ту чи іншу військову потугу, бо “...лише революційна боротьба..., яка буде проводитись спільно, на позиціях, узгоджених з міжнародним пролетаріатом, дає гарантії визволення Польщі” [42, S. 4].

Ще в одній відозві з приводу світової війни і завдань пролетаріату ППС-лівиця заявляє: “Не армія, не братовбивче винищення, не союзи з урядами, а нещадна війна з ними, революційна міжнародна боротьба пролетаріату відкриє нам ворота свободи, розіб’є окови, створить умови самостійності й вільного національного розвитку” [128, S. 186].

Антивоєнна позиція, яку зайняли обидві польські партії лівого крила – СДКПіЛ і ППС-лівиця – з перших же днів війни, викликала нападки з

боку польських правих і правоцентристських партій, зокрема пілсудчиків, які у своїх працях свідомо підмінювали суть цієї позиції. Так, історіограф пілсудчини Леон Василевський, намагаючись спотворити позицію СДКПіЛ і ППС-лівиці до війни, писав, що спочатку ППС-лівиця, так само як і СДКПіЛ, нібито спробувала відвернутися від дійсності, заявляючи, що польського пролетаріату війна не торкається, тому що її ведуть за африканські колонії [232, S. 347].

Аналізуючи наведені документи і факти діяльності СДКПіЛ та ППС-лівиці, які визначили їх ставлення до війни та антивоєнну позицію, слід зазначити, що лозунги, висунуті ними, своїм характером багато в чому були близькими до лозунгів російських лівих сил. СДКПіЛ і ППС-лівиця від самого початку імперіалістичної війни виступили проти неї та проти будь-яких орієнтацій польського суспільства.

Вивчення документів, що визначили ставлення СДКПіЛ і ППС-лівиці до війни, їх варшавського маніфесту і краківської декларації, наводить на думку, що ці документи, написані та обнародовані, як уже зазначалося, поза всіляким зв'язком між собою, взаємно доповнюють одне одного. Обидва документи викривають “імперіалістичний, грабіжницький характер війни”, що розпочалася, спричиненої розвитком загарбницької політики урядів держав, які входили в обидва воюючі блоки. І маніфест, і декларація з усією повнотою характеризують жахіття та злидні, які принесла війна. Обидва документи, визначаючи завдання польських лівих сил на час війни, підкреслювали незмінність їхніх політичних вимог, незалежно від результатів війни для того чи іншого воюючого блоку. Партії польської лівиці націлювали широкі верстви польського народу на необхідність ведення самостійної боротьби за повалення царизму, ліквідацію панування капіталу і захоплення влади у свої руки.

Краківська декларація при цьому висувала перед прихильниками СДКПіЛ та ППС-лівиці конкретні завдання, виходячи з умов, які склалися в Польщі, для перехідного періоду.

Натомість варшавський маніфест точніше визначав перспективи соціально-політичної кризи, викликаної війною. Учасник краківської міжпартійної наради і один із співавторів краківської декларації Х. Валецький, оцінюючи обидва документи, писав, що варшавський документ кращий, ніж краківський [164, S. 17].

Серпнева відозва Краківського правління СДКПіЛ підтверджувала головне завдання польських лівих сил – повалення теперішнього політичного ладу, а відозва Міжпартійної робітничої ради від 22 серпня 1914 р. конкретизувала кінцеву мету боротьби польського народу – встановлення народно-республіканського уряду, одночасно підкреслюючи, що національна свобода може виникнути лише на руїнах теперішнього політичного устрою шляхом революційної боротьби широких народних мас.

Друкований орган Крайового правління СДКПіЛ “Газета Робітнича” пояснювала завдання боротьби польського народу проти війни і шляхи досягнення кінцевої мети. Доповнюючи позицію СДКПіЛ, ППС-лівиця у своїй відозві підкреслювала, що пролетаріат досягне свободи лише шляхом складної боротьби з урядами воюючих держав.

Варшавський маніфест і краківська декларація наголошували на інтернаціональній позиції польських лівих сил, яку вони повинні були займати під час війни, їх солідарності з лівими силами Росії та інших європейських держав.

Обидва документи з однаковою силою декларували позицію СДКПіЛ та ППС-лівиці щодо польських правих і правоцентристських партій та політики, яку вони проводили. Відкидаючи будь-яку орієнтацію на підтримку царизму чи блоку центральних держав, маніфест і декларація з переконливою силою підкреслювали, що широкі народні маси Польщі будуть вести рішучу й послідовну боротьбу з націоналістичними прибічниками цих орієнтацій і протиставляти їм свою незалежну політику, вільну від націоналізму.

Цікавим є факт, що в оцінці перспектив розвитку революції у варшавському маніфесті і в краківській декларації є істотна різниця. Маніфест оцінював їх надто оптимістично. Керівники СДКПіЛ і ППС-лівиці, які перебували в Варшаві, очевидно, розраховували на негайний масовий антивоєнний виступ польських робітників. Водночас автори краківської декларації вважали, що на першому етапі війни умови для масових революційних виступів у Польщі є несприятливими, і тому для цього, так би мовити, перехідного періоду декларація висувала перед польським пролетаріатом завдання збирання сил. У декларації наголошено, що в майбутньому умови для масової боротьби, без сумніву, зміняться на краще не лише в Польщі, а й в інших країнах Європи. У цій новій, сприятливішій політичній ситуації активісти польського лівого руху, в тому числі й ті, що перебувають за межами своєї батьківщини, спільно зі своїми однодумцями та симпатиками розпочнуть масову боротьбу з царизмом та імперіалістичною буржуазією.

Варшавський Маніфест та краківська Декларація не торкалися причин краху II Інтернаціоналу. Як вже відзначено, цьому питанню присвячена стаття в друкованому органі “розломівців” – “Газеті Робітничій”. Автор статті, даючи оцінку ситуації, яка склалася в II Інтернаціоналі, називає її опортуністичною, а її вождів – зрадниками. Стаття різко засуджувала відновлення Інтернаціоналу на умовах “взаємного прощення”, давала оцінку виникненню всередині соціал-демократичних партій опозицій, які виступали проти війни, вимагала об’єднання сил соціал-демократії для рішучішої боротьби проти імперіалістичної війни.

Даючи оцінку позиції СДКПіЛ і ППС-лівиці стосовно війни, слід зазначити, що вони багато в чому були наближеними. Зокрема, СДКПіЛ і ППС-лівиця не висували у своїх деклараціях лозунгу перетворення імперіалістичної війни на національно-визвольну. Замість цього обидві партії висунули свій лозунг: “Геть війну!”. Утім, варшавський Маніфест і

краківська Декларація висували лозунг пролетарського перевороту. Проте в цьому плані, протиставивши імперіалістичній війні пролетарську революцію, керівники партій, очевидно, не до кінця усвідомлювали, що сама революція є громадянською війною [26, S. 22].

СДКПіЛ не підтримала також більшовицького лозунгу “поразки свого уряду”. Керівники обох груп СДКПіЛ сумнівалися в можливості перемоги соціалізму спочатку, як це вважали більшовики, в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні. Вони стояли на позиції, яку виголосив друкований орган Крайового правління СДКПіЛ “Газета Робітнича” в лютому 1915 р., що перемога соціалізму неможлива інакше, як у міжнародних рамках капіталістично розвинутої частини світу.

Редакційна колегія “Газети Робітничої” в резолюції, яка була прийнята 1-2 червня 1915 р., поряд із заявою, що революційні польські соціал-демократи визнають ЦК єдиним об’єднанням найпоплідніших революційно-інтернаціоналістичних сил на території Росії, водночас висловилися проти лозунгу більшовиків щодо поразки свого уряду. Редколегія “Газети Робітничої” стояла на тому, що лозунг поразки впливає не з революційного характеру імперіалістичної війни, а з “...особливо реакційної ролі царизму в Європі” [26, S. 28].

Керівництво СДКПіЛ, приділяючи важливу увагу питанням війни і соціального перевороту, вивчаючи ці проблеми, випустило з поля зору питання національно-визвольного руху в ході війни, який з новою силою розгорнувся в Польщі з початком війни. Воно відкидало право націй на самовизначення і не сприймало ідеї незалежності Польщі, яку СДКПіЛ вважало нереальною й навіть шкідливою з погляду зору спільної боротьби поневолених народів проти царського режиму.

Саме це пізніше дало змогу пілсудчикам налаштувати значну кількість поляків на націоналістичний лад під час війни, особливо коли всі польські землі опинилися під владою Центральних держав і постулат польської автономії в рамках Російської республіки втратив свою

актуальність [136, S. 32]. Варшавський маніфест не торкався цього питання. У краківській декларації зазначено лише лозунг про “національну свободу”, який пролетаріат Польщі має взяти на озброєння у майбутній боротьбі проти імперіалістичних урядів.

Про “націоналістичну свободу” також абстрактно мовилося і у відозві Міжнародної робітничої ради, яка висувала лозунг революційної боротьби найбідніших верств польського населення за народно-республіканський уряд, що буде гарантом повних національних прав.

У відозві ППС-лівиці також досить невизначено сказано про “умови самостійності” і “вільного національного розвитку”, які будуть створені в майбутньому, в результаті міжнародної боротьби пролетаріату. Однак ця партія займала більш реалістичну позицію щодо вирішення польського питання. ППС-лівиця одним зі своїх основних програмних завдань висунула боротьбу за “якнайбільше самоврядування краю”.

Ця формула мала приблизний характер, що викликало розбіжності у її трактуванні серед самих членів ППС-лівиці, однак спонукало партію до іншого, ніж СДКПіЛ, підходу до вирішення нагальних питань, зокрема, до участі в обивательських комітетах і в більшості самоврядних акцій. Крім того, у своїй пресі ППС-лівиця приділяла значно більше уваги боротьбі з утисками народу, ніж СДКПіЛ [136, S. 33].

Така постановка національного питання у відозвах, на наш погляд, була досить розпливчатою. В ній не було конкретного національного лозунгу, мети, заради якої повинен був вести боротьбу польський народ. Висунута в них мета – “пролетарська революція”, “народно-республіканський уряд”, який мав вирішувати, між іншим, і питання про національну незалежність Польщі, – як зазначають К. Грюнберг і Ч. Козловський, була така далека, що не могла в тодішніх польських умовах в повному обсязі мати широку підтримку польського населення [124, S. 528].

Недооцінка національно-визвольного руху була вагомою помилкою партій польської лівиці. Загальні абстрактні розмірковування про боротьбу

пролетаріату за національні права в умовах Польщі були явно недостатніми, що досить справедливо відзначав у своїй роботі польський історик Х. Яблонський [129, S. 63]. Цю помилку СДКПіЛ і ППС-лівиці використали їхні політичні опоненти, передусім прихильники проавстрійської орієнтації. Можна повністю погодитися з думкою польського історика Я. Собчака, який підкреслює, що “...використання національних лозунгів було одним із факторів, які ... поглиблювали партійно-організаційну роздробленість” [224, S. 235].

Проте, незважаючи на все це, СДКПіЛ та ППС-лівиця рішуче виступали проти війни. В той час, коли інші польські політичні партії записали поляків до участі у війні на боці царизму, як це зробили ендеки і Партія реальної політики, або на боці центральних європейських держав, як це зробили ППС – “Фракція революційна” та її партії-сателіти, партії польської лівиці виступили проти будь-якої орієнтації на воюючі держави. Вони викривала плани урядів цих держав, закликали польське населення до рішучої боротьби проти війни. Одночасно вони виступали проти політики ендеків і пілсудчиків, які орієнтувалися на царизм, на австрійську і німецьку сторони.

Отже, з перших же днів війни СДКПіЛ та ППС-лівиця зайняли щодо європейського збройного конфлікту послідовну антивоєнну позицію. Партії польської лівиці рішуче виступили проти війни, у спільно підписаних варшавському маніфесті і краківській декларації. Ставлення до війни керівників СДКПіЛ та ППС-лівиці в Польщі і за кордоном було майже однаковим, незважаючи на відсутність в той час зв'язку між ними [204, S. 189; 229, S. 40]. Це дає нам підстави стверджувати, що документи СДКПіЛ та ППС-лівиці, спрямовані проти війни, відіграли значну роль у формуванні антивоєнної позиції широких мас польського народу.

У світлі викладених фактів слід відзначити, на нашу думку, несправедливе звинувачення ППС-лівиці в явній націоналістичній позиції, яку вона нібито займала під час Першої світової війни [18, S. 221].

Насправді в той період ППС-лівиця переживала досить складний процес ідеологічного розвитку. Однак у національному питанні ППС-лівиця займала таку ж позицію, як і СПКПіЛ. Вона, так само як і СДКПіЛ, недооцінювала значення вирішення національного питання [163, S. 13].

Під час Першої світової війни ППС-лівиця, також як і СДКПіЛ, зазначає історик Я. Ковальський, боролася проти війни, викривала позицію тих партій, які займали провоєнну орієнтацію [138, S. 24].

Незважаючи на те, що ППС-лівиця інколи займала нестійку центристську позицію, вона під час війни ніколи не стояла на боці жодної з воюючих держав.

Як вже зазначалося, ППС-лівиця з перших же днів початку війни у спільних із СПДКПіЛ відозвах рішуче виступала проти воєнної бойні і закликала населення Польщі до виходу з війни шляхом “пролетарської революції та встановлення народно-республіканського устрою”. Також ППС-лівиця гостро критикувала лозунг “оборони вітчизни”, висунутий меншовиками [229, S. 60].

Таким чином, діяльність СДКПіЛ і ППС-лівиці, яка певною мірою знайшла своє відображення в документах, обнародованих обома партіями польського робітничого класу, передусім у варшавському маніфесті, краківській декларації та у відозві Міжпартійної ради, ясно визначила негативне ставлення до війни партій польської лівиці. Поза всяким сумнівом, ці документи відіграли визначальну роль у формуванні антивоєнної позиції частини польського населення як Галичини, так і Королівства Польського.

Отже, можна стверджувати, що в польському передвоєнному суспільстві, паралельно з проросійськими та проавстрійськими, були поширені ще й антивоєнні настрої, ідеологами яких виступили польські соціалістичні партії – СДКПіЛ та ППС-лівиця.

Виступаючи як проти австрійської, так і проти російської орієнтації, ці партії закликали польський народ не брати участі у братовбивчій війні.

Це стало причиною політичних переслідувань активістів польської лівиці як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині та Німеччині.

Антивоєнна позиція СДКПіЛ та ППС-лівиці могла б знайти більший відгук серед польського населення, якби не позиція цих партій стосовно національного питання. Початок війни загострив міжнаціональні стосунки і викликав хвилю національного шовінізму серед населення держав – учасниць збройного конфлікту. Підміна національного питання класовим була не зовсім зрозумілою широким народним масам Польщі. Проте не можна недооцінювати внесок СДКПіЛ та ППС-лівиці як у боротьбу за відвернення загрози світової війни, так і за полегшення існування польського народу в умовах тривалого збройного конфлікту.

ВИСНОВКИ

Перша світова війна була неминучою, як з огляду на постійне наростання політичного конфлікту між найрозвиненішими європейськими країнами, зокрема, між Австро-Угорщиною та Росією, так і з огляду на невпинне посилення політичної боротьби всередині обох імперій, що були в'язницями європейських народів.

Ареною головних військових подій на Східному театрі війни повинні були стати землі колишньої Речі Посполитої, поділені між ворогуючими сторонами. Тому польське питання виходило на перший план політичної діяльності як урядів Австро-Угорщини та царської Росії, так і основних польських політичних партій, що діяли на їх теренах.

Інтерес урядів Австро-Угорщини та царської Росії щодо польського питання був цілком зрозумілим і виправданим. Адже, крім значних людських ресурсів (у Королівстві Польському проживало близько 12 млн. поляків, а в Галичині – бл. 5 млн.), які могли б виступити у військових діях на тому чи іншому боці, важливе значення мало ставлення мирного населення до воюючих армій. Зокрема, йшлося про забезпечення надійності тилів, можливість вчасного і безперебійного поповнення резервів боєприпасів, людських резервів, продуктів харчування, амуніції, фуражу тощо. Тому не дивно, що обидві ворогуючі сторони розгорнули шалену, повну пафосу та істерії, агітаційну кампанію, щоб схилити на свій бік якомога більшу кількість польського населення.

Ініціатива в цьому питанні належала країнам Центрального блоку, зокрема Австро-Угорщині, яка з допомогою всіх підручних засобів щосили вихваляла “чудові” умови, створені для життя і розвитку польської нації на теренах габсбурзької монархії. Робили екскурси в історичне минуле, зокрема, в часи спільної боротьби австрійців та поляків проти турецького нашестя і таке інше.

За сприяння і потурання польського намісника і польського крайового уряду в Галичині активно мусувалось питання перетворення (у разі

перемоги у війні над царською Росією і приєднання до Австро-Угорщини Королівства Польського) дуалістичної Австро-Угорської монархії в тріалістичну Австро-Угорсько-Польську.

Такої ж тактики в інформаційній війні, що розгорнулася навколо польського питання, дотримувалась і російська сторона. Широко розрекламоване і розповсюджене звернення великого російського князя Миколи Миколайовича – головнокомандувача російських збройних сил – до польського населення, створило хороше підґрунтя для діяльності різноманітних польських партій проросійської орієнтації.

Основними союзниками царської Росії у війні виступила впливова Польська народно-демократична партія на чолі з Р. Дмовським та її політичні прихильники – партії-сателіти. Тісно пов'язана економічно та політично з урядовими колами царської Росії польська аристократично-буржуазна еліта і її політичне представництво вважали святим обов'язком стояти на захисті своїх власних інтересів, спільних з інтересами царської Росії. Завдяки їх діяльності польське населення Російської імперії, передусім Королівства Польського, здебільшого виступили прихильниками царизму у війні, що розгорталася.

По іншій бік лінії фронту, в Галичині, проавстрійську діяльність розвивали ППС – “Фракція революційна” на чолі з Ю. Пілсудським та її політичні союзники з числа галицьких польських партій. Взятий ними курс на підтримку Австрії у збройному конфлікті проти російського самодержавства і, відповідно, розвій польських воєнізованих формувань на теренах Галичини під патронатом австрійських військових властей не залишав жодних сумнівів щодо участі значної частини польського населення Галичини в Першій світовій війні на боці держав центрального блоку.

Слід зазначити, що як і ендеки, так і пілсудчики, визначилися зі своїми політичними симпатіями без будь-яких політичних гарантій щодо вирішення польського питання як зі сторони царської Росії, так і зі сторони

Австро-Угорщини. По суті, вони свідомо підштовхували польський народ до участі у братовбивчій війні.

Це дало свої сумні результати. У Першій світовій війні взяли участь по обидві лінії фронту, за різними оцінками, від двох до трьох мільйонів поляків. З них було вбито 400-450 тисяч. У тилах використовували каторжну працю робітників і селян [103, С. 75].

Особливо слід зазначити, що жодна зі сторін не звернулася до поляків безпосередньо від імені перших осіб, тобто Франца-Йосифа та Миколи II. За них це зробило військово командування обох імперій, обіцянки якого не були обов'язковими до виконання для монархів. Так само свідомо не було дано чітких роз'яснень щодо конкретних заходів з вирішення польського питання. Ні Австро-Угорщина, ні царська Росія навіть не думали про надання Польщі широкої територіальної й управлінської автономії, не кажучи вже про повну політичну незалежність.

Це чудово розуміли найвизначніші польські політичні діячі, які виступали з позицій як проавстрійської, так і проросійської орієнтації. Певна річ, що одночасної поразки у війні всіх трьох держав – учасниць поділу Польщі в той час не міг спрогнозувати ніхто. Але характерною рисою, що об'єднувала польських правих і правоцентристських політиків напередодні Першої світової війни, незалежно від їхньої політичної орієнтації, було бажання перемогти у війні (на думку обох сторін – блискавичній) за будь-яку ціну, навіть коли поляк мав би воювати проти поляка.

Ось що з цього приводу вже після закінчення війни сказав один з активних учасників описуваних подій, майбутній генерал Війська Польського Владислав Сікорський: “Підтримуючи Росію, поляки перекреслювали наразі прагнення до незалежності й відмовлялися від Вільно, Гродно, Перемишля, Львова і Холма. Підтримуючи Австрію і Німеччину, перекреслювали наразі прагнення до об'єднання народу і відмовлялися від Познані, Сілезії і Помор'я. Є аж занадто зрозумілим, що

коли довелося робити вибір між першим і другим злом, поляки не змогли зробити єдиного вибору і поділилися” [156, S. 73-74].

Не можна сказати, що з боку польської політичної еліти не було спроб знайти порозуміння і виробити єдину національну політичну лінію, спрямовану на орієнтацію всіх польських сил на одну з воюючих сторін у війні, що наближалася. Зокрема, свідченням цього може служити меморіал Романа Дмовського, проголошений на конференції польських політиків, які представляли Королівство Польське, Галичину і Помор'я (тобто російську, австрійську і німецьку частини польських земель) наприкінці 1912 р. (детальніше див. додаток А). Були такі спроби і з боку політичного табору Ю. Пілсудського. Проте всі вони розбивалися об скелю політичної доцільності, яка диктувала ендекам і ППС-“фракції”, подібно до всіх політичних партій решти Європи, проведення політики підтримки власних урядів у війні.

Неможливість вироблення єдино правильної, справді національно спрямованої концепції польськими правими колами було цілком логічним і природним продовженням шляхетських традицій у їх найгіршій формі. Кожне політичне угруповання, незалежно від орієнтації, ставило особисті інтереси вище за національні.

Отже, повною мірою можна стверджувати, що польські партії правого крила в питаннях війни і миру зайняли яскраво виражену провсесвітню позицію. Майже всі визначні польські лідери партій правого крила, попри гучне декларування своїх політичних переконань, недвозначно зроблене напередодні та на початку Першої світової війни на користь тієї чи іншої ворогуючої сторони, у глибині душі зберігали надію на порозуміння з переможцями, ким би вони не були. Саме цим значною мірою можна пояснити вичікувальну позицію ендеків на початку війни. Те саме стосується і партійного керівництва ППС – “Фракції революційної”, що в процесі розвитку подій не раз змінювало свої політичні орієнтири.

Тому не можна не погодитися з колишнім прем'єр-міністром Великобританії Ллойл-Джорджем, що в роки Першої світової війни поляки “воювали один проти одного і всі разом – проти незалежності своєї держави” [90, С.5].

Партіями, що стояли на антивоєнних позиціях, були польські соціалістичні партії – СДКПіЛ та ППС-лівиця.

Обидві партії польської лівиці напередодні війни переживали нелегкі часи. Поразка революції 1905 – 1907 рр. в царській Росії значно послабила національно-визвольний рух. Тисячі шибениць, десятки тисяч ув'язнених та засланих в Сибір – такою була розплата за поразку революції. Постійний урядовий терор, утиски цензури, економічний спад у Королівстві Польському, що настав у 1907 – 1910 рр., боляче вдарили по соціалістичному рухові. Це, зокрема, призвело й до значного скорочення партійних лав як СДКПіЛ, так і ППС-лівиці.

Попри це, починаючи з 1911 р. відновлюється неухильне зростання як кількості рядових членів цих партій, так і їх впливу на широкі народні маси.

Слід вказати, що у СДКПіЛ та ППС-лівиці, незважаючи на близькість ідейних поглядів, був ряд суттєвих розбіжностей як у питаннях стратегії, так і тактики.

СДКПіЛ основну свою увагу зосереджувала на підпільній революційній діяльності, виданні та розповсюдженні ряду друкованих органів, з допомогою яких вона роз'яснювала свою позицію. На шпальтах цих газет, зокрема, крім викривання суті політики польських партій проросійської чи проавстрійської орієнтації, багато уваги приділялось і політичній полеміці з ППС-лівицею.

ППС-лівиця, натомість, основну свою увагу звертала на розгортання легальної масової боротьби, зокрема на створення робітничих професійних спілок та культурно-просвітницьких організацій. Не меншу увагу звертала ППС-лівиця і на свої друковані засоби – як легальні, так і нелегальні.

Наслідком такої діяльності було значно швидше зростання впливів партії серед населення Королівства Польського, ніж зростання чисельного складу членів партії.

Звичайно, існування в польському політичному середовищі двох масових політичних партій лівого крила не могло не спонукати до ініціації процесу об'єднання цих партій для збільшення впливів лівиці на польську громадсько-політичну думку. Саме життя диктувало необхідність об'єднання СДКПіЛ та ППС-лівиці в масову польську партію. Однак мусимо констатувати, що це об'єднання відбулося лише у 1918 р.

Основною причиною, за словами лідерів СДКПіЛ, з якої це об'єднання було недоречним і передчасним, стали ідейні розбіжності між партіями, зокрема в концептуальному підході до вирішення польського питання. Однак, на нашу думку, головна причина інша, а саме: відсутність достатньої довіри до ППС-лівиці з боку більшовиків та побоювання, що після об'єднання в новоутвореній партії більший вплив матимуть колишні діячі ППС-лівиці.

Проте СДКПіЛ, попри її постійну критику непослідовності дій з боку ППС-лівиці, теж не була ідейно монолітною партією. Постійне перебування партійного керівництва в еміграції у Берліні, недостатній конструктивізм щодо ППС-лівиці призвели у 1912 р. до розколу СДКПіЛ на “зажондовців” і “розломівців”.

Але, незважаючи на окремі розбіжності з тих чи інших питань стратегії та тактики, і СДКПіЛ, і ППС-лівиця у ставленні до війни, що визривала у Європі, зайняли майже однакові позиції. Вони цілком слушно вважали, що ця війна, окрім нових нещасть і злиднів, біди і поневірянь, нічого польському народу не принесе. І СДКПіЛ, і ППС-лівиця оцінювали цю війну як загарбницьку, несправедливу, імперіалістичну з обох сторін. Ця позиція знайшла своє вираження як на сторінках партійної преси, так і у виступах партійних діячів на міжнародних конференціях з питань війни і

миру. Головними лозунгами польського пролетаріату в його боротьбі за збереження миру стали: “Війна війні!”, “Геть війну!”.

Така позиція партій польської лівиці не влаштувала польські кола, які орієнтувалися на царську Росію або ж були прихильниками австро-польської концепції. Особливо активно виступала проти такої позиції СДКПІЛ та ППС-лівиці партія, очолювана Ю. Пілсудським – ППС – “Фракція революційна”, яка місцем своєї основної політичної діяльності обрала Галичину. Використовуючи революційну фразеологію, Пілсудський та його політичні друзі вели широку політичну кампанію із залучення польського населення до війни на боці Австро-Угорщини.

Цілком слушно вважаючи царат основним ворогом відновлення польської державності, “фраки”, всупереч елементарній логіці, відкрито стали на позиції австро-польської концепції. Хоча перемога у війні країн Центрального блоку і, як її наслідок, – світова гегемонія Німеччини, скоріш за все раз і назавжди поховала б надії патріотично налаштованих верств польського суспільства на відновлення власної державності. Ось що у своїх спогадах пише учасник цих політичних подій Г. Нестроєв: “Була цілковито зрозумілою помилковість оборонницьких позицій тих, хто прийняв війну чи тому, що народ її прийняв, чи тому, що розгром Німеччини визволить світ від жаху прусського мілітаризму, чи що перемога Росії наблизить і час її політичного визволення. Стверджувати перше могли лише ті, хто не розумів хижацької природи імперіалізму, законним дітищем якого був всілякий мілітаризм, не тільки німецький. Стверджувати друге могли лише люди, у яких немає уявлення про психологію переможця, та ще й в умовах самодержавства і повного розгрому будь-якої спільноти” [2, С. 6].

Але навіть ці, прості й логічні висновки, що лежали на поверхні, не могли зупинити ППС – “Фракцію революційну” від втягування польського народу в братовбивчу війну.

Шпигуючи і ведучи контррозвідку на користь Австро-Угорщини, а потім і Німеччини, керівництво ППС – “Фракції революційної” докладало максимум зусиль до того, щоб про цю діяльність керівництва партії не довідались партійні низи. І, очевидно, цілком слушно.

Можна без перебільшення стверджувати, що тогочасне польське суспільство було таким наелектризованим і збуреним, що невеличкої переможної війни прагнули всі. Можновладці Королівства Польського були не проти розширити свої земельні володіння за рахунок Галичини та Помор'я, тоді як заможні поляки Галичини марили землями Королівства Польського та України. Промисловці трьох частин єдиної колись держави теж прагнули розширення сфери свого впливу за рахунок пограбування сусідів. Проте тривалий збройний конфлікт у розрахунки жодної зі сторін не входив!

Але найбільш трагічним для польського народу став факт, що навіть найвпливовіші польські партії, які діяли по обидві сторони російсько-австрійського кордону, розкололись за територіальним принципом і відкрито стали на захист інтересів країн-загарбників, що розділили Польщу. Це прирікало польський народ на братовбивчу війну за чужі інтереси. І все це під лозунгом об'єднання Польщі в єдину державу. Хоча насправді дії польських політиків свідчили абсолютно про протилежне – про захист швидше власних, поточних інтересів, аніж інтересів загальнонаціональних.

Такою була політична палітра тогочасного польського суспільства. Через своє геополітичне розташування та наведені суб'єктивні чинники Польща вкотре мусила спокутувати свій гріх перед історією – те, що свого часу так само політичні амбіції окремих політиків і феодалів, які своє особисте благоденство поставили вище за державні інтереси, значною мірою спричинили втрату польським народом своєї незалежності.

Феномен польського народу полягав у тому, що він знав, яка справжня ціна свободи, прагнув її досягнення і готовий був за неї

заплатити власною кров'ю. Однак важко було абсолютній більшості польського населення, розділеного кордонами держав-поневолювачів, розібратися у цьому всьому політичному розмаїтті, відрізнити праведне від грішного. Тому польський народ був приреченим взяти участь у тривалій братовбивчій війні.

Використані джерела та література:

I. Архівні документи і матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у м. Києві. Фонд 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК, м. Харків, 1924-1932.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у м. Києві. Фонд 493. Видавництво товариства політкаторжан.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління.
4. Київський державний обласний архів. Фонд 2. Канцелярія Київського губернатора.
5. Державний історичний архів у м. Львові. Фонд 146. Галицьке намісництво у м. Львові.
6. Державний архів Львівської області. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Президія.
7. Державний архів Одеської області. Фонд 29. Листування з Київським губернатором.
8. Archiwum państwowy w Przemyślu. Zespół 412. Towarzystwo Młodzieży Polskiej "Znicz" w Przemyślu.
9. Archiwum państwowy w Przemyślu. Zespół 838. Polskie towarzystwo gimnastyczne "Sokół" w Przemyślu.

II. Опубліковані документи і матеріали

10. Акты департамента полиции. О польском национальном движении. — 1914. — № 149.
11. Война и Польша: Польский вопрос в русской и польской печати. — М.: Книгоиздательство писателей в Москве. — 1914. — 134 с.
12. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг. Серия III,

1914-1917, т. VI. – 5.08.1914-13.01.1915. – ч. 1 - М.-Л.: Госкомиздат. – 1935. – 482 с.

13. Ольшамовский Б.Г. Значение воззвания 1 августа 1914 г. Верховного главнокомандующего к полякам и вопросы возникающие из него и последующих событий. – Петроград, 1915. – Тип. Н. Я. Стойковой. – 75с.

14. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов Общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. – М.: 1934. – 879 с.

15. По поводу “Воззвания” Верховного главнокомандующего к польскому народу. - М., 1915. – 20 с.

16. Русско-польские отношения в период мировой войны. С предисловием М.Валецкого. М.-Л.: Московский рабочий. – 1926. – 162 с.

17. Galicyjska działalność wojskowa Piłsudskiego. // Dokumenty. – W.: PWN. – 1967. – 700 s.

18. KPP. Uchwały i rezolucje. T. III. W.: KiW. – 1956. – 663 s.

19. Księga Tęczowa Polaków. Zbiór dokumentów niedyplomatycznych od 8 sierpnia 1914 r. do 4 kwietnia 1915 r. - W., 1915. – 115 s.

20. Kumaniecki K.W. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 - styczeń 1924. – Warszawa–Kraków, Głos narodu. – 1924. – 782 s.

21. Kumaniecki K. W. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego. – Kraków–Warszawa. – 1920. – 188 s.

22. Nowaczyński A. Dokumenty historyczne z wojny europejskiej - W., 1922. – 183 s.

23. PPS-Lewica 1906-1918. Materiały i dokumenty. T. II. 1911-1914.–W.: KiW. – 1962. – 515 s.

24. PPS w służbie imperializmu Niemiec i Austrii. Fakty i dokumenty. W.: Nakł. S. Łańcuckiego. – 1922. – 80 s.

25. Seyda M. Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty. T.1. – Poznań.: Nakł. Księg. św. Wojciecha. 1927. – 664 s.

26. Szmidt B. Socjałdemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty. 1914-1918. – Moskwa, Towarzystwo wydawnicze robotników zagranicznych w ZSRR. – 1936. – 442 s.
27. Wierzbicki A. Wspomnienia i dokumenty (1877-1920). – W.: PWN. – 1957. – 195 s.
28. Zbiór dokumentów dotyczących sprawy polskiej. Sierpień 1914 - styczeń 1915. - Szwajcaria, 1915. – 70 s.

III. Преса

29. Биржевые ведомости (Утренний вестник). – 1914. – 3(16) VIII.
30. Ежегодник газеты “Речь” на 1916 г. – С. П., 1916.
31. Новое время. – 1914. – 27. VII (9. VIII).
32. Раннее утро.–Москва. – 1913. – 30. XII.
33. Biuletyn. – 1915. – 10. XII.
34. Czerwony sztandar. – 1905. – 30. XII.
35. Dziennik Piotrogradski. – 27. VII. (9. VIII).
36. Dziennik Polski. – 1914. – 20. VII (2. VIII).
37. Gazeta Narodowa. – 1912. – 8. XI.
38. Gazeta Poranna dwa grosze. – 1914. – 20. VII (2. VIII).
39. Gazeta Poranna dwa grosze. – 1914. – 3(16) VIII.
40. Gazeta Poranna dwa grosze. – 1914. – 5(18) VIII.
41. Gazeta Poranna dwa grosze. – 1914. – 10(23) VIII.
42. Gazeta Robotnicza. – 1915. – II. – № 24.
43. Gazeta Warszawska. – 1914. – 12(25) VII.
44. Gazeta Warszawska. – 1914. – 13(26) VII.
45. Gazeta Warszawska. – 1914. – 17(30) VII.
46. Gazeta Warszawska. – 1914. – 18(31) VII.
47. Gazeta Warszawska. – 1914. – 3(16) VIII.
48. Görög katolikus szemle. – 1914. – 13. IX.
49. Görög katolikus szemle. – 1914. – 18. IX.

50. Humanista Polski. – 1914. – № 11.
51. Kraj. – 1914. – 16(29) VIII.
52. Kurier Litewski. –1914. – 23. VII (5. VIII).
53. Kurier Litewski. –1914. – 28. VII (10. VIII).
54. Kurier Litewski. –1914. – 7 (20) VIII.
55. Kurier Litewski. –1914. – 8 (21) VIII.
56. Kurier Litewski. –1914. – 9 (22) VIII.
57. Kurier Litewski. –1914. – 10 (23) VIII.
58. Kurier Litewski. –1914. – 25. IX. (8. X.).
59. Ognisko Polskie. – 1915. – № 12.
60. Ognisko Polskie. – 1916. – № 28.
61. Ognisko Polskie. – 1916. – № 48.
62. Robotnik. - Styczen 1912. - Dodatek № 256.
63. Robotnik. – 1913. – 1913. – IV. – № 236.
64. Wiadomości Komisarjatu. – 1918. – 15. XII.
65. Życie. – 1916. – IV. – № 2.
66. Zycie partii. – 1957. – № 10. – S. 6.

IV. Мемуарна література

67. Лемке М.К. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915 – 2 июля 1916 г). – П.: Госиздат. – 1920. – 859 с.
68. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. - М.: Международные отношения. – 1991. – 237 с.
69. Ронге М. Разведка и контрразведка. - М.: Госвоениздат. – 1939. – 244 с.
70. Błotnicki A. Przez rewolucję do Legionów 1914. – Lwów, 1929-30. – Nakł. Panteonu Polskiego. – 56 s.
71. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T. III. – Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane. – Nakład Gebethnera i Wolffa. – 1931. – 442 s.

72. Bobrzyński M. Z moich pamiętników. Wrocław-Kraków, Ossolineum. – 1957. – 404 s.
73. Daszyński I. Cztery lata wojny. Szkice...– Kraków, Nakł. posła Z. Klemensiewicza. – 1918. – 48 s.
74. Daszyński I. Pamiętniki. T. II. – Kraków, Proletariat. – 1926. – 348 s.
75. Dyboski R. Siedem lat w Rosji i na Syberii (1915-1921). Przygody i wrażenia. – Warszawa-Kraków, Nakł. Gebethnera i Wolffa. – 1922.– 255 s.
76. Głabiński S. Wspomnienia polityczne.- Cz. 1. Pelplin, Nakł. Drukar. i Księg. Spół. 1939.– 559 s.
77. Haller J. Pamiętniki. – Londyn, Veritas. – 1964. – 434 s.
78. Hupka J. Z czasów Wielkiej Wojny. Pamiętnik nie kombatanta.- Lwów, Nakładem autora. – 1937. – 502 s.
79. Kasprzycki T. Kartki z dziennika oficera I Brygady. - W.: Wojsk. Inst. Nauk. –1934. – 543 s.
80. Knot A. Dzieje szkolnictwa wojskowego w Polsce. – Lwów, Kultura polska i obca. – 1938. – 123 s.
81. Krahelska H. Wspomnienia rewolucjonistki.–W.: KiW. – 1957. – 276s.
82. Kuropatwiński F. Ze wspomnień młodości (1875-1893). Szkic obyczajowy-wychowawczy. Księga pamiątkowa siedlczan (1844-1905).–W., 1927. – 57 s.
83. Kwapiński J. Organizacja bojowa, katorga, Rewolucja Rosyjska. Z moich wspomnień 1905-1919.–W.: Księgarnia Robotnicza. – 1928. – 92 s.
84. Lipecki J. Legenda Piłsudskiego. – Poznań, Wielkopolska księg. nakł. K.Rzepeckiego. – 1922. – 189 s.
85. Pamiętniki generała Rybaka. - W.: Czytelnik. – 1954. – 293 s.
86. 1 Maja. 60 lat święta międzynarodowej solidarności. – W.: KiW, 1950. – 229 s.
87. Privat E. La Pologne sous la rafale. – Paris. – 1915. – 72 p.
88. Sokolnicki M. Polska w pamiętnikach Wielkiej wojny 1914-1918. - W.: Bibl. pol. – 1925. – 678 s.

89. Studnicki W. Ludzie, Idee i Czyny. - W.: Nakł. autora. – 1937. – 230 s.
90. Tokarz W. Kraków w początkach powstania styczniowego i wyprawa na Miechów. T. 1, 2. – Kraków, 1914. (Biblioteka krakowska. № 50-51).
91. Trzcіński W. Z minionych dni Polski Podziemnej 1905-1918. – W.: Stowarz. byłych więźn. polit. – 1937. – 106 s.
92. Warski A. W sprawach politycznych. – W.: KiW. – 1957. – 229 s.
93. Wasilewski L. Józef Piłsudski. Jakim go znałem. - W.: Roj. – 1935. – 234 s.
94. Witos W. Moje wspomnienia. T. II. Paryż, Instytut literacki. – 1964. – 439 s.
95. Wojciechowski S. Moje wspomnienia. T. I. Lwów–Warszawa, Atlas. – 1938. – 367 s.
96. Wspomnienia polaków o Rewolucji Październikowej. W.: KiW. – 1957. – 200 s.

V. Монографії

97. Воблий К. Польский текстильный рынок (1903-1908-1913). – К.: УАН. – 1924. – 44 с.
98. Гудь Б. Загибель Аркадії. – Львів. – Ін.-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – 2006. – 446 с.
99. Завод имени Дзержинского 1889-1939. – Днепродзержинск, 1939. – 86 с.
100. Закржевский А. Польша. Статистико-этнографический очерк. – К.: Изд. из фонда графа Фр. Потоцкого. – 1916. – 120 с.
101. История Сибири с древнейших времен до наших дней. Т. III. – Ленинград. – Наука. – 1968. – 526 с.
102. История Польши. Т. II. М.: АН СССР. – 1955. – 711 с.
103. Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения. – М.: – Политиздат. – 1980. – 383 с.,

104. Кривогуз М. Сознательный рабочий никогда не отречется...(к истории Второго Интернационала 1889-1914 гг.) – М.: – Знание. – 1990. – 64 с.
105. Крушевский С., Здзярский М. Быт рабочих в Польше 1913-1921 гг. – М.: ГИЗ. – 1923. – 134 с.
106. Манусевич А. Польские интернационалисты в борьбе за победу советской власти в России. – М.: Наука. – 1965. – 412 с.
107. Манусевич А. Польский народ в борьбе за независимую и свободную Польшу. – М.: ОГИЗ. – 1945. – 60 с.
108. Михайленко М. “Визвольні маніфести” російського уряду в теперішній війні. Б.м.: Накл. Друкарні українських соціалістів-революціонерів. – 1915. – 29 с.
109. Мухин А. Рабочие Сибири в эпоху капитализма. – М.: Мысль. – 1972. – 335 с.
110. Найдус В. Ленин в Польше. – М.: Из-во иностр. лит. – 1957. – 168 с.
111. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. – М.: Политиздат. – 1990. – 399 с.
112. Цукерник А. Синдикат “Продамет”. Ист.-экон. очерк. 1902 - июль 1914 г. – М.: Соцэкгиз. – 1959. – 303 с.
113. Яжборовская И. Идеюное развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX – первая четверть XX в.). – М.: – «Наука». – 1973. – 415 с.
114. Arski S. My pierwsza brygada. – W.: Czytelnik. – 1963. – 482 s.
115. Bagiński H. U podstaw organizacji wojska Polskiego. 1908-1914. – W: Zarzewie. – 1935. – 831 s.
116. Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska. – Lwów, Nakl. Tow-wa Wydawniczego.– 1908. – 271 s.
117. Dmowski R. Polityka Polska i odbudowanie państwa. W.: Instytut Wydawniczy. – 1989. – Т. 1. – 354s.

118. Figowa F. Polskie stronnictwa burżuazyjne Galicji, Śląska Cieszyńskiego i Królestwa Polskiego w pierwszej wojnie światowej sierpień 1914 – sierpień 1915. – Katowice, Śląsk. – 1962. – 337 s.
119. Garlicki A. Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych. – W.:KiW. – 1964. – 303 s.
120. Grabiec J. Rok 1863. – Poznań, Wielkopolska księg. nakł. K. Rzepeckiego. – 1928. – 357 s.
121. Grodziski S. Franciszek Józef I. – Wrocław, Ossolineum. – 1978. – 203 s.
122. Grosfeld L. Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. – W.: PWN. – 1962. – 392 s.
123. Grosfeld L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. – W.: PWN. – 1956.– 228 s.
124. Grünberg K., Kozłowski Cz. Historia polskiego ruchu robotniczego 1864-1918. –W.: KiW. – 1962. – 696 s.
125. Heltman S. Robotnik Polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi. – Minsk, 1927. – 72 s.
126. Historia polskiego ruchu robotniczego 1864-1964. – KiW. – 1967. – 599 s.
127. Holzer J., Molenda J. Polska w pierwszej wojnie światowej. – W.: Wiedza powszechna. – 1973. – 563 s.
128. Jabłoński H. Geneza II Rzeczypospolitej. T III. – W., 1950. – 226 s.
129. Jabłoński H. Polityka Polskiej Partii Socialistycznej w czasie wojny 1914-1918. – W.: PWN. – 1958. – 663 s.
130. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. – W.: Nakł. T-wa Miłośników. – 1948. – 165 s.
131. Janik M. Dzieje Polaków na Syberii. – Kraków, Nakł. Krakowskiej spółki wydawniczej.–1928.– 472 s.
132. Janik M. Polacy na Dalekim Wschodzie. – Harbin, 1928. – 222 s.

133. Polonus Viator (W. Jodko-Narkiewicz). Kwestia Polska wobec zbliżającego się konfliktu Austrii z Rosją. – Kraków, 1909. – 53 s.
134. Józef Piłsudski i Lwów. – W.: Pokolenie. – 1989. – 211 s.
135. Kalabiński S. Antynarodowa polityka endecji w Rewolucji 1905-1907. – W.: PWN. – 1955. – 479 s.
136. Kasprzakowa J. Ideologia i polityka PPS-Lewicy w latach 1907-1914. – W.: KiW. – 1965. – 322 s.
137. Korpalska W. W.E.Sikorski. Biografia polityczna. – Wrocław.: Ossolineum. – 1981. – 127 s.
138. Kowalewski J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918-1939. Cz.1. – W., – 1959.
139. Kozłowski Cz. Z dziejów polskiego ruchu robotniczego. – W.: KiW. – 1975. – 515 s.
140. Księga pamiątkowa PPS. – W.: Robotnik. – 1923. – 266 s.
141. Księga polaków uczestników Rewolucji Październikowej. W., KiW, 1967. – 992 s.
142. Lipiński W. Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905-1918. – W.: Wojsk. Inst. Nauk. – 1935. – 444 s.
143. Macierzyński M. Reklama handlowa w prairie Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. – Radom, Instytut Tehnologii Eksploatacji. – 2004. – 216 s.
144. Manusiewicz A. Polacy w rewolucji październikowej. – W.: KiW. – 1967. – 422 s.
145. Migdał S. Pilsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii. – Katowice, Śląsk. – 1961. – 292 s.
146. Mirski P. Robotnik Polski w ZSRR. – Moskwa, 1929. – 62 s.
147. Okołowicz J. Wychodźstwo i osadnictwo Polskie przed wojną światową. – W., 1920. – 412 s.
148. Pelczarski T. Komisariaty wojskowe Pządu Narodowego w Królestwie Polskim. 6. VIII-5.IX 1914. – W.: In-t J. Piłsudskiego. – 1939. – 262 s.

149. 1 Maja. 60 lat święta międzynarodowej solidarności. – W. – KiW, 1950. – 229 s.
150. Pietrzak-Pawłowska J. Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905. – W.: PWN. – 1955. – 490 s.
151. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. T. IV. W.: In-t J. Piłsudskiego. – 1937. – 402 s.
152. Radlak B. SDKPiL w latach 1914-1917. Formy i metody działalności. – W.: KiW. – 1967. – 383 s.
153. Roszkowski W. Historia Polski 1914-1997. – W.: PWN. – 1998. – 476 s.
154. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. T. II. Czasy porozbiorowe do 1918 r. – Poznań, Księgarnia Akademicka. – 1950. – 512 s.
155. Rzepecki J. Sprawa Legionu Wschódniego 1914 roku. – W.: PWN. – 1960. – 224 s.
156. Sikorski W. Polska i Francja w przeszłości i dobie współczesnej. – Lwów, Wyd. Zakł. Nar. im. Ossoliń. – 1931. – 273 s.
157. M-cki. (Michał Sokolnicki). Sprawa Armii Polskiej. - Kraków, 1910.
158. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914-1917. – W.: PWN. – 1976. – 466 s.
159. Srokowski K. NKN. Zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego. – Kraków, 1923. – 380 s.
160. Studnicki W. Z przeżyć i walki. – W.: Gebethner i Wolff. – 1928. – 320 s..
161. Suleja W. Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku). – Wrocław, W-wo uniwersytetu Wrocławskiego. – 1992. – 444 s.
162. Tęgoborski W. Polacy Związku Radzieckiego. – Moskwa, 1929. – 62 s.
163. Tych F. PPS-lewica. Niektóre problemy jej ideologii i działalności 1906-1918. – W.: PWN. – 1958. – 36 s.
164. Tych F. PPS-lewica w latach wojny 1914-1918. – W.: KiW. – 1960. – 240 s.

165. Wasilewski L. Zarys dziejów Polskiej Partji Socjalistycznej w związku z historią socjalizmu polskiego w trzech zaborach i emigracji. – W.: Nowe życie. – 1936. – 218 s.
166. Wereszycki H. Historia polityczna Polski 1864-1918. – Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum. – 1990.– 310 s.
167. Wójcicki A. Dzieje rozwoju klasy robotniczej fabrycznej w Królestwie Polskim. Monografia historyczno-społeczna. – Piotrogród, 1918. – 292 s.
168. Wrzosek M. Polski czyn zbrojny podczas Pierwszej wojny światowej 1914–1918. – W.: Wiedza Powszechna. – 1990. – 551 s.
169. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego. Cz.1 (1864-1917). – W.: KiW. – 1956. – 246 s.

VI. Статті

170. Белякевич И. Из истории образования польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны. // Первая мировая война 1914-1918. – М.: Наука. – 1968. – С.158-169.
171. Белякевич И. Польские трудящиеся в рооссийском революционном движении накануне февральской революции. // Связи революционеров России и Польши в XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1968. – С. 379-406.
172. Курский. Польша и пролетариат. // Октябрьский переворот и диктатура пролетариата. – М.: ГИЗ. – 1919. – С. 305-313.
173. Мазаева Л. М. К истории политической ссылки в Туркестане. // Научные труды Ташкентского университета, вып.254. – Ташкент, 1964. – С. 193-202.
174. Мархлевский Ю. Польский вопрос и Октябрьская революция. // Жизнь национальностей. – 1923. – №1. – С. 227-231.
175. Население Российской империи к 1 января 1912 г., а также племенной состав населения России по губерниям в процентах. // Статистический ежегодник России, 1912 г. (год девятый) – СП.: Центральный Статистический Комитет МВД.: – 1913. – С. 33-68.

176. Arski S. Rozmowy z wywiadem austrijskim przed wojną światową. // Sprawy międzynarodowe. – 1959. - № 11-12. – S.68–77; 1960. – № 3. – S. 67-94.
177. Bagiński H. Drużyny Bartoszowe. // Księga chwały piechoty. – W.: Bellona. – 1993. – S. 85-87.
178. Baginski H. Drużyny Podchalańskie. // Księga chwały piechoty. – S.88.
179. Bagiński H. Połowe drużyny Sokole. // Księga chwały piechoty. – S.89.
180. Brzeczowski I. Mistyfikacja polityczna. – Nakładem «Strażnicy». – Lozanna. – 1916. – 24 s.
181. Chmielewski J.E. Pierwsze lata korporacji studentów Polaków w Kijowie (1884-1892). // Niepodległość. – T. XIX, zeszyt 1(51). – 1939. – S. 107-135.
182. Dąbrowski W. Wspomnienia z lat 1900-1918. // Z pola walki. – 1958. – № 2. – S.97-132.
183. Dąbski J. Zwrot w moim życiu. // Śląscy bojownicy w Rewolucji Październikowej. – Katowice, Śląsk. – 1958. – S.25-34.
184. Dłuski K. Wspomnienia z trzech lat. // Niepodległość. – T. I, 1930.– S.220–226.
185. Dobrowolski H. Polscy i rosyjscy rewolucjonisci na Syberii na przełomie XIX i XX w. // Z przeszłości Syberii. – Kraków, Tow. przyjazni polsko-radzieckiej. – 1964 – S. 58-69.
186. Dom Polski. Kalendarz popularny i ilustrowany na rok 1914. – Odesa, 1914
187. Dorobisz Z. Na barykadach rewolucji. // Śląscy bojownicy w Rewolucji Październikowej. – Katowice, Śląsk. – 1958. – S.35-40.
188. Dougłas J. W zaraniu dyplomacji polskiej. Misja Ligi Narodowej i PPS w Japonii (1904-1905). - // Niepodległość, T. V, – 1931-1932. – S. 177–199, 363–378.
189. Dybczyński T. Moje wspomnienia więzienne. // Niepodległość, T. XI. – 1935. – Cz.1., S.58-84.

190. Dyja K. Budowałem pociągi pancerne dla czerwonoarmistów. // Śląscy bojownicy w Rewolucji Październikowej. – Katowice, Śląsk. – 1958. – S. 41-48.
191. Feder T. Adolf Warski w szeregach SDKPiL. // Z pola walki. – 1959. - № 1. – S.181-207.
192. Graba-Lęcki W. Wspomnienie Związkowca z Petersburga i Dorpatu (1912-1914). // Niepodległość, T. I. – 1930. – S. 182–188.
193. Heltman S. Ludność Polska Związku Socjalistycznych Republik Rad. // Kalendarz informator na rok 1924. – Moskwa.
194. Holzer J. Nurt opozycyjny w PPS-frakcji Rewolucyjnej i PPS-opozycji (1909-1914) // Przegląd historyczny. – 1959. – № 3. – S.545-568.
195. Holzer J. Polska partia socjalistyczna w latach 1914-1919. // Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914-1923. – W.: KiW. –1961. – S.319–354.
196. Holzer J. Recenzje na książku Migdala S. “Pilsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej”. // Z pola walki. – 1962. – № 1. – S.222-223.
197. Jędruszczak T. Stanowisko Polski i mocarstw Antanty w sprawie polskiej granicy wshodniej. // Sprawy międzynarodowe. – 1954.–№ 6.
198. Kalendarz komunistyczny na rok 1922. – M.: Trybuna. – 1922. – 327 s.
199. Kalendarz robotniczy na rok 1925. W.: Książka. – 1924. – 456 S.
200. Kancewicz J. Maksymilian Horwitz – H. Walecki. // Z pola walki.–1958.– № 4. – S.241-277.
201. Kancewicz J. SDKPiL wobec zagadnień wojny, rewolucji, niepodległości Polski w latach 1914-1918. // Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914-1923. – W.: KiW. –1961. – S.103–188.
202. Kiedrzyńska W. Powstanie i organizacja Polskiego Skarbu Wojskowego (1912-1914). // Niepodległość. – T. XIII, 1936. – S.77–98.
203. Kiedrzyńska W. Praca wojskowa ZWC w zaborze rosyjskim i Rosji. // Niepodległość. – T. VIII, 1933 – S.56–93.
204. Kłonowicz S. Wacław Wróblewski. // Z pola walki. – 1962. № 1. – S.183-211.

205. Konderski W. Wspomnienia działacza związków zawodowych SDKPiL. // Z pola walki. – 1961.–№ 1.– S.71-80.
206. Konieczniak B. Na tyłach Denikina. // Ślęscy bojownicy w Rewolucji Październikowej. – Katowice, Śląsk. – 1958. – S. 59-66.
207. Krok-Paszkowski H. ZWC w Warszawie (1912-1914). // Niepodległość. – T. VIII, 1933. – S.94-101.
208. Krzesławski J. Dzieje PPS od 1904 roku do wybuchu wojny światowej w roku 1914. // Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej, 1892-1932. – W.: Spółka Naukowo-Wydawnicza. –1933. – S.62-103.
209. Kunc B. (Kordjan). Od Związku Walki Czynnej do Strzelca (1909-1914). // Niepodległość. – T. III, 1930. – S.115–126.
210. Leblang S. Tomasz Dąbal. // Z pola walki. – 1961. – № 2. – S.153-177.
211. Lenowicz A. Na II zjeździe KPRP. // Z pola walki.–1958. – № 2.– S.133-148.
212. Lipinski W. Od koła milicyjnego PPS do Związku Walki Czynnej. // Niepodległość. – T. I, 1930. – S.179–182.
213. Lyst do redakcji Rozalii Rybacki. // Z pola walki. – 1963. – № 1-2. – S. 430.
214. Najdus W. Polacy w Rewolucji Październikowej. // Kwartalnik historyczny. –1952. – № 3–4. – S.
215. Niedziałkowski M. Działalność PPS w czasie Wielkiej Wojny (1914-1918). // Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej, 1892-1932. – W.: Spółka Naukowo-Wydawnicza. –1933. – S. 104-
216. Olszyna-Wilczyński. J. Z dziennika drużyniaka. // Niepodległość – T. VI, 1932. – S. 82–109.
217. Orzechowski W. Wspomnienia działacza SDKPiL. // Z pola walki.–1963. – № 4. S.282-299.
218. Pacholczykowa A. Jan Cynarski-Krzesławski. // Z pola walki. – 1966. – № 3. – S.143-167.

219. Piłsudski J. Zadawja praktyczne Rewolucji w zaborze rosyjskim. // Pisma zbiorowe, T. III. – W.: In-t J. Piłsudskiego. – 1937. – S. 5-23.
220. Prószyński E. Autobiografia. // Z pola walki.–1958. – № 4. – S.218-231.
221. Radłak B. Z działalności organizacyjnej SDKPiL w latach 1914-1917// Z pola walki. – 1963. – № 4. – S.71-73.
222. Rawicz-Lipiński T. Nastroje niepodległościowe wśród emigracji polskiej w Rosji. // Niepodległość. – T. XV, 1937. – S. 43-64.
223. Sieroszewski W. Wychodźstwo Polskie w Rosji i Syberii. // Polski Przegląd Emigracyjny. – W., 1911. – № 11-12.
224. Sobczak J. Zdzisław Leder. // Z pola walki. – 1963. – № 4. – S.209-238.
225. Spustek I. Sprawa Polska w polityce Rosji w roku 1916. // Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914-1939. T. II. - W., PWN. – 1959. – 259s.
226. Stachewicz J. Początki Związku Walki Czynnej. // Niepodległość. – T. II, 1930. – S. 43–60.
227. Stachewicz J. Polskie plany mobilizacyjne przed wojną światową. // Niepodległość. – T. VIII, 1933. – S. 3–55.
228. Stachewicz J. Rady Główne Związku Walki Czynnej // Niepodległość. – T. IX, 1934. – S. 38–56.
229. Swietlikowa F. Powstanie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. // Z pola walki. – 1958. – № 4. – S.39-63.
230. Trzeciński W. Skład centralnych ciał politycznych PPS przed rozłamiem i po rozłamiu (1893-1914). // Kronika ruchu rewolucyjnego w Polsce. – 1935. – № 1. – S. 54-56.
231. Tych F. Z dziejów PPS-Lewicy w latach wojny 1914-1923. // Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914-1923. – W.: KiW. –1961. – S.189–260.
232. Wasilewski L. Walka o postulat niepodległości w polskim obozie socialistycznym. // Niepodległość. – T X., 1934. – Cz. III. – S. 323–349.

233. Warski A. Socjaliści polscy do usług japońskiego szpiega wojskowego. // Wibór pism i przemówień. – T. 1. – W., KiW, 1958. – S. 371-378.
234. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1864–1920. // Niepodległość, T. XIX, zeszyt 3 (53), 1939. – S. 418-470.
235. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1864-1920 // Niepodległość.– T. XX, zeszyt 1(54), 1939. – S. 171-207.
236. Wspomnienia rodziny B.Wesielowskiego, A.Krajewskiego. // Z pola walki. –1927.– № 4.
237. Zawiszanka Z. Do historii drużyn strzeleckich. // Niepodległość. – T. II, 1930. – S.267–284.
238. Żandarmerja Kijowska o polskim ruchu niepodległościowym w przededniu wojny. // Niepodległość. – T. III, zeszyt 2(6), 1930-1931. S.351-360.
239. Zarząd Główny Stowarzyszenia więźniów politycznych. W 40-lecie Październikowej Rewolucji. // Życie partii. – 1957. – № 10. – S. 3-8.
240. Żegota-Münnich T. Letnia szkoła instruktorska Związku Strzeleckiego w Stróży w r. 1913. // Niepodległość. – T. IX, 1934. – S. 236–264.

Додаток А

МЕМОРІАЛ РОМАНА ДМОВСЬКОГО

проголошений на конференції польських політиків з трьох частин у Кракові наприкінці 1912 р.

Події, що зараз розгортаються на Балканах і які можуть призвести до суттєвої зміни політичного становища в Східній Європі, мають для польської справи доленосне значення і однозначно сильно вплинуть в майбутньому на її долю. З цього погляду є обов'язковим, щоби керівні кола польської політики всіх частин почали підтримувати між собою близькі контакти, щоби досягнути якнайтіснішого взаєморозуміння в оцінці тих подій з точки зору польських інтересів і щоби на цій дорозі постала домовлена орієнтація для польської політики у всіх трьох державах...

Вся політика Пруссії від часів розподілу Польщі свідчить, що вона зазіхає на більшу (північно-західну) частину Королівства Польського як на сферу свого майбутнього володіння. Ці види є цілком зрозумілими зі сторони держави, яка сягає вузьким поясом своїх приморських володінь до гирла Німану і яка далі, в балтійських провінціях Росії, бачить край з сильним німецьким духом, край німецької культури, що знаходиться під сильним ненімецьким впливом. Це не означає, що теперішня Німеччина прагне до швидкого завоювання частини Королівства. Німеччина є державою, населеною німцями, які прагнуть швидкого онімечення чисельних ненімецьких стихій в межах своїх кордонів (поляків, данців, ельзасців). Для такої держави збільшення чисельності такого населення було б дуже не вигідним, допоки її германізаційна політика не призведе до забезпечення собі домінування в Познані, Шлезвігу і Ельзасі...

Якби випала нагода відірвати Королівство від Росії, Пруссія жодним чином не могла б собі дозволити, аби воно дісталось Австрії, але схиялося б до такого розподілу, застосованого у такий спосіб, аби польські сили того краю були б якнайбільш розбитими і спаралізованими.

Вже лише цієї однієї причини достатньо, щоби позбутися омани, що Королівство після військової поразки Росії могло б бути приєднаним до габсбурзької монархії. З цими інтересами і з цією позицією Німеччини рахується і має до неї відношення – без будь-яких сумнівів – віденська політика, яка від часу примирення з Німеччиною багато втратила у своїй самостійності.

Польські політики у Відні, що мають стосунки з урядом, в цілому не введені в оману його представниками, нібито Австрія у разі переможної війни проти Росії прагнула б до анексії Королівства Польського або принаймні до приєднання значної частини території з польським населенням.

Усі дані кажуть радше про те, що Австрія помишляє про загарбання російських земель, що навіть якби була змушена анексувати частину чисто польських володінь, то одночасно хотіла б свою російську частину володінь розширити, щоби організовані на них українські народні політичні сили були залученими до паралізації польського впливу в монархії.

Звідси неминуче випливає, що наслідком переможної війни Австрії і Німеччини проти Росії стало б відрізання цілого або майже цілого Королівства від Росії, але в такому випадку Австрія не захотіла би, а швидше за все й не змогла би тієї землі повністю захопити, з іншого боку, не захотіла б того зробити й Німеччина, для якої головним інтересом би було, щоби більша частина тих земель не дісталася Австрії. Відтак єдиним виходом став бо розподіл Королівства, проведений у такий спосіб, який найбільше відповідав би інтересам обох держав і якнайкраще відповідав німецьким інтересам. Беручи до уваги лінію розподілу, застосовану під час третього поділу Польщі і наступні пруські проекти (Кнесенбеккер Грензе), нарешті те, що схильність до поділу польських земель продиктувала б залишення бодай невеличкої частини краю при Росії, що надало б можливість установити найбільш відповідну лінію кордону – це

можна вже сьогодні зробити, з усілякими природними застереженнями та припущеннями такого плану, як саме проляже нова лінія кордону.

Немовби природним продовженням існуючого кордону між Австрією і Німеччиною, що закінчується в Мисловицях, була б лінія Пільців, аж до її впадіння у Віслу, а подальше продовження цієї лінії вело б до східного кордону існуючого Королівства. На південний схід від цієї лінії залишилася б територія існуючих Келецької, Радомської, Любельської і Седлецької губерній, частина якої, розміром приблизно з Седлецьку губернію, ймовірно залишилась би за Росією, решта була б приєднана до Австрії; причому Австрія, якби їй вдалося повністю розгромити Росію і повністю її підкорити, захотіла б зайняти на сході більш-менш обширний шматок російських земель (Волинь, Поділля). Розташовані на північний захід від лінії Пільців і її продовження території Королівства (губернії Пйотркувська, Каліська, Варшавська, Полоцька, Ломжинська, Сувальська), що займають 3/5 частини краю з Варшавою, Лодзем і вугільним Заглембом Домбровським, мусили б бути визнаними за прусську сферу впливу, і Берліну належало б обмірковувати політичну долю цієї частини польських земель.

З огляду на непродуманість стану польської справи в усіх трьох частинах, навіть у тій Галичині, яку зазвичай вважаємо за надзвичайно щасливу з огляду на своє народне становище, – тим більше значення для майбутнього кордону займає край, що являє собою найбільше скупчення чисельних польських сил, у яких польськість опирається на відносно сильне економічне становище, в якому найменший відсоток землі знаходиться в чужих руках, в якому почуття польської свідомості росте дуже швидко, організовуючи народні маси, у яких, зрештою, по довгому проміжку часу відданості, починають дедалі сильніше проявлятися ознаки об'єднавчої енергії у різних галузях життя, починаючи від економічної, що дозволяє передбачити більшу, ніж дотепер, зрілість політичної енергії в його суспільстві. Політичне становище Королівства є не до порівняння. У

значній мірі затримує воно розвиток народних сил того краю. Але фальшиве уявлення мають ті, хто міркує, що польське суспільство в Королівстві, з огляду на таке важке становище втрачає рівновагу, і що заради визволення з нього готове наосліп попрямувати до будь-якого іншого становища, не питаючись наперед, що воно дасть. Польський запал в Королівстві має щораз більше усвідомлення своєї народної сили і витривалості стосовно політичного становища, в якому воно знаходиться, що йому дозволяє розважливо судити про можливий перебіг подій, свідомо розраховувати, на чому можна виграти, а на чому програти.

Насамперед слід запевнити, що для свідомості польського загалу Королівства є зрозумілим, що сам поділ цього краю, розгром його народних сил, що сьогодні поволі організовуються, став би великою поразкою для польської справи. То був би новий поділ Польщі і новий крок до ліквідації польської справи.

З цієї точки зору антиросійська орієнтація, з огляду на можливість австрійсько-російського конфлікту, імовірного за сьогоднішніх умов, не може бути визнаною за орієнтацію польського народу. Ця обставина велить нам швидше втримати статус-кво на польських землях до того часу, поки польське питання, завдяки ймовірному розвитку подій і прогресуванню польської політики, не призведе до розважливішого рішення.

(Seyda M. Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty. T.1. – Poznań.: Nakł. Księg. św. Wojciecha, – 1927, S. 531-534).

Додаток Б

Декларація Віктора Яроньського

виголошена в Думі 8 серпня 1914 р.

Історичний момент неминучості зіткнення слов'янства з германським світом, який уособлює в собі Пруссія, наш споконвічний ворог, підсилює трагічність становища польського народу, позбавленого

незалежності, а відтак і можливості вільного вияву своєї волі. Трагізм цей полягає не лише у втягуванні нашого краю в очевидну війну зі всіма її страхіттями, а на додаток до цього стане фактом, що розшматований на три частини польський народ побачить своїх дітей у ворогуючих між собою таборах. Не тільки правдивість справи, за яку заступилася Росія, але й політичний розум підказує, що ми в почуттях своїх і симпатіях до слов'ян повинні складати єдине ціле. Важливість світової миті, яку ми зараз переживаємо, має відсунути на задній план всілякі наші внутрішні непорозуміння. Нехай з Божою поміччю слов'янство під егідою Росії дасть відсіч Тевтонам, подібно до того, як п'ять віків тому зробили це під Грюнвальдом Польща і Литва! Аби пролита нами кров попри всі страхіття цієї братовбивчої для нас війни завершилась об'єднанням розірваного на три частини польського народу!

(Zbiór dokumentów dotyczących sprawy polskiej. Sierpień 1914 - styczeń 1915. - Szwajcarja, 1915, S. 9.)

Додаток В

Серпнева відозва 1914 року, розповсюджена серед населення Королівства Польського від імені фіктивного «Народного Уряду» у Варшаві

ПОЛЯКИ!

за розпорядженням Народного Уряду утвореного у Варшаві

До Королівства вторглися форпости польського війська з метою визволення Батьківщини від гноблення російської влади.

Замість російських властей створюється польська влада. Тимчасово аж до подальших розпоряджень керуватимуть обрані до цих пір війти.

Закликаємо всіх мешканців до приязної зустрічі польських військовослужбовців, до надання їм всілякої допомоги, до вилучення будь-яких російських написів з вивісок і службового використання, до збереження поваги і спокою.

Піднімати ціни на продовольчі товари заборонено.

У грошовому обігу слід тимчасово користатися російськими і австрійськими грошима, як паперовими так і монетами.

До народних лав повинен вступати кожен, хто прагне до визволення Батьківщини з під гніту поневолювачів, вигнання з Польщі московської влади, тієї зграї розбійників і здирників, що понад сто років грабують кривавий доробок польського люду, розкрадаючи народне добро.

Комісар Польських Військ

Доктор Еміль Боровський

(Arski S. *My pierwsza brygada.* – W.: Czytelnik. – 1963, S. 64)

Додаток Г

Лист Головного Правління СДКПіЛ до Центрального Комітету робітничого ППС-лівиці

До ЦРК Польської Партії Соціалістичної

Шановні товариші!

Ваш представник на останньому засіданні Міжнародного Соціалістичного Бюро, тов. Лапінський вимагав, щоби Ваша організація була запрошеною до участі в запроектованій Міжнародним Бюро дискусійній конференції у справі об'єднання соціалістичних сил в Росії та нашому краї, причому залишив у бюро заяву, у якій Ваша партія заявляє:

«...Різниця у поглядах, яка зазвичай відділяє Польську Партію Соціалістичну від Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, зменшується, особливо сьогодні, до різниці у вживаних словах (відмінностей у реченнях), до відтінку, часто незрозумілого для переважної більшості робітничого класу, який гаряче прагне, щоби єдність настала».

Залишена Вами заява не відповідає, як на нас, результатам наших попередніх дискусій. Рахуючись з поставленим МБС перед нами завданням про об'єднання, ми запроектували в порядку денному нашого

наступного з'їзду питання про відношення СДКПіЛ до Вашої партії, аби надати нашій організації можливість підсумувати в цьому сенсі результати розвитку стосунків за останні роки.

Ясна річ, що яким би високим авторитетом, як у Ваших, так і у наших рядах не користувалась думка Міжнародного Бюро, не важко передбачити, що не піднесеться вона у наших справах ані до істини в останній інстанції, ані не нав'яже нам будь-якої своєї думки. Засвідчити про єдність може лише загал робітників, що належать до партії, переконати їх щодо слушності Вашої заяви, ось про що Вам слід подбати насамперед.

З цією метою пропонуємо Вам – чи в «Роботнику» і в «Червоному Штандарті», чи в якомусь спеціальному дискусійному виданні, для досягнення кращого порозуміння між нами – двостороннє стисле і послідовне викладення поглядів у програмних та тактичних питаннях, взаємно визначених за основоположні для нашого руху, у яких, згідно нашої думки, існує досить суттєва різниця у поглядах.

Думаємо, що глибше висвітлення підходів по пунктам, заздалегідь домовленим у верхах, сприятиме більш очевидному формуванню відношення до проблеми, аніж це можна було б зробити за допомогою розміщення актуальних полемічних статей, зрештою надрукованих у різних виданнях, недоступних для широкого загалу; це щонайменше узагальнить і доповнить точку зору, бо надасть можливість всім членам СДКПіЛ судити про предмет Ваших слів і висловлювань.

20 червня 1914 року

З сердечним привітанням

Головне Правління Соціал-демократії

Королівства Польського і Литви

(Tuch F. PPS-lewica w latach wojny 1914-1918. – W.: KiW. – 1960, S. 185-186).

Додаток Д

До пролетаріату Польщі!

Товариші робітники! Криваве відлуння європейської війни грізно нависло над світом. Минув короткий проміжок часу від початку австро-сербської війни, а ми вже є свідками війни, що розпочинається між Німеччиною та Росією. Майже безпомилково ми станемо учасниками загальноєвропейської різні.

На вівтар війни велика маса людей змушена буде покласти безмежні людські жертви, мільйони трудящих будуть приречені на голод і поневір'яння, знищення загрожує всьому цивілізованому світові.

Злочинна політика існуючих урядів кров'ю і залізом позначає шлях капіталу, хтиво вишукуючи нових сфер для визискування. Егоїстичні інтереси пануючих класів, грабіжницькі наміри щодо розповсюдження панування капіталу на нових теренах викликає жорстоке змагання за розподіл здобичі. Кров, пролита сотнями тисяч людських синів, має бути переплавленою на золото для диявола.

Недавня війна між балканськими державами таїла в собі мародерські настрої, які чекали на світ. За той час військові настрої ще більше посилились у стосунках між державами. Мільярдні видатки, витрачені на устаткування армії і флоту в той час, коли робітники на кожне незначне покращення свого становища чекали роками, йшли на збереження “військового миру”. Той “військовий мир” зараз порушено. Панувати починає військова пожежа.

Не захист інтересів, не боротьба за свободу людства і народів, не расові відмінності є причинами цього військового вибуху. Суперечність інтересів європейських країн, загарбницька імперіалістична політика буржуазних урядів – ось ті згубні сили, які штовхають людство до взаємознищення.

На варті миру, на варті збереження культурного світу від цілковитого знищення стоїть міжнародний робітничий клас. Пролетаріат

всього світу розуміє, що руйнація, яка загрожує при теперішній військовій катастрофі, зачепить в першу чергу його ряди, що розпач і злидні впадуть перед усім на родини трудящих. Робітничий клас усвідомлює, що війна розіб'ється об величезну споруду його організації, яка є найкращим захистом пролетаріату, що війна загрожує планам його тривалої і невинної праці по збудуванню кращого суспільного устрою.

Геть війну – ось вигук, що виривається з грудей мільйонів революційних робітничих демонстрантів усіх країн і народностей. Політиці війни усіх проти всіх пролетаріат протиставить свою міжнародну солідарність, яка спирається на братерство революційного духу на єдиному прагненні до знищення суспільного ладу приниження та експлуатації, до впровадження соціалістичного суспільства. Пролетаріат оголошує боротьбу проти своїх урядів, проти поневолювачів, бо все ближчим є грізний подих робітничої революції, розгорнеться потужний марш революційних робітничих батальйонів на окопи існуючого капіталістичного устрою.

Робітники! Утворюйте один з осередків великої пролетарської родини. В час дій, який настав мусимо віддавати собі належне щодо нашого революційного обов'язку, аби зі всією силою виступити як частини міжнародної революційної армії.

Війна, що розпочинається між царатом та Німеччиною і Австро-Угорщиною, втягує наш край, перш за все у вир військового заворушення. Вже сотні тисяч трудящих відірвано від верстатів, вже завмерло багато робочих місць, вже привид голоду заглядає в очі незаможним верствам населення, вже голодна біда заявляє про себе впритул.

Пролетаріат не в стані запобігти вибуху війни. В сучасних державах долі війни і миру, майбутнього мільйонних мас залежать від жменьки пануючих верств. Вони утримують значні військові сили і пролетаріат не в стані владною рукою задушити військові приготування.

Проте знає пролетаріат, що його революційне становище мусить залишатись незмінним, що його революційна діяльність повинна розвиватись і надалі, мусить набути якнайбільшої потужності.

Політична позиція пролетаріату в умовах військового становища, яке постійно змінюється, не повинна залежати від перемог, отриманих тою, чи іншою стороною. Свої революційні виступи пролетаріат нашого краю буде узгоджувати з виступами пролетаріату Росії і Європи, якщо тільки вони будуть виходити з можливості повалення існуючих урядів і до створення урядів народних.

Борючись за народні права, польський пролетаріат свої вимоги будо пов'язувати із загальною політикою робітничого класу, позбавленою націоналізму, вимоги ці буде підкріплювати революційною боротьбою, аби стояти на перешкоді усіляким змовам і дипломатичним торгам.

У вирі боротьби суспільних сил, які вибух війни у краї закличе до життя, пролетаріат мусить протиставити буржуазним колам і орієнтаціям свою класову свідомість. Як організована сила, як єдиний борець за волю, повинен він встати на захист майбутнього і з власної волі стати передовою силою і творцем майбутнього.

Товариші-робітники! Революційна політика, революційна діяльність пролетаріату повинні проявитись зі всією міццю і виразністю.

Пролетаріат і надалі повинен залишатися як самостійна сила у боротьбі проти урядів, проти капіталу, проти націоналізму.

Пролетаріат повинен прагнути до того, аби його класові інтереси оберігалися від всіляких ворожих сил, мусить для переможного втілення своїх прагнень здобути владу і взяти управління в свої руки.

Товариші-робітники! Станьмо пліч-о-пліч. Нехай кожен пролетарій займе місце у лавах борців!

Нехай міжнародний соціалізм поведе нас до боротьби і перемоги!

Геть війну!

Нехай живе братерство народів!

Геть пригноблення і утиски! Нехай живе соціалізм!

Геть царат! Нехай живе революція!

Керівництво Крайове

Соціал-демократії Королівства Польського і Литви

Головне Керівництво

Соціал-демократії Королівства Польського і Литви

Центральний Робітничий Комітет

Польської Партії Соціалістичної (Лівиці)

Центральний Комітет Бунду

(Szmidt B. Socjałdemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty. 1914-1918. – Moskwa, Towarzystwo wydawnicze robotników zagranicznych w ZSRR. – 1936, S. 3-5).